

UNIVERZITET U SARAJEVU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA PEDAGOGIJU

**VANNASTAVNE AKTIVNOSTI U FUNKCIJI PEDAGOŠKE
PREVENCIJE NEPRIHVATLJIVIH OBLIKA PONAŠANJA MLADIH**

Završni magistarski rad

Mentor: doc. dr. Sandra Bjelan-Guska

Kandidat: Draga Šijaković

Sarajevo, jul 2021.

SADRŽAJ

Uvod.....	4
Definisanje ključnih pojmova	4
1. Fenomen slobodnog vremena	11
1.1. Funkcije i principi slobodnog vremena.....	13
1.2. Aktivnosti mladih u slobodnom vremenu	16
1.3. Činioci organizacije slobodnog vremena mladih.....	18
1.3.1. <i>Obitelj</i>	19
1.3.2. <i>Škola</i>	21
1.3.3. <i>Vršnjaci</i>	26
1.3.4. <i>Šira društvena zajednica</i>	28
1.3.5. <i>Masmediji</i>	29
1.4. Kultura provođenja slobodnog vremena mladih.....	31
1.5. Pedagogija slobodnog vremena	35
2. Neprihvatljivi oblici ponašanja mladih.....	38
2.1. Etiologija neprihvatljivih oblika ponašanja.....	39
2.2. Fenomenologija neprihvatljivih oblika ponašanja	41
2.2.1. <i>Konzumiranje duhana</i>	42
2.2.2. <i>Konzumiranje alkohola</i>	43
2.2.3. <i>Zloupotreba droge</i>	46
2.2.4. <i>Ovisnost o internetu</i>	49
2.2.5. <i>Laganje i krađa</i>	51
2.2.6. <i>Bježanje sa nastave i od kuće</i>	54
2.2.7. <i>Agresivno ponašanje i nasilništvo</i>	56
2.2.8. <i>Rizično spolno ponašanje</i>	60
2.2.9. <i>Kockanje i igre na sreću</i>	63
2.2.10. <i>Maloljetnička delinkvencija</i>	65
3. Prevencija neprihvatljivih oblika ponašanja mladih	68
3.1. Teorijski pristupi prevenciji neprihvatljivih oblika ponašanja mladih.....	70
3.1.1. <i>Koncept rizičnih i zaštitnih činilaca</i>	71
3.1.2. <i>Koncept otpornosti</i>	74
3.1.3. <i>Koncept razvojnih prednosti</i>	76
3.1.4. <i>Koncept pozitivnog razvoja</i>	79
3.1.5. <i>Koncept promocije mentalnog zdravlja</i>	81

3.2. Zakonski okvir prevencije.....	84
3.3. Preventivni programi i aktivnosti.....	87
4. Metodološke postavke istraživanja	91
4.1. Predmet istraživanja.....	91
4.2. Cilj i zadaci istraživanja.....	91
4.3. Hipoteze i varijable istraživanja.....	92
4.4. Metode i tehnike istraživanja	93
4.5. Instrumenti istraživanja.....	93
4.6. Uzorak i tok istraživanja	94
4.7. Metoda obrade podataka	95
5. Rezultati istraživanja dobijeni upitnikom za učenike srednjih škola	97
6. Rezultati istraživanja dobijeni intervjuom s pedagogima srednjih škola	112
7. Interpretacija rezultata istraživanja	118
7.1. Opšte karakteristike slobodnog vremena mladih	118
7.2. Funkcionalnost aktivnosti mladih u slobodnom vremenu	122
7.3. Manifestovanje društveno neprihvatljivih ponašanja mladih.....	124
7.4. Uticaj dobi na manifestovanje društveno neprihvatljivih ponašanja mladih	127
7.5. Uticaj spola na manifestovanje društveno neprihvatljivih ponašanja mladih	128
7.6. Uticaj socioekonomskog statusa na manifestovanje društveno neprihvatljivih ponašanja mladih	130
7.7. Uticaj sudjelovanja mladih u vannastavnim i vanškolskim aktivnostima na manifestovanje društveno neprihvatljivih ponašanja	132
7.8. Stavovi pedagoga o društveno neprihvatljivim ponašanjima mladih i efektima školskih preventivnih programa	134
Zaključak	137
7. Literatura.....	144
Popis tabela.....	153
Popis grafikona	153
Prilozi.....	154
Prilog 1. Anketni upitnik za učenike srednjih škola	154
Prilog 2. Protokol intervjua s školskim pedagogima.....	165

Uvod

Napredak nauke i tehnologije savremenom čovjeku donosi sve više slobodnog vremena - nikada ga ranije u istoriji nismo imali više - čime ono postaje jedan od središnjih problema današnjice. Slobodno vrijeme jedan je od važnih faktora koji djeluju na razvoj čovjekove ličnosti, njegovih socijalnih i komunikacijskih vještina, sposobnosti kreativnog izražavanja, kritičkog mišljenja, emancipaciju i humanizaciju, zbog čega je nužno izučavanje ovog fenomena s aspekta različitih naučnih disciplina. Aktivnosti slobodnog vremena su međusobno veoma različite uslijed prisustva različitih potreba, interesovanja, želja, vrijednosnih orijentacija i drugih dinamičkih svojstava ličnosti. Predstavljaju bogat sistem uticaja koji djeluju na ličnost, jer upravo u njima pojedinac ima najviše slobode te mu omogućuju da upozna sebe, potvrđuje svoje individualne snage, afirmiše ličnost i eksperimentiše. Međutim, slobodno vrijeme pogodno je i za manifestovanje različitih oblika društveno neprihvatljivih ponašanja mladih. Mladost je period tranzicije između djetinjstva i odraslog doba u kojem se čovjek suočava s nizom razvojnih zadataka, unutrašnjih i socijalnih konflikta, poput izgradnje identiteta, ostvarivanja nezavisnosti od roditelja uz očuvanje povezanosti sa njima, pronalaženja svog mjesta u grupi vršnjaka, završavanja obaveznog školovanja i donošenja odluke o budućem zanimanju. Upravo zato je ova populacija najlakše „uhvaćena“ u mrežu velike ponude različitih sadržaja koje nudi konzumerističko društvo. Mnogi autori istakli su nužnost intencionalnog odgojnog djelovanja u slobodnom vremenu jer je to najdjelotvornije sredstvo u sprječavanju nepoželjnih ponašanja mladih te najbolja priprema za život. Pritom možemo razlikovati preventivno, formativno i kurativno djelovanje aktivnosti u slobodnom vremenu: preventivno djelovanje ima ulogu da spriječi i potisne nekulturno i asocijalno ponašanje mladih; formativno je u funkciji razvoja ličnosti i izgrađivanja pozitivnih osobina i karaktera, a kurativno ima zadatak da pomogne u procesu preodgajanja osoba koje manifestuju devijantne oblike ponašanja.

Dosadašnja istraživanja o učestalosti različitih aktivnosti tj. sadržaja slobodnog vremena mladih, provedena u Bosni i Hercegovini (Pehar-Zvačko, 2003; Obradović, 2005; Kepeš, 2014), Hrvatskoj (Raboteg-Šarić, Sakoman i Brajša-Žganec, 2002; Mlinarević, Miliša i Proroković, 2007) i Srbiji (Pešić, Videnović i Plut, 2009; Petrović i Zotović, 2010) pokazala su prevalenciju aktivnosti u domenu izlazaka i zabave tj. orijentaciju na zabavu i dokoličarenje te obiteljsku orijentaciju, u odnosu na kreativne, stvaralačke, rekreativne i kulturne aktivnosti, tj. kulturnu i sportsku orijentaciju. Pritom su ispitanice u većoj mjeri bile angažovane u vannastavnim, kreativnim i kulturnim aktivnosti-

ma, čitanju i hobijima, a ispitanici u sportskim i rekreativnim aktivnostima. Slobodno vrijeme mladi uglavnom provode u zatvorenim prostorima, a sve ih je više ovisno je o internetu ili video-igricama, duhanu, alkoholu, kocki i drogi. Iz toga proizlazi zaključak da se golemi potencijali slobodnog vremena za pozitivan razvoj u estetskom, zdravstveno-fizičkom, intelektualnom, radno-tehničkom, moralnom i društvenom području te prevenciju neprihvatljivih oblika ponašanja ove populacije koriste u insuficijentnoj mjeri. Štaviše, slobodno vrijeme za mnoge postaje „prazno“ vrijeme besposlice, u kome najosjetljiviji dio društva postaje žrtvom negativnih uticaja uže i šire socijalne sredine, masovne kulture i tržišne manipulacije. Iz toga proizlazi imperativ da se slobodno vrijeme mladih proučava i s aspekta pedagogije i odvija u duhu pedagoških načela, kako bi se uvažio ovaj snažan formativni faktor u svestranom oblikovanju ličnosti. U suprotnom, ono može od resursa, prostora velikih odgojnih mogućnosti, postati prostor opasnosti i propuštenih prilika.

Definisanje ključnih pojmova

- *Slobodno vrijeme*

Slobodno vrijeme (engleski – *leisure time*; francuski – *loisir*; njemački – *freizeit*; talijanski – *tempo libero*) je izrazito aktuelan fenomen savremenog društva i mladih u njemu, koji sve više prodire u sve pore i oblasti njihovog života te se snažno reflektuje u odgojno-obrazovnoj sferi. Da bi se dobila njegova pouzdana naučna ocjena, najprije je potrebno definisati slobodno vrijeme, njegov smisao, cilj i vrijednost. Mnogi autori sačinili su definicije slobodnog vremena, koje su više ili manje podudarne u osnovnim težištima i obilježjima. Dumazedier (prema Božović, 1979: 88) ga definiše kao „skup zanimanja kojim se jedinka može do mile volje predati, bilo da se odmori, bilo da se razonodi, bilo da razvije svoje dobrovoljno društveno učešće, informisanje ili naknadno obrazovanje, pošto se oslobodila svih profesionalnih, obiteljskih ili društvenih obaveza“. Prema Pedagoškoj enciklopediji: „slobodno vrijeme je ono koje pojedinac ispunjava i oblikuje prema vlastitim željama, bez bilo koje vrste obaveze ili nužde. To je dio života svakog čovjeka, postoji u svakom domu i u svakoj sredini, ali je različito s obzirom na dob, spol, zanimanje, mjesto boravka, razvijenost sredine, stepen interesa, ciljeve i mogućnosti društvenog poretka“ (Potkonjak i Šimleša, 1989: 353). Friedmann (1956, prema Pehlić, 2014: 11) se zalaže za čistoću pojma slobodnog vremena i

njime podrazumijeva „vrijeme u kojem sam pojedinac, vršeći svoj izbor, teži da se izrazi i u potpunosti razvije, ukoliko za to ima odgovarajuća finansijska sredstva i mogućnosti“. Jerbić (1973, prema Valjan-Vukić, 2013) slobodnim vremenom razumije aktivnosti u kojima pojedinac sudjeluje nakon zadovoljenja primarnih prirodnih i fizioloških potreba, nastave i učenja za školu te ispunjenja obveza koje ima prema obitelji. Previšić (2000: 404-405) navodi da je u savremenom društvu ono „prostor i mogućnost interakcije u procesima individualizacije, socijalizacije i inkulturacije; prostor samoaktualizacije i samoostvarenja ličnosti“. Prema Vukasoviću (1999) slobodno vrijeme je ono u kojem je pojedinac oslobođen obveza prema obitelji, školi, poduzeću, zajednici, vrijeme koje može ispuniti prema ličnim željama i interesima radi zadovoljenja vlastitih sklonosti i razvoja sposobnosti. Giesecke (1993, prema Vidulin-Orbanić, 2008: 20) smatra da za mlade „škola i školske obveze predstavljaju rad, a vrijeme poslije toga je slobodno“. U kvantitativnom smislu, to je vrijeme van radnog procesa koje preostaje po odbitku funkcija u vezi s radom, prekovremenog rada i rada posvećenog obezbjeđenju domaćinstva te vremena utrošenog na zadovoljavanje fizioloških potreba i ličnu higijenu. Todorović (1984, prema Pehlić, 2014) ističe da je moguće djelimično razlučiti slobodno vrijeme i dokolicu, iako se oni često isprepliću i nadopunjuju. Naime, svaka dokolica je slobodno vrijeme, ali svako slobodno vrijeme nije dokolica. Nasuprot besposlice kao neosmišljenog vremena „slobodnog od“ rada, dokolica je vrijeme „slobodno za“ igru i stvaralaštvo. Sloboda je, naime, najprije nedjelatno - nezavisnost od vanjske prisile ili ograničenja, a tek onda i djelatno - mogućnost za nešto, tj. postojanje subjektivnih i objektivnih uslova za samoodređenje ili samoostvarenje (Polić i Polić, 2009: 260). Slobodno vrijeme jedna je od determinanti razvoja, ali ne djeluje u cijelosti samostalno i iskazuje se dvojako: kao prostor interakcije osobe i okoline te kao prostor za samosvojni razvoj i samoostvarenje (Mlinarević i sar., 2007).

- *Mladi – osobe mlađe životne dobi*

Različiti naučnici različito prilaze periodizaciji ljudskog razvoja. U najširoj psihološkoj literaturi, razlikuju se četiri perioda u čovjekovom razvoju: djetinjstvo, mladenačko doba, doba zrelosti i doba starosti. Smiljanić i Toličić (1984, prema Tomić i Hasanović, 2007: 8) navode sljedeću periodizaciju: prenatalni period (0-280 dana), period novorođenčeta, period odojčeta (puna godina), rano djetinjstvo (1-7 godina), srednje djetinjstvo (7-11 godina), pozno djetinjstvo (11-14 godina), rana mladost (14-16 godina) i pozna mladost (od 16. godine do zrelosti). Terminom *mladi* određuje se

društvena grupa koja se priprema za ulazak u svijet odraslih, tj. dio populacije koji se nalazi u procesu biopsihosocijalnog razvoja tj. koji nije dostigao biopsihosocijalnu zrelost (Tomić i Hasanović, 2007). Pehlić (2014: 9) mlade dobno situira u period između djetinjstva i odrasle dobi, pri čemu je donja granica najčešće 15. godina života, dok gornja varira, najčešće do 24., a kod nekih autora i do 29. ili 34. godine života, zbog sve kasnijeg stupanja u tzv. svijet odraslih. O mladosti kao razdoblju u psihičkom razvoju čovjeka počelo se detaljnije raspravljati u savremenom društvu. U društvima daleke prošlosti ono je označavalo kraj djetinjstva i preuzimanje prava i dužnosti odraslih; anatomsko-fiziološka, pa i spolna zrelost podudarala se s psihičkom i socijalnom. U današnjim uslovima, život mladih mnogo je složeniji, pa anatomsko-fiziološka zrelost nije pokazatelj istovremene psihosocijalne zrelosti, kao ni ekonomskog osamostaljenja (Tomić i Hasanović, 2007). Mladi su specifična društvena grupa, konstituisana na temelju objektivno drugačijeg socijalnog položaja koja ima distinktivne vrijednosti i obrasce ponašanja te pripadajući grupni identitet. U ovom radu mladima ćemo držati učenike srednjih škola, od I do IV razreda, u dobi od 14/15. do 18/19. godina. Pritom ćemo učenike I. i II. razreda tretirati kao pojedince u ranoj, a učenike III. i IV. razreda kao pojedince u poznoj mladosti, kako bi bilo moguće izvršiti uporedbu karakterističnih ponašanja i stavova ovih dobnih skupina.

- *Neprihvatljivi oblici ponašanja*

Zbog složene prirode poremećaja u ponašanju mladih, stručnjaci koji ih nastoje definisati i klasifikovati susreću s brojnim nedoumicama. Naime, u savremenoj se literaturi i praksi, s većom ili manjom učestalošću, pojam „poremećaji u ponašanju“ označava terminima poput smetnje ponašanja, a(nti)socijalno ponašanje, društveno neprihvatljivo i neprilagođeno ponašanje, abnormalno i disocijalno ponašanje, devijantno, prestupničko i delinkventno ponašanje, opozicijsko i rizično ponašanje, psihosocijalne smetnje te odgojna zapuštenost (Bouillet i Uzelac, 2007). Vodak i Šulc (1968, prema Tomić i Hasanović, 2007) odstupanja ponašanja mladih od pedagoške norme razvrstavaju na mane i poremećaje, pri čemu mane spadaju u pedagošku sferu i nastaju na odgojnom osnovu, dok poremećaji spadaju u medicinsku sferu i često prerastaju u simptom bolesti. Pritom je teško razlučiti kada se radi o jednom, a kada o drugom, jer se oni često isprepliću i kombinuju. Bouillet i Uzelac (2007: 28) odgojnom zapuštenosti razumiju devijacionu pojavu u procesu socijalizacije koja je posljedica nedogovarajućih biopsihosocijalnih činilaca razvoja dječje ličnosti, a manifestu-

je se u nesocijalizovanom ponašanju i zahtijeva odgovarajuće kurativne mjere. Zapuštenost ima tri stepena: odgojnu ugroženost, odgojnu zanemarenost i maloljetničko prestupništvo. Prestupničko ponašanje mladih je ono koje je protivdruštveno, koje krši moralne i/ili pravne norme određenog društva i koje, kada je vidljivo, izaziva spontanu ili organizovanu društvenu reakciju da bi se zaštitila društvena dobra i vrijednosti te sami akteri takvog ponašanja (Jašović, 1976, prema Tomić i Hasanović, 2007). Prema Pedagoškoj enciklopediji (1989), poremećaji ponašanja mladih ubrajaju se u neurotične ili psihotične poremećaje, a podrazumijevaju agresivno, destruktivno i delinkventno ponašanje. Obradović (2005) preddelinkventnim ponašanjem drži ispoljavanje društveno nepoželjnih ponašanja koje karakterišu a(nti)socijalne tendencije u stavovima i djelovanju, što rezultuje izbjegavanjem vršenja školskih obaveza te kršenjem društvenih normi, umanjujući socijalizirajuće efekte odgoja i otežavajući akulturaciju i društvenu integraciju. Delinkvencija obuhvata teže oblike a(nti)socijalnog, sociopatološkog i kriminalnog ponašanja, a delinkventne aktivnosti usmjerene su protiv imovine, tijela, ličnosti, vlastite slobode ili društvenih običaja. Širim određenjem maloljetničke delinkvencije podrazumijevaju se sva ponašanja mladih koja krše određena pravila i norme, a užim državnim zakonima kažnjive aktivnosti i djela (Kepeš, 2007).

Termin društveno neprihvatljivo ponašanje koristi se višeznačno, kao: opšti pojam za sve oblike devijacija u ponašanju mladih; kršenje kaznenopravnih odredbi; ponašanja koja označavaju pret hodni stepen ili predznak delinkvencije. U svom osnovnom značenju, on se odnosi na neuspješnost u adaptaciji na društvene prilike i uslove, što ga čini izrazito relativnim s obzirom na različite društvene grupe. Indikatori neuspješne prilagodbe raznovrsni su i nisu isključivo vezani uz kršenje ili odstupanje od uvriježenih pravila ponašanja. Osim toga, svaka neprilagođenost društvenim uslovi ma nije negativna, a ponašanje mnogih ljudi se u određenim okolnostima može procijeniti društve no neprihvatljivim (Bouillet i Uzelac, 2007). U ovom radu, *neprihvatljivim oblicima ponašanja* smatraćemo sve pojave biološke, psihološke i socijalne geneze koje više ili manje pogađaju pojedinca i nepovoljno djeluju na njegovu (re)aktivnost te neugodno ili štetno utiču na druge pojedince i društvene organizme (Dobrenić i Poldrugač, 1974, prema Tomić i Hasanović, 2007: 67) Iako se mnoga ovakva ponašanja javljaju zajedno i u interakciji, kao relativno zasebne oblike za potrebe istraživanja posmatrat ćemo sljedeća društveno neprihvatljiva ponašanja: konzumacija duhana, konzumacija alkohola, zloupotreba droga, ovisnost o internetu, laganje i krađa, bježanje iz kuće i škole, agresivno ponašanje i nasilništvo, rizično spolno ponašanje, kockanje te maloljetnička delinkvencija.

- *Pedagoška prevencija*

Neprihvatljivi oblici ponašanja među mladima su u ekspanziji, što potencira potrebu organizovane društvene akcije na njihovoj prevenciji, sprječavanju i otklanjanju. Razlog više za djelovanje predstavlja činjenica da a(nti)socijalna i delinkventna ponašanja manifestuju djeca sve mlađe dobi, da je veći broj takvih ponašanja povezan te da vremenom mogu prerasti i u kriminal odraslih (Tomić i Hasanović, 2007). Prevencija je multidisciplinarna nauka koja se bavi temeljnim i primijenjenim istraživanjima u mnogim područjima, kao što su medicina, psihologija, pedagogija (Durlak, 1995, prema Durmić, 2011), a ima dva cilja: identifikovati rizične činioce, koji povećavaju vjerovatnost pojavljivanja poremećaja u ponašanju, i zaštitne činioce, koji poboljšavaju socijalne veze, jačaju i štite mlade; te razvijati i primjenjivati uspješne preventivne strategije. Bašić (2009) drži da je prevencija proaktivni proces kojim se osnažuju pojedinci i sistemi kako bi se nosili sa životnim izazovima, događajima i tranzicijama, stvarajući i podupirući uslove koji će promovisati zdrava ponašanja i životne stilove. Epidemiološka podloga nužna je za prevenciju, a ogleda se u odgovoru na pitanje o prevalenciji (ukupan broj slučajeva u određenom vremenu) i incidenciji (broj novih slučajeva) (Durmić, 2011). Gibbs i Bennet (1990, prema Bašić, 2009: 98) navode da se prevencija može definisati kao saradnički proces planiranja i primjene mnogostrukih strategija koje smanjuju specifične rizike povezane s problemima ponašanja mladih i jačaju zaštitne faktore koji osiguravaju njihovo zdravlje i dobrobit. Dakle, riječ je o intervencijama, postupcima i kontinuiranim, nekad i dugotrajnim, sistematskim djelovanjima, kojima se nastoji otkloniti, poništiti ili kompenzirati djelovanje rizičnih činilaca te stvoriti, razviti i jačati zaštitne činioce, u cilju sprječavanja nastanka i razvoja određenih poremećaja ili neželjenih pojava (Bašić, 2009). *Pedagoškom prevencijom* razumijevaju se svi odgojno-socijalni postupci, mjere i aktivnosti kojima se nastoji spriječiti nastanak i razvoj neprihvatljivih ponašanja mladih. Ona uključuje i rano otkrivanje ovih ponašanja te pravovremeno i adekvatno pružanje pomoći i zaštite, a temeljena je na konceptu jačanja zaštitnih faktora, jačanju otpornosti, promociji pozitivnog razvoja, razvojnih prednosti i mentalnog zdravlja te zadovoljavanju temeljnih psiholoških potreba djece i mladih (Meščić-Blažević, 2007).

I TEORIJSKI DIO RADA

1. Fenomen slobodnog vremena

Kao što svaka faza društvenog razvoja ima svoje karakteristike i praćena je raznovrsnim pojavama, tako je i savremeno društvo sa svojim zakonitostima, kretanjima i obilježjima izazvalo fenomen slobodnog vremena. Ipak, on se ne može pripisati samo našoj epohi: slobodno vrijeme se, mijenjajući svoj smisao i funkciju, pojavljivalo kao dio života pojedinih slojeva ljudi i stupnjeva društva tokom istorije (Janković, 1973). U primitivnim društvima, umjesto slobodnog vremena postojalo je vrijeme za ceremonije, najčešće neposredno vezane uz rad i kult. Kod starih Grka ističu su filozofske misli o dokolici Platona i Aristotela (Božović, 1979). Po njima je sposobnost da se dokolica dobro upotrijebi osnova cijelog života čovjeka, a aristokratija tog vremena provodila je slobodno vrijeme u neprofesionalnim, izvanproizvodnim djelatnostima: meditaciji, filozofiranju, raspravama, prikazivanju komedija i tragedija, muzici i atletskim disciplinama (Janković, 1973). Rimski pogled na svijet izražava učenje Epikura da su blažen život i osjećaj zadovoljstva osnovne vrijednosti kojima čovjek teži (Božović, 1979). Korištenje slobodnog vremena tada imalo je većinom pasivni karakter, a akteri su najčešće bili robovi. Međutim, bile su zastupljene i kulturne aktivnosti, poput govora filozofa, deklaracija retora, pozorišnih predstava i sl. (Janković, 1973). Granica između slobodnog vremena i proizvodne djelatnosti određena je, dakle, klasnom pripadnošću; u antičkom svijetu dijelila je robove i gospodare, a u feudalnom plemstvo i sveštenstvo te kmetove (Božović, 1979). Seljaci, zanatlije i trgovci radili su cjelodnevno, a njihovo izvanradno vrijeme jedva je bilo dovoljno za obnovu tjelesnih snaga i molitvu. Širenje nauke i kulture vršili su samostani, a plemstvo se bavilo ratovanjem, priređivanjem turnira i zabava na dvorovima (Janković, 1973).

Renesansa, reformacija i industrijska revolucija umnogome su promijenile poglede i način života ljudi. Montaigne i Rablais čovjekovom vremenu daju važno mjesto, a More i Campanella kritikuju društvene prilike svog doba i stvaraju vizije idealnih zajednica (Božović, 1979). Proklamuje se nova orijentacija slobode čovjeka, uz postepeno slabljenje plemstva i jačanje buržoazije koja preuzima njihove položaje, funkcije i uloge u ekonomskom, političkom i društvenom životu. U 19. vijeku, građanska klasa gotovo se potpuno oslobodila patronata aristokratije te se organizuju brojna kulturna i zabavna društva, klubovi, gimnastički pokreti (turnerstvo i sokolstvo), sportske aktivnosti i olimpijske igre. Slobodno vrijeme kao društveni problem masovnih razmjera vezano je uz industrijsku revoluciju, a prvi kongres na ovu temu održan je u Berlinu 1882. godine. Nastojanja radničkih pokreta za bolje životne uslove obilježavaju dvije faze: kvantitativno skraćivanje radnog

vremena, zakonsko priznavanje i povećanje godišnjeg odmora te borba za bolje higijenske uslove rada; borba za kvalitativnu dimenziju slobodnog vremena, tj. njegovo obogaćivanje i osmišljavanje kulturnijim sadržajima (Janković, 1973). Međutim, zakonsko ograničavanje radnog vremena ne sprječava radnike da obavljaju „dopunske poslove“, uslijed nedovoljne osnovne zarade, ali i težnje za gomilanjem materijalnih dobara. Pritom, na slobodno vrijeme još uvijek umnogome utiču sistemi koji su postojali ranije, poput poljoprivredne, domaće i zanatske radinosti (Božović, 1979).

Sociolozi drže da je u visokorazvijenim zemljama još od prvih decenija 20. vijeka prisutna civilizacija slobodnog vremena. Ona se sve više ističe u vrijeme između dva svjetska rata, a posljednjih godina jedan je od najaktualnijih problema savremenog društva (Božović, 1979). Slobodno vrijeme je univerzalna društvena pojava koja zahvata i prodire u gotovo sva područja života: socijalna, ekonomska, politička, zdravstvena, kulturna i pedagoška tj. sveobuhvatna je, a na (in)direktan način je i izvor mnoštva problema koji mogu pozitivno ili negativno suodređivati čovjekov život. Supek (prema Janković, 1973) navodi: „Čovjek danas želi da ima što više vremena, ali kad ga ima postaje zbunjen i ne zna kako ga „zatući“. Dok ga društvo nemilosrdno goni, on ubija vrijeme sjedeći satima pred raznim časopisima, filmskim platnima ili TV ekranima, tjerajući dosadu na sve moguće načine i sve jačim sredstvima, promatrajući posljednja dostignuća pornografije ili čitajući opise sadističkih zločina. Za njega je slobodno vrijeme velika briga“. Istraživanja pokazuju da povećanje slobodnog vremena može prouzrokovati ozbiljne posljedice pa društvo nastoji obezbijediti stabilne i stalne načine njegovog „ubijanja“. Međutim, „ubijanje“ slobodnog vremena „ubija“ i ličnost. Vrijeme koje treba postati osnova čovjekove autonomne djelatnosti postaje „neprijatelj“ ličnosti. Savremeni čovjek slobodu traži u svemu što mu djeluje kao „apsolutna suprotnost“ radu, pa masovna industrijska razonoda postaje „opijum za narod“. Stalne promjene svijeta tjeraju čovjeka da se neprestano prilagođava, pa se uslijed stalnog kašnjenja javlja osjećaj nelagode (Božović, 1979). Danas ljudi žure, čak glume žurbu vjerujući da bi i pomisao da imaju slobodnog vremena pokvarila njihov *image* uspješnosti. Pritom, osim što se produbljuje jaz između siromašnih i bogatih, savremenu situaciju prate: rapidan porast stanovništva, stihijska i neravnomjerna industrijalizacija, intenzivno zagađivanje okoline, neumjerena eksploatacija prirodnih resursa... Istovremeno, neiscrpni razvoj nauke i tehnike proizvodi veliki „višak“ vremena pa njegovo adekvatno korištenje postaje jednim od najvažnijih pitanja 21. vijeka (Božović, 1979).

Slobodno vrijeme je kao vrijeme slobode, s jedne strane, slobodno od bilo kakve prisile i, s druge strane, slobodno za stvaralaštvo. Nasuprot besposlice kao neosmišljenog vremena „slobodnog od“ rada, dokolica je vrijeme „slobodno za“ samodjelatnost kojom se čovjek potvrđuje. Biti besposlen i dokon nije isto, jer dok besposlen ne mora raditi, dokon se može igrati ili stvarati; oslobođen vanjske prisile može biti svako, a dokon samo onaj ko je za to odgojen. Čovjek koji je nesposoban ostvariti se u slobodnom vremenu prisiljen je stalno biti radnik ili potrošač, idealan kapitalizmu. Industrija zabave zasniva se na besposlici, a dokolica i slobodno vrijeme su eufemizmi kojima prikriva pravi smisao prodajno-propagandnih poruka. Iako se dokolica opire komercijalizaciji jer se oblikuje po čovjekovom samoodređenju, kapital nastoji da je iskoristi raznovrsnom ponudom sredstava za hobiste i igračaka za sve uzraste. Vrijeme je, dakle, slobodno kao besposlica i dokolica, ali dok je druga više-manje otporna na manipulaciju, čak i kada je dohvaćena komercijalizacijom, prva je podložna manipulacijama svih vrsta. Štaviše, besposlica se, ako odgojno nije potaknuta da preraste u dokolicu, pretvara u (auto)destruktivnu dosadu. Stoga ljude treba osposobljavati za dokolicu, kao i za slobodu, a to je moguće samo odgojem (Polić i Polić, 2009). I škola je izgubila privlačnost kada je prestala biti vrijeme i mjesto dokolice (*skholé*), a učenje u njoj pretvorilo u rad, dosadan i s ciljem često odgođenim za mnogo godina. Kreativnost se ne može iznuditi, a samo ljudi koji stvaraju u slobodi mogu iznjedrili kvalitetne nove ideje, zbog čega bi savremeni odgoj trebao poticati i njegovati, a ne kao do sada, prokazivati potrebu za dokolicom (Polić, 2003).

1.1. Funkcije i principi slobodnog vremena

Slobodno vrijeme u principu nema cilj i bezuslovno je hedonističkog karaktera, a njegov sadržaj, obim i konkretna forma ispoljavanja određeni su kvantitativno i kvalitativno obilježjima društva (Božović, 1979). Ono se opire svakoj predvidljivosti i planiranju do kraja, a njegovo „regulisanje“ ostvaruje se kreiranjem uslova za njegovo stvaralačko i aktivno korištenje. Dumazedier (prema Božović, 1979) drži da čovjek radom obezbjeđuje samo materijalnu egzistenciju, dok u slobodnom vremenu razvija individualnost i obezbjeđuje uslove za slobodu ličnosti, zbog čega, kada ga ne zna koristiti - nije potpun. Prema istom autoru, tri najvažnije funkcije slobodnog vremena su odmor, razonoda i razvoj ličnosti. Neki autori odmor tumače u najširem smislu, a drugi uže, kao aktivan odmor. Kod oba shvatanja radi se o regeneraciji fizičke i psihičke energije čovjeka, bez obzira na njegov pasivan ili aktivan odnos prema samoj potrebi odmaranja (Janković, 1973). Razonoda i zabava stvaraju uslove za prekid monotonije svakodnevnice kroz realne i praktične ili

fiktivne aktivnosti (Božović, 1979), a imaju širu namjenu od odmora jer su im društveni i kulturni sadržaji raznovrsniji. Moderni čovjek, uslijed brzog tempa života, urbanizovane sredine i rutine automatizovane proizvodnje ne uspijeva zadovoljiti potrebu za zabavom, što uvećava važnost ove funkcije slobodnog vremena. Ona kroz razonodu i najrazličitije vidove opuštanja popravlja „psihofizičke štete“ koje su proizveli nehumani uslovi rada. Butler (prema Janković, 1973) drži da rekreaciju čine samo aktivnosti koje imaju društvenu i ličnu vrijednost, nasuprot onima izričito pasivno-relaksivnog, asocijalnog i besmislenog sadržaja. Rekreacija je opštedruštvena potreba koja pripada svim ljudima, a može koristiti zdravlju, razvoju moralnog karaktera i prevenciji, odnosno služi kao odgojno sredstvo uopšte.

U pogledu razvoja ličnosti, slobodno vrijeme je jedan od uslova spontanog rasta i afirmacije čovjekovih stvaralačkih snaga i njegove svijesti (Božović, 1979). Razvoj ličnosti na svim područjima: biološkom, intelektualnom, estetskom, etičkom, socijalnom i karakternom dobija u savremenom društvu sve veći značaj zbog uspješnog prilagođavanja društvenim kretanjima i uključivanja u njih (Janković, 1973). Pozitivni učinci aktivnosti slobodnog vremena na mlade uključuju: socioemocionalni razvoj i angažman, uključujući i održavanje prijateljstava te angažman u zabavi i druženju kao i sposobnost nošenja s različitim situacijama; profesionalni razvoj/orijentacija i angažman, vještine potrebne za zapošljavanje, razumijevanje profesionalne karijere i načina njezina ostvarivanja; fizički razvoj i angažman, odnosno biološko sazrijevanje i zdravlje; kognitivni razvoj i angažman. kritičko mišljenje, kreativnost, rješavanje problema; te civilni razvoj i angažman kroz uticaj na socijalnu okolinu, odgovornost prema drugima te prilike za zajednički rad na postizanju ciljeva (Irby i Tolman, 2002, prema Valjan-Vukić, 2013). Za slobodno vrijeme mladih očekuje se dakle, da bude poligon za pozitivne i dugotrajne socijalizacijske učinke jer se učenje odvija na neformalan način i u skladu s njihovim interesima, potrebama i opredjeljenjima. Međutim, istraživanja pokazuju da je ono uglavnom ispunjeno aktivnostima vezanim uz društveni kontekst koje su u funkciji zabave i razonode, te potvrđuju da se i unutar mlade generacije pojavljuju razlike zasnovane na klasnom porijeklu, socijalnim kompetencijama i kulturnim obrascima (Ilišin i sar., 2013: 69). Slobodno vrijeme ujedno je prostor za razvoj i manifestaciju problematičnog ponašanja mladih, što Previšić (2000) naziva „zloupotrebom slobodnog vremena“.

Neadekvatno organizovano slobodno vrijeme, dakle, dovodi do manifestacije raznih društveno neprihvatljivih ponašanja mladih. U vezi s tim, Lebedina-Manzoni (2007: 95, prema Brlas, 2010) na-

vodi da je „neosporno da mladi najveći dio krivičnih i prestupničkih djela vrše u slobodno vrijeme”, što su potvrdila i istraživanja interesa maloljetnih delinkvenata koja su pokazala da je samo trećina njihovog slobodnog vremena organizovana te da su u njemu dominantni dokoličarenje i dosada. Takvo slobodno vrijeme, čiju važnost društvo ne percipira u adekvatnoj mjeri pa ne omogućuje različite organizovane oblike brige za mlade, poligon je za pojavu i održavanje poremećaja ponašanja (Valjan-Vukić, 2013). Sve kritičniji odnos mladih prema društvenim vrijednostima proizvodi i neke vidove revolta koji se najlakše iskazuju u slobodnom vremenu, a na bunt podstiče i nedostatak neprogramiranog slobodnog vremena mladih, u kojem se njihova spontanost i kreativnost ne ograničavaju, a izbor ne usmjerava voljom drugih. Osim toga, mladi su „uhvaćeni“ u mrežu velike ponude sadržaja potrošačkog društva i relativno lako posežu za supstancama koje im nude novu perspektivu i ekstatičke doživljaje, što se naziva „hemijski izazvanim slobodnim vremenom“ (Rašković, 2014). Svako organizovano društvo ulaže napore u razvoj i usmjeravanje pozitivnih interesa i sposobnosti mladih te istovremeno stvara materijalne, prostorne i druge uslove za njihovo ostvarivanje u slobodnom vremenu, a preventivna uloga organizovanog slobodnog vremena mora se pritom sagledati u sklopu šireg sistema faktora, metoda, sredstava i tehnika sprječavanja društveno neprihvatljivog ponašanja mladih (Singer i Mikšaj-Todorović, 1993; Jašović, 1973, prema Tomić i Hasanović, 2007). S obzirom da je odgoj u funkciji zaštite mladih od negativnih uticaja okoline i svrhovitog provođenja slobodnog vremena, škola je očigledno zapostavila svoju odgojnu ulogu - u njoj nema mjesta za odgoj za i u slobodno vrijeme (Mlinarević i Gajger, 2010).

Slobodno vrijeme mladih mora se odvijati po određenim principima koji osiguravaju njegovu funkcionalnost, a to su principi: slobode, smislenosti, individualnosti, kolektivnosti, kreativnosti, raznovrsnosti, organizovanosti, amaterizma i primjerenosti dobi i spolu (Vukasović, 1999). Iz definicije slobodnog vremena proizlazi da je sloboda njegova najizrazitija konstruktivna oznaka, pa princip slobode jedini može garantovati suštinu slobodnog vremena. Princip smislenosti također proizlazi iz definicije ovog fenomena, koja ukazuje da su aktivnosti slobodnog vremena vezane uz njegove funkcije. Princip individualnosti odnosi se na težnju da se na temelju postojećih dispozicija razvija individualna struktura ličnosti te vlastiti način prilagođavanja i uključivanja u društvenu sredinu, a kojeg nadopunjuje princip kolektivnosti tako što individualne snage jačaju kolektiv, a kolektiv, u okvirima zajedničkih interesa, omogućuje razvoj individualnosti. Princip kreativnosti upućuje na potrebu samostalne stvaralačke djelatnosti i izražavanja vlastitih sklonosti i sposobnosti, a princip raznovrsnosti na nužnost obezbjeđivanja brojnih i raznolikih mogućnosti korištenja

slobodnog vremena, kako bi svaki pojedinac mogao zadovoljiti svoje potrebe. Princip organizovanosti odnosi se više na organizovanje samog slobodnog vremena, nego na organizovano vršenje aktivnosti. Dakle, treba stvarati uslove i mogućnosti za svrhovito korišćenje slobodnog vremena te osigurati raznovrsnost programa. Princip amaterizma u skladu je s određenjem slobodnog vremena kao neradnog, bez namjene komercijalizacije i materijalnog utilitarizma. Radi se dakle o djelatnostima koje se vrše iz vlastitih pobuda, a koje imaju vrijednost u okviru funkcija slobodnog vremena. Kao i u svakoj drugoj pedagoškoj djelatnosti, nužno je poštivati princip primjernosti dobi i spolu. Mlade se ne smije opteretiti zadacima koji im, s obzirom na spol i razvojni stepen ne odgovaraju. Pojedini od ovih principa imaju manje ili veće značenje u određenim okolnostima, ali su svi jednako važni u odnosu na cjelovitost značenja slobodnog vremena mladih (Janković, 1973).

1.2. Aktivnosti mladih u slobodnom vremenu

Život i rad mladih u slobodnom vremenu mogu se promatrati iz ugla aktivnosti kojima su u njemu bave. Autonomno i aktivno (su)djelovanje podrazumijevaju konkretne i planirane aktivnosti koje čine život smislenim, raznovrsnim i organizovanim. Ipak, kao što ranije rečeno, slobodno vrijeme određeno je društvenim položajem i životnim iskustvom mladih te izgrađenim navikama, individualnim potrebama i mogućnostima u konkretnoj sredini (Vidulin-Orbanić, 2008), pa je i izbor aktivnosti u njemu uslovljen subjektivnim i objektivnim činiocima (Ilišin, 2001, prema Valjan-Vukić, 2013). Ove aktivnosti provode se pojedinačno ili kolektivno, a nasuprot obaveznih, imaju specifična obilježja po kojima se razlikuju kako po smislu, tako i po sadržaju, načinu provođenja, oblicima i metodama rada (Janković, 1973). Njihovu osnovu čini sloboda izbora i postojanje motivacije kao pretpostavke za izbor, a odlikuju se dobrovoljnošću, rekreativnošću i interesantnošću. Raspon svrhe slobodnih aktivnosti je širok, a vrijeme trajanja prepušteno pojedincu. Odvijaju se na raznim mjestima; u izradi programa i sadržaja rada sudjeluju svi članovi, a troškove snose korisnici ili ustanove iz zajednice. Slobodne aktivnosti pružaju mogućnosti obogaćivanja života sadržajima koji čovjeku pomažu da razvija i formira svoju individualnost unutar društva te dovode do emotivnog i intelektualnog naboja koji rezultuje stvaralačkim procesom (Vukasović, 1999). Dakle, aktivnosti u kojima mladi provode slobodno vrijeme mogu imati značajnu ulogu u razvoju znanja, vještina, stavova i odnosa jer daju socijalni kontekst za razvoj njihovih ličnih kompetencija i potencijala.

Aktivnosti slobodnog vremena mogu se klasifikovati na temelju različitih kriterija. Po namjeni, Janković (1973) razlikuje aktivnosti odmora, razonode i zabave te razvoja ličnosti, koje se među-

sobno isprepliću. Aktivnosti prve grupe najraširenije i uključuju one od običnog prekida rada do aktivnih oblika odmora, poput šetnje, društvenih i pokretnih igara, lagane gimnastike, izleta, vožnje autom ili biciklom itd. Aktivnosti druge grupe svojstvenije su mladima, a obuhvataju raznovrsne igre, bavljenje sportom i plesom, posjete kinu, zabavama i priredbama, praćenje TV-programa itd. Odmor i razonoda često se zajedno nazivaju rekreacijom, pa se govori o rekreativnim aktivnostima koje se odnose na aktivan odmor, zdravu razonodu i društveno pozitivnu, humanu zabavu. Jerbić (1973, prema Valjan-Vukić, 2013) aktivnosti u slobodnom vremenu dijeli u 4 kategorije s obzirom na stepen strukturisanosti: spontane (šetnje, razgovori, slobodna igra), konzumirajuće (čitavanje, gledanje TV, posjete kinu), organizovane (obiteljske i javne zabave, stvaralačke aktivnosti) i ostale. Branković i Ilić (2003, prema Pehlić, 2014) smatraju da je najprimjerenija klasifikacija zasnovana na kriteriju interesa, pa razlikuju: fizičko-rekreativne, kulturno-estetske, altruističko-pedagoške, religijske, manuelno-djelatne, hedonističko-hazardne i obrazovne aktivnosti. Kačavenda i Radić (1989, prema Karić i Grandić, 2010: 118) navode klasifikacije aktivnosti slobodnog vremena po više kriterija i podkriterija, ističući kako odabir pojedinog zavisi od cilja proučavanja te definisanja pojma „slobodno vrijeme“. Po vremenu izvođenja, dijele se na svakodnevne, vikend-aktivnosti, aktivnosti tokom praznika i odmora; one koje su stalno moguće i one koje nisu; u odnosu na godišnje doba. S obzirom na dinamičnost postoje izuzetno dinamične, dinamične i pasivne; s obzirom na društvo one koje ga zahtijevaju, samostalne te one koje se mogu izvoditi na oba načina; s obzirom na organizovanost institucionalizovane i neinstitucionalizovane. Po mjestu izvođenja, dijele se na one u obitelji i van nje; u zatvorenom i na otvorenom prostoru; na one koje su svuda moguće i one koje nisu; te prema geografskoj lokaciji. Grushin (1967, prema Karić i Grandić, 2010) kao posebno važnu klasifikaciju navodi sljedeću: kreativne aktivnosti, učenje i samoobrazovanje, individualne kulturne aktivnosti, fizičke aktivnosti, njega i igra s djecom, amaterske hobi-aktivnosti, prijateljski sastanci, pasivni odmor te “anti-kulturne” aktivnosti.

Aktivnosti slobodnog vremena mogu se posmatrati i na kontinuumu prema razini strukturisanosti, socijalnom kontekstu i konvencionalnosti, od onih koje naizgled nemaju nikakvu strukturu do onih koje su kompleksno strukturisane; od izlovanih do grupnih; od oslanjanja na lokalna sredstva do šire kulturne jedinice uticaja. Aktivnosti koje su pozicionirane nisko u ova tri aspekta ili se orijentišu na samo jedan nemaju velike benefite, pa čak i uvećavaju mogućnost manifestovanja nepoželjnog ponašanja (Mahoney i Stattin, 2000). Nestrukturisane aktivnosti odlikuje spontanost, nepostojanje pravila i nadzora; a zbog toga što ne traže trud i koncentraciju te nisu izazovne mladima po-

nekad se dovode u vezu s društveno neprihvatljivim ponašanjem, posebno kada uključuju vršnjake koji ga manifestuju. Vrsta nestrukturiranih aktivnosti određuje njihov uticaj na mlade, s obzirom da one mogu biti i izvor razvoja jer pružaju mogućnost samoosmišljavanja konstruktivnih izvora zabave. Tako, npr., gledanje televizije nema razvojnu vrijednost te dovodi do mentalne i tjelesne pasivnosti, dok druženje s vršnjacima pridonosi jačanju otpornosti na stres i pruža priliku sticanja iskustva u socijalnim odnosima. Strukturisane aktivnosti provode se u različitim društvenim ustanovama i organizacijama, a cilj im je omogućiti mladima sticanje znanja, vještina i kompetencija u različitim područjima, jačanje samopoštovanja i pozitivne slike o sebi (Đuranović i Opić, 2016). Karakterišu ih fiksni uslovi, redovno sudjelovanje i aktivna uključenost sudionika, postojanje pravila i obaveze njihovog poštovanja, supervizija odraslih, naglasak na razvoju određenih vještina, progresivno uslozňjavanje te povratne informacije sudionicima o njihovoj efikasnosti. Strukturisane aktivnosti omogućuju premošćivanje jaza između dječje igre i posla u odrasloj dobi, kao i kontakte mladih različitih kompetencija. Polić i Polić (2009) zaključuju da je mladima potrebna intenzivna ispunjenost slobodnog vremena, kao i prostori dokolice, te da je važno poticati dobrovoljno djelovanje koje zahtijeva postojanost i koje je istinski razvojno korisno.

1.3. Činioci organizacije slobodnog vremena mladih

Promatrano iz pozicije mladih, u slobodnom vremenu se isprepliću brojni, raznovrsni uticaji i sadržaji, pozitivni i negativni, organizovani i spontani, koji ili nadopunjuju odgojne procese koje grade obitelj i škola ili ih "ruše." Odgojni činioci zato trebaju pružati pomoć i podršku, podsticati i usmjeravati te stvarati povoljne uslove za razvoj njihovih interesa i sklonosti (Valjan-Vukić, 2013). Društvena briga o odgoju treba se sistematski proširiti na stvaranje i unapređivanje uslova za zdravo i kulturno provođenje slobodnog vremena (Janković, 1973), s obzirom da mladi prepušteni sami sebi mogu izabrati štetne načine njegova provođenja kao nedovoljno zreli za donošenje pravilnih životnih izbora. Međutim, oni se neće okretati takvom ponašanju ako se stvore društveno-politički, sportsko-zabavni, materijalno-prostorni i kulturno-prosvjetni uslovi za konstruktivno provođenje slobodnog vremena. S obzirom da slobodno vrijeme ulazi u sva područja ljudskog života, pedagoško djelovanje u ovoj oblasti nije privilegija jedne ustanove ili djelatnosti, već multidisciplinarna koordinirana aktivnost sa visokosofisticiranom interaktivnom komunikacijom (Pehar-Zvačko, 2003). Samo u funkcionalnoj ravnoteži može se očekivati uspjeh u ostvarivanju svestrane sadržajnosti, uzajamnosti i skladnosti djelatnosti svih društvenih faktora s ciljem zajedničke brige za pe-

dagoški pozitivno provođenje slobodnog vremena mladih (Janković, 1973). Kao činioci odgoja u slobodnom vremenu najviše su angažovani: obitelj, odgojno-obrazovne ustanove, druge društvene ustanove, poput sportskih, kulturno-umjetničkih i naučno-stručnih itd., a važna su i sredstva javnog informisanja. Uz druge uslove o kojima ovisi daljnji razvoj teorije i prakse slobodnog vremena, nužan je za to osposobljen kadar koji će djelovati na popularizaciji, usmjeravanju, istraživanju, organizovanju i vođenju aktivnosti slobodnog vremena. Studenti se tokom inicijalnog pedagoškog obrazovanja vrlo površno upoznaju s ovom problematikom, a rijetki su i uz nju vezani specijalistički studiji. U društvenim organizacijama priređuju se tečajevi za rukovodioce programa, ali s većim naglaskom na tehničko osposobljavanje nego na pedagoški značaj slobodnog vremena. Uslijed toga je potrebno razvijanje odgovarajućeg kadra na širokom planu i za razne potrebe (Janković, 1973). Pehar-Zvačko (2003) dodaje da je nužna preraspodjela ukupnog vremena mladih u korist aktivnosti slobodnog vremena pružanjem dodatnih usluga u školi, kako se u nju ne bi dolazilo samo po dužnosti, čime bi se izbrisale granice između rada/učenja i aktivnosti u slobodno vrijeme.

1.3.1. *Obitelj*

Obitelj je nukleus društva i najvažnija institucija u kojoj ličnost započinje svoj život, zbog čega je njezina važnost u razvoju djeteta neosporna. Vukasović (1999) ističe da ona mora preuzeti brigu za slobodno vrijeme djece zbog opasnosti dolaženja u dodir s negativnim društvenim uticajima, pri čemu ima dvije uloge: organizator slobodnog vremena; i posrednik, savjetnik i pokretač pojedinih aktivnosti u samoj njezinoj sredini i izvan nje (Janković, 1973). Istraživanja pokazuju da uticaj obitelji u organizaciji slobodnog vremena mladih slabi, posebno kod adolescenata muškog spola, te da oni s obitelji provode oko 40% svog slobodnog vremena. U tim prilikama često se razgovara o učenju i problemima u školi, a malo o sadržajima i oblicima provođenja slobodnog vremena (Pehar-Zvačko, 2003). Obitelj treba stvoriti povoljne uslove za korištenje slobodnog vremena mladih kod kuće, individualno ili s manjim grupama prijatelja, u aktivnostima kao što su: ručni rad, crtanje, gledanje TV-a, igranje društvenih igara, rad u vrtu, sakupljanje raznih predmeta, gajenje biljki i životinja, prisustvovanje obiteljskim proslavama itd. Van kuće, obitelj može organizovati izlete, ljetovanja i zimovanja, vožnje biciklom, posjete pozorištu, kinu, izložbama itd. Preduslovi za ispunjavanje ovih zadaća su adekvatan kvalitet stanovanja i materijalni uslovi, kao i interes roditelja i sposobnost balansiranja ostalih obaveza. Kako su neke slobodnovremenske djelatnosti vezane uz prostorne, organizacijske i stručne uslove koje obitelj nema, potrebna joj je pomoć socijalne sre-

dine, ponajprije škole, ali i drugih društvenih subjekata. Pritom, roditelji moraju poznavati interese i potrebe svoje djece te ih upućivati u organizacije u zajednici koje u tom pogledu pružaju povoljne mogućnosti (Janković, 1973). Treba imati u vidu i da roditelji na djecu prenose svoj stav i odnos prema slobodnom vremenu te da mogu poticati, ali i obeshrabriti dječje interese (Puljiz, 2010). Previšić (2000) navodi da je rano usmjeravanje djece na različite mogućnosti bavljenja nekim aktivnostima od roditelja potrebno, ali ne smije postati trajno tutorstvo. Djeca će kroz priliku da saznaju, upoznaju i probaju razne mogućnosti provođenja slobodnog vremena razvijati njegovu kulturu, pritom utičući i na sadržajnije provođenje slobodnog vremena roditelja.

Mladi veliki dio svog vremena provode s vršnjacima, ali potrebno im je i vrijeme s obitelji. Obje krajnosti roditeljskog ponašanja, i pretjerana briga za djetetovo slobodno vrijeme i njegovo prepuštanje samom sebi rezultuju okretanjem k vršnjačkoj grupi, gdje postoji mogućnost kontakta s a(n-ti)socijalnim vršnjacima. S obzirom na tendenciju mladih da se povode za vršnjačkom grupom s kojom se identifikuju, roditelji koji ih pretjerano ograničavaju samo ih više usmjeravaju ka vršnjacima, nauštrb dobrih obiteljskih odnosa. Prenaglašena uključenost u odnose sa grupom vršnjaka gdje istovremeno nema dobrih odnosa s roditeljima, povezana je s „lošom“ vrijednosnom orijentacijom te problematičnim ponašanjem (Kandel i Davies, 1982, prema Pehlić, 2014). Adolescencija nije razdoblje u kojem bi roditelji trebali biti manje angažovani u odgoju, već je i dalje je važno da ostvaruje bliske, ali ravnopravnije odnose s mladima (Raboteg-Šarić i sar., 2002). Provođenje vremena s obitelji značajno je za razvoj odnosa, komunikacije, osjećaja povezanosti i pripadnosti. Zabriskie i McCornik (2003, prema Berc i Blažeka-Kokorić, 2012: 15) određuju slobodno vrijeme obitelji kao „ono u kojem članovi obitelji zajedno sudjeluju u odabranim aktivnostima te tako razvijaju povjerenje i bliske odnose, čime doprinose stvaranju obiteljske kohezije“. Pritom se u njemu razlikuju bazične i uravnotežujuće aktivnosti, a obje vrste doprinose kvalitetnom funkcionisanju obitelji i zadovoljstvu obiteljskim životom. U prvu grupu spadaju svakodnevne rekreativne aktivnosti, poput igranja društvenih igara, posjećivanja rodbine i prijatelja, gledanja TV-a, obavljanja kućanskih poslova i kupovine, a u drugu aktivnosti orijentisane na sticanje novih iskustava poput izleta, kampovanja, putovanja, posjeta muzejima, izložbama, predstavama, koncertima i sl., u čije je planiranje, organizaciju i realizaciju često potrebno uložiti nešto više truda i energije.

Različiti aspekti roditeljskog ponašanja povezani su s brojnim pokazateljima psihosocijalne prilagodbe mladih. Roditeljska uloga u odgoju je nezamjenjiva, ali mora se prilagođavati dobi djece i

promjenama u okruženju (Raboteg-Šarić i sar. 2002). Rezultati istraživanja ukazuju na tri temeljne komponente rizika za pojavu problema u ponašanju mladih koje su determinisane roditeljstvom: kvaliteta odnosa u obitelji, odgojni stil roditelja i dosljednost odgojnog djelovanja. Istraživanja uloge roditeljskog ponašanja u razvoju mladih uglavnom se temelje na promatranju njegovih dvaju dimenzija - emocionalnosti i kontrole. Emocionalno hladni odnosi rezultuju osjećajem odbačenosti, negativno utiču na socioemocionalni razvoj i samopoštovanje mladih te pojavu manifestnih ili latentnih oblika asocijalnog ponašanja (Pehar-Zvačko, 2003), a visoka razina psihološke kontrole prediktor je za internalizirane i eksternalizirane probleme u ponašanju jer uključuje socijalni pritisak koji guši nezavisnost i ekspresiju djeteta. Pritom je kvalitet obiteljske interakcije povezan s odnosima koje dijete formira van nje, školskim uspjehom i autonomijom ličnosti. Raboteg-Šarić i sar. (2002) navode rezultate istraživanja koji pokazuju da adolescenti koji često konzumiraju drogu izvještavaju o malo roditeljske ljubavi i neprijateljskom obiteljskom okruženju, nerazumijevanju majke, poteškoćama u komunikaciji te slaboj upoznatosti roditelja s njihovim prijateljima. Svoje roditelje opisuju kao neemocionalne i zanemarujuće, ali ujedno nametljive i posesivne, dok im je odgojni stil pretežno permisivan ili autoritaran. S druge strane, Reid (1996, prema Ferić, 2002) u zajedničke kvalitete "jakih" obitelji ubraja: pozitivan brak u kojem supružnici dijele poglede u vezi odgoja, obiteljsko vrijeme, rituali i duhovnost, obiteljska pravila koja suodređuju svi članovi, dijeljenje odgovornosti, poštivanje privatnosti te ohrabivanje razlika u interesima i mišljenjima.

1.3.2. Škola

Škola je drugi značajan činilac odgojnog djelovanja u slobodnom vremenu, a njezin neposredni uticaj na razvoj kulture slobodnog vremena učenika danas u velikoj mjeri otežavaju preopterećeni nastavni programi, komercijalizovani udžbenici, zahtjevi za sticanjem enciklopedijskog znanja i didaktički materijalizam uskraćen odgojno-funkcionalnih uticaja. Zato su školsko i vanškolsko vrijeme sve više odvojeni svjetovi, a prostori škole za učenike, osim za nastavu, zatvoreni (Previšić, 2000). Relacija između škole i slobodnog vremena može se analizirati iz više aspekata: uspješnosti nastave, organizacije i načina rada u cilju oblikovanja slobodnog vremena učenika; načina na koji škola doprinosi stvaranju pretpostavki u vidu potreba, kriterija i sposobnosti za kvalitetno korištenje slobodnog vremena; te u kojoj se mjeri škola javlja kao faktor organizacije slobodnog vremena mladih (Pehlić, 2014: 26). Slobodno vrijeme u savremenoj školi važno je didaktičko načelo zbog njezinih brojnih mogućnosti da preko nastave i vannastavnih aktivnosti upozna učenike

sa smislom i sadržajem samoobrazovanja korištenjem slobodnog vremena (Karić i Grandić, 2010). Škole trebaju angažovati svoje prostorne, materijalne i kadrovske resurse, uvesti nove vannastavne aktivnosti i izborne predmete te stvoriti adekvatne uslove i atmosferu kako bi postale aktivan pedagoški inicijator, propagator i realizator slobodnog vremena mladih (Janković, 1973). Dakle, simultano sa znanjem, radnim navikama, umijećima i vrijednostima, škola treba izgrađivati kulturu slobodnog vremena učenika, s ciljem da se oni aktivno uključe u stvaralački tok društva, pronađu sebe u aktivnostima koje doprinose razvoju njihovih sposobnosti, talenta i sklonosti te preduprije probleme u ponašanju koji nastaju uslijed praznine u slobodnom vremenu (Makević, 1997, prema Karić i Grandić, 2010: 102). Potrebno je eliminisati ili ublažiti negativan stav mladih prema školi te ih upoznati sa smislom, odgojno-obrazovnim značajem i mogućnostima slobodnog vremena, a odgoj za slobodno vrijeme treba se prožimati kroz nastavu svih predmeta (Pehar-Zvačko, 2003). Zadatak je školskih djelatnika kontinuirano praćenje, usmjeravanje i savjetovanje mladih u cilju razvoja navike konstruktivnog provođenja slobodnog vremena. Prostorni uslovi škole obuhvataju objekte, prostorije i slobodne površine za razne aktivnosti: čitaonice, igrališta, izletišta, radionice, sportske dvorane itd. Materijalni resursi odnose se na sredstva potrebna za stvaranje i održavanje sistema odgoja za i u slobodnom vremenu, a organizacijski uslovi na slobodno vrijeme učenika u danima redovne nastave, vikendom, za vrijeme zimskih i ljetnih raspusta (Janković, 1973).

Kad se govori o slobodnom vremenu u školi, obično se misli na slobodne aktivnosti učenika tj. kolektivni rad učenika u slobodnom vremenu u sekcijama, drušinama, društvima, kružocima i zadrugama koji doprinosi razvoju: sposobnosti i interesovanja za stvaralački rad, učešća u društvenom životu, težnje ka upoznavanju savremenih naučno-tehničkih dostignuća, povezivanja i produbljivanja znanja, umijeća i navika za društveno-moralan i kulturno-zabavan život (Filipović, 1969, prema Tomić i Hasanović, 2007). Kolektivne aktivnosti učenika mogu otkloniti neka ograničenja nastave jer se u njima postiže transverzalni, interdisciplinarni i multidimenzionalni pristup, razvijaju sposobnosti, kulturne potrebe i stvaralačke potencijale mladih te ih neposrednije upoznaju s različitim temama. One obogaćuju djelatnost škole, pozitivno utiču na svestrani razvoj učenika te pridonose integraciji škole i društva (Janković, 1973). Ajanović i Stevanović (2004) slobodnim aktivnostima označavaju zajednički rad učenika u većim i manjim grupama; vanrazrednim radom sve aktivnosti učenika koji se izvan nastave vrše pod rukovodstvom škole; vanškolskim radom aktivnosti mladih koje zajedno organizuju i provode različite društvene ustanove, a vannastavnim aktivnostima plansko i stvaralačko razvijanje, sticanje i proširivanje znanja neposrednim uključ-

vanjem i konkretnim obogaćivanjem ličnosti učenika zasnovanim na raznovrsnim izvorima informacija i manipulativnim aktivnostima u prirodnoj i društvenoj okolini temeljenim na raznovrsnim, slobodnim i rekreativnim sadržajima. Za svaku se vannastavnu aktivnost mogu predvidjeti specifične mikroartikulacije koje omogućuju primjeren metodički tretman, pri čemu izbor i raspored sadržaja ovise o supstratnom predmetu uz koji su vezane, dobi, broju učenika i njihovim interesima te materijalnim, organizacijskim i kadrovskim resursima škole. Vannastavne aktivnosti mogu se klasifikovati na više načina, a Đorđević i Trnavac (1998, prema Tomić i Hasanović, 2007) dijele ih prema oblasti na: naučno-istraživačke, kulturno-umjetničke, tehničke i radno-proizvodne te sportsko-rekreativne. Ako želimo da vrše svoju pedagošku funkciju, one moraju biti raznovrsne te poštivati slobodu učenika u izboru i mogućnost uticaja na programe i realizaciju aktivnosti (Vukasović, 1999). Visok stepen motivacije polaznika jedna je od osnovnih specifičnosti vannastavnih aktivnosti, budući da ih mladi samostalno odabiru i oblikuju (Šiljković, Rajić i Bertić, 2007). Pritom se činjenica da su interesi mladih podložni promjenama mora odraziti i na sadržaj i način njihove provedbe, što Previšić (1987, prema Valjan-Vukić, 2016) drži prirodnim slijedom gašenja i pojave novih vannastavnih aktivnosti. Za produktivnu tvorbu kurikuluma vannastavnih aktivnosti važna je metodologija njegove sukonstrukcije, a mladi se trebaju uključiti u optimalan broj aktivnosti te sudjelovati u njima u kontinuitetu i dužem vremenskom periodu (Šaljić, 2014). Škole često ponudi, organizaciji i provedbi vannastavnih aktivnosti prilaze formalizovano, a nastavnicima nedostaje stručno usavršavanje za razumijevanje svrhe i cilja vannastavnih aktivnosti te razvoj sposobnosti u pedagoško-metodičkom osmišljavanju konkretnih programa (Previšić, 2000).

Uključujući se u vannastavne aktivnosti učenici odlučuju dio svog vremena, pored obaveznog, provesti u školi, što pruža mogućnost dodatnog odgojnog djelovanja. Vannastavne aktivnosti mogu značajno doprinijeti prevenciji nepoželjnih ponašanja mladih kao iznimno poticajne za samoaktualizaciju, socijalizaciju i samostalno-istraživačko učenje (Mlinarević i Gajger, 2010), a istraživanja pokazuju da su učenici koji ne učestvuju u njima u većem riziku za negativne ishode u ponašanju i razvoju (Gilman i sar., 2004, prema Šaljić, 2014). Kvalitetno organizovano slobodno vrijeme pridonosi: smanjivanju maloljetničke delinkvencije, vandalizma i zloupotrebe droga; poboljšavanju školskog uspjeha i ponašanja u školi, redovnosti na nastavi i u izvršavanju domaće zadaće; te povećavanju broja učenika koji imaju planove za budućnost (Cromwell, 2005, prema Šiljković i sar. 2007). Mladi koji sudjeluju u vannastavnim aktivnostima imaju razvijenije socijalne i emocionalne vještine te postižu bolji akademski uspjeh (Valjan-Vukić, 2016). Organizovano slobodno

vrijeme posebno je važno mladima u riziku, a istraživanja pokazuju da se oni znatno rjeđe uključuju u vannastavne aktivnosti te znatno češće odustaju od sudjelovanja u njima. Zato školski djelatnici trebaju pravovremeno identifikovati mlade u riziku, motivisati ih, podržati i uključiti u vannastavne aktivnosti u skladu s njihovim ličnim interesima i sposobnostima (Sakoman, 2009).

Preventivna uloga škole ogleda se i u promociji zdravlja kroz njezino sredstvo, zdravstveni odgoj. Promocija zdravlja je osposobljavanje ljudi za preuzimanje kontrole nad svojim zdravljem i njegovo unapređivanje, a zdravstveni odgoj medicinsko-pedagoška disciplina koja za cilj ima odgojiti pojedince/grupe koji su zdravstveno pismeni, odnosno sposobni pronaći, shvatiti, ocijeniti i koristiti zdravstvene informacije iz *online* izvora te koji adekvatno zdravstveno rezonuju, odnosno sposobni su donositi odgovorne odluke o svom zdravstvenom ponašanju (Sindik i Rončević, 2014). U srednjoj školi, zdravstveni odgoj uključuje sljedeće sadržaje: zdravi životni stilovi; pravilna prehrana i poremećaji prehrane; ljubav i prijateljstvo; uspješna komunikacija; znanjem protiv bolesti ovisnosti; stres i zaštita mentalnog zdravlja; zaštita reproduktivnog zdravlja te pravilan odnos prema životnoj sredini. Pritom, svi sudionici odgojno-obrazovnog procesa trebaju doprinijeti stvaranju sredine koja podupire zdravlje, a poruke o zdravlju treba jasno i nedvosmisleno integrisati u školsko okruženje (Ivanišević, 2014). Školski programi spolnog odgoja pomažu mladima da dobiju relevantne informacije o spolnosti, usvoje vještine potrebne za očuvanje spolnog zdravlja te unaprijede odgovorno spolno ponašanje, a treba ih provoditi prije nego se uspostave obrasci rizičnog spolnog ponašanja. U zapadnoj Evropi spolni odgoj postoji još od 1970-ih godina, a u nekima je uvršten u opšti NPP, pri čemu programi nisu osmišljeni kao dodatni školski predmet, već kao nastavni blokovi koji znatnije ne opterećuju satnicu (Štulhofer i Hodžić, 2003). Spolni odgoj kod nas dio je šireg zdravstvenog odgoja, a provodi se kroz NPP Prirode i društva, Biologije, Tjelesne i zdravstvene kulture te Psihologije ili integrisano u časove odjeljske zajednice, a njegova nesistematska provedba posljedica je neprihvatanja činjenice da mladi sve ranije stupaju u spolne odnose, od strane pojedinih interesnih društvenih grupa.

U pojavi društveno neprihvatljivih ponašanja mladih preventivnu ulogu može imati i školsko okruženje, sačinjeno od brojnih uticaja u međusobnoj interakciji koji djeluju na učenike oblikujući njihovu ličnost i ponašanje u prosocijalnom ili a(nti)socijalnom smjeru. Redovna nastava pruža mogućnost za rano uočavanje problema u ponašanju i primjenu odgovarajućih mjera u cilju njihovog saniranja, a dodatnom i dopunskom nastavom učenicima se pruža podrška u skladu s individualnim

potrebama (Šaljić, 2014). Gottfredson i Gottfredson (2001, prema Kranželić-Tavra, 2007) smatraju da su škole glavna pokretačka snaga preventivskih napora u mnogim zajednicama te da školsko okruženje i u njemu formirane vršnjačke grupe imaju snažan uticaj na razvoj mladih. Prednosti škole kao mjesta za prevenciju ogledaju se u pristupu gotovo svoj djeci u zajednici od rane do odrasle dobi, institucionalnom odnosu i kontaktu s njima te samom njezinom postojanju tj. prostoru te pedagoški obrazovanom i za mlade senzibiliziranom kadru. Pozitivan doživljaj škole tretira se kao mogući činilac prevencije problema u ponašanju jer slaba privrženost školi korelira s devijantnim ponašanjem, a školsko okruženje i iskustvo važni su činioci u promociji ili slabljenju vezanosti za školu. Statistički pokazatelji i školska praksa ukazuju na potrebu primjene raznovrsnih i brojnih programa promocije pozitivnog razvoja i prevencije društveno neprihvatljivih ponašanja mladih (Bašić, 2009), a pretpostavke za to su: zakonska i programska osnova rada, stručno osposobljeni djelatnici, participacija učenika u životu škole te saradnja s obitelji i zajednicom (Šaljić, 2014).

Dakle, škola na prevenciji može djelovati posredno, skrivenim kurikulumom, te neposredno, školskim programom prevencije temeljenim na izgradnji kritičkog mišljenja, vještina samoprocjene i samokontrole mladih (Brlas, 2010). Školski preventivni program (ŠPP) sastoji se od niza nespecifičnih i vrlo specifičnih aktivnosti, a namjera mu je osposobiti učenike za kvalitetno samozaštitno reagovanje (Sakoman, 2009). Njegovi ciljevi su zdravstveni, potporni, savjetodavni, edukativni i informativni, a postiže ih se integrisanim pristupom, širokim spektrom intervencija i razgranatom mrežom preventivnih aktivnosti koje se ostvaruju u različitim školskim situacijama (Domitrovich i sar., 2010, prema Šaljić, 2014). Dryfoos (1994, prema Bašić, 2009) preventivske programe dijeli na one u školi (*school based*), one povezane sa školom (*school linked*) i one u zajednici (*community-based*), a Gottfredson (2001, prema Bašić, 2009) na one usmjerene školskom okruženju i one usmjerene učenicima. Intervencije na razini škole zadiru u njenu strukturu i djelovanje ka okolini, a ponajprije se odnose na edukaciju uposlenika te politiku saradnje s obiteljima učenika i zajednicom (Livazović i Vranješ, 2012), dok intervencije usmjerene na učenike nastoje podstaći njihov razvoj i usvajanje poželjnih obrazaca ponašanja. Pritom škola treba brinuti o: vođenju, akademskim postignućima, disciplinskim standardima, uključivanju svih aktera te saradnji u i van škole (Durlak, 1995, prema Bašić, 2009). Nosioci ŠPP su stručni saradnici i nastavnici, a njihovoj uspješnosti doprinosi intenzivna saradnja s roditeljima kroz informativni, edukativni, savjetodavni rad, učešće učenika u procjeni potreba i planiranju preventivnih aktivnosti kroz učenička tijela na različitim razinama te saradnja s lokalnom zajednicom (Brlas, 2008). Iako je sistematsko preventiv-

no djelovanje škola zakonski uređeno, postojeća stvarnost je mnogo jednokratnih intervencija bez naučno zasnovane strukture (Stojisavljević, 2018). Preventivne aktivnosti često se provode *ad hoc* i neadekvatno evaluiraju, čemu pridonose i nedovoljna novčana izdvajanja za ovu namjenu. Nedostaju i vrijeme, infrastruktura, edukovani kadar i administrativna podrška, a prisutni su otpor promjeni, nedovoljna uključenost roditelja/obitelji, učenika i lokalne zajednice, preopterećenost nastavnika te neujednačenost u pristupu reakcije prema učenicima s problemima u ponašanju.

1.3.3. *Vršnjaci*

Vršnjački uticaj znatno se povećava tokom adolescencije, kada se mladi udaljuju od roditelja fizički i psihološki, provode sve više vremena s vršnjacima i postaju sve uključeni u odnose s njima (Pešić i sar., 2009). Hartup (1992, prema Škundrić, 2015) navodi sljedeće funkcije odnosa s vršnjacima za rast i razvoj pojedinca: vršnjaci su emocionalni resurs za zabavu i adaptaciju na stres; kognitivni resurs za rješavanje problema i aktivizaciju znanja; socijalni resurs za razvoj i vježbanje osnovnih socijalnih vještina (saradnja, komunikacija, ulaženje u grupu); nosioci budućih odnosa, a Pešić i sar. (2009) ističu sljedeće: vršnjaci su partneri u druženju, izvor emocionalne podrške i savjeta, posrednici u razvoju novih vrijednosti, interesovanja i obrazaca ponašanja, saveznici i podrška u sticanju nezavisnosti i autonomije u odnosu na roditelje te moćno sredstvo socijalnog i emocionalnog razvoja, s obzirom na zasnovanost odnosa na ravnopravnosti i reciprocitetu. Rot (1983, prema Karić i Grandić, 2010: 107) vršnjačku grupu određuje kao posebnu malu grupu čiji su članovi međusobno emocionalno povezani. Vršnjačka grupa, pored obitelji i škole, predstavlja važan izvor za učenje socijalnih normi i vrijednosti, omogućuje proširivanje vidika te sticanje i definisanje vlastitog mjesta u društvu (Lebedina-Manzoni, Lotar i Ricijaš, 2008). Pehar-Zvačko (2003) u osnovne razloge nastajanja socijalnih sistema mladih ubraja: težnju za druženjem i traženje odgovora na probleme života te opšti i zajednički protest protiv roditelja, škole i društva ili bijeg od njihove neposredne kontrole, a tipovi uključuju prijateljske i interesne grupe, gangove i klike te formalne sisteme unutar omladinskih organizacija ili pokreta. Jedna od osnovnih karakteristika vršnjačke grupe je postojanje zajedničkih aktivnosti, koje se najprije odnose na korištenje slobodnog vremena (Petrović i Zotović, 2010). Kroz slobodno vrijeme u vršnjačkoj grupi mladi nalaze potporu za svoja stajališta, motive i pogled na život. Vrijednosti i interesi vršnjačke grupe i/ili subkulture kojoj adolescent pripada veoma su važni u odabiru aktivnosti slobodnog vremena, jer mladi pri-padnici neke grupe poprimaju njezine odlike baveći se istim aktivnostima, tendirajući

istim stavovima, ciljevima i vrijednostima. Pritom, mladi s vršnjacima uglavnom ostvaruju umjerenu bliskost, dok je pretjerana bliskost znatno rjeđa (Pehar-Zvačko, 2003). Kao pokazatelj za to može poslužiti podatak da su vršnjaci osobe s kojima mladi žele provoditi slobodno vrijeme u 80% slučajeva, dok se to ostvaruje u 50% situacija, pri čemu je razlika u željenom i stvarnom ponašanju posljedica prepreka poput nedostatka vremena, ograničenja od strane roditelja, prostorne udaljenosti, teškoća u uspostavljanju i održavanju socijalnih kontakata i sl. (Petrović i Zotović, 2010).

Veliku važnost vršnjačke grupe u životu mladih prati i osjetljivost na odbacivanje i pritisak od strane vršnjaka. Odbacivanje ili prihvatanje koje je uslovljeno konformiranjem vrijednostima i obrascima ponašanja većine mogu biti veoma bolni za mlade, zbog čega vršnjački odnosi mogu biti izvorom konflikata u vezi ideala i vrijednosti (Pešić i sar., 2009). Valjan-Vukić (2016) navodi da neprihvatanje i socijalna izolacija te neadekvatni odnosi s vršnjacima rezultuju neprihvatljivim oblicima ponašanja mladih. Odbačenost od strane grupe ima dugoročne emocionalne posljedice koje uključuju osjećaj usamljenosti, negativnu sliku o sebi i nižu razinu samopouzdanja, a mladi koji imaju zadovoljavajuće odnose s vršnjacima imaju veće samopoštovanje, razvijenije socijalne vještine i postižu školskih uspjeh (Vizek-Vidović, Rijavec, Vlahović-Štetić i Miljković, 2003). Dakle, grupa vršnjaka na ponašanje mladih može djelovati kao zaštitni, ali i rizični faktor. Pritom neki autori smatraju da je svaki uticaj vršnjaka na pojedinca vršnjački pritisak, dok drugi razlikuju ove pojmove: vršnjački uticaj je indirektni pritisak kojeg osoba nije svjesna, dok se vršnjački pritisak odnosi na direktno poticanje, nagovaranje ili prijetnju za ispoljavanje određenog ponašanja tj. pozitivno potkrepljenje onima koji se konformiraju grupnim normama i/ili sankcije onima koji se opiru (Berndt i Ladd, 1989, prema Škundrić, 2015). Za razumijevanje ponašanja mladih, osim uticaja, važan je i efekt izbora prijatelja, pri čemu mjeru konformiranja grupi određuju: osobine ličnosti, uvjerenja, vrijednosti i stavovi iz okoline primarne socijalizacije, činioci koji su doprinijeli izboru specifičnog društva vršnjaka te neposredno ponašanje vršnjaka u određenom kontekstu (Lebedina-Manzoni i sar., 2008). Vršnjački pritisak najčešće je prepoznat oblik vršnjačkog uticaja i izaziva najviše brige, s obzirom da se mladi dva puta češće uključuju u rizična ponašanja ako ih manifestuju njihovi prijatelji. Najvažnijim prediktorima podložnosti vršnjačkom pritisku pritom su se pokazali: doživljaj pritiska, muški spol, psihološka kontrola majke i popustljivost oca, nisko samopoštovanje, anksiozna privrženost vršnjacima zbog nesigurne privrženosti roditeljima i permisivnog odgojnog stila te viša razina depresivnosti (Maxwell, 2000, prema Škundrić, 2015).

1.3.4. Šira društvena zajednica

Socijalna okolina je društveni sistem međuzavisnih ekonomskih, političkih i kulturnih elemenata te strukturnih odnosa koji u njemu postoje, a koji može imati (ne)posredan determinirajući uticaj na pojavu i razvoj društveno neprihvatljivih ponašanja mladih (Obradović, 2005). Sve definicije zajednice ističu tri ključna elementa: socijalna interakcija, teritorijalno područje i zajedničke veze među ljudima koji u njoj žive. Tradicionalno definisane zajednice sve su manje sposobne prilagoditi se i obezbjediti adekvatan stepen socijalne kontrole za mlade, a u njima se javljaju brojni rizični činioci, poput: dezorganizacije zajednice, niske povezanosti susjedstva, nedostatka kulturnog ponosa, tranzicija i mobilnosti, ekonomske deprivacije, nasilja u medijima te zakona i normi. Pritom, negativan trend u jednom polju djeluje i na druga, pa tako slabe obitelji slabe zajednicu, a slaba zajednica slabi obitelji (Bašić, 2009). Mladima je potrebna zajednica koja im omogućuje pozitivan razvoj i služi kao oslonac tj. koja je „zdrava“ i „otporna“, brine o svojim članovima, nudi im sigurno mjesto za život i pristup potrebnim dobrima i servisima. Snage zajednice koji mogu biti zaštitnim činiocima uključuju: koheziju, mogućnost organizovanja i dobijanja potrebnih usluga, sigurnost i partnerstvo u zajednici, adekvatno stanovanje, dostupnost ekonomske sigurnosti i zdravstvene skrbi te ulaganje velikih napora u odgoj i obrazovanje (Mataga-Tintor, 2004; Smith, 2004; prema Jandrić, 2005; Barry i Garbarino, 1997, prema Bašić, 2009). Pritom, ne postoji „pravi model“ učinkovit za sve zajednice, ali postoje oni koji su naučno evaluirani i pokazuju veliku uspješnost.

Među faktore šire društvene zajednice ubrajaju se faktori funkcionalnog odgoja, kao što su život na javnim mjestima i razne priredbe i manifestacije, koji, iako su pedagoški manje planirani i intencionalni, imaju snažan uticaj na slobodno vrijeme mladih zbog činjenice da oni velik njegov dio provode upravo na javnim mjestima. Da li će se „ulica“ svrstati pod negativne ili pozitivne uticaje ovisi o tome kako je organizovana i uređena te kakva atmosfera vlada na javnim mjestima uopšte (Janković, 1973). Tomić i Hasanović (2007) u faktore uticaja šire društvene zajednice ubrajaju: biblioteke, pozorišta, muzeje, galerije, kulturne centre, kina, štampu i izdavaštvo, televiziju, radio, domove mladih, sportsko-rekreativne organizacije i društva, kulturno-umjetnička društva, strukovna udruženja pedagoga, psihologa, nastavnika, organizacije zabavnog karaktera te druge poput Crvenog krsta i Saveza izviđača. Janković (1973) navodi da društvene organizacije koje vode opštu brigu za mlade te one sa specijalnim zadacima mogu na specifičan način znatno doprinijeti organizaciji slobodnog vremena mladih, pri čemu je bavljenje raznim aktivnostima sredstvo, a cilj

razvoj društvene svijesti i svjetonazora koji će ih usmjeriti u pozitivnom pravcu. Kulturne ustanove i udruge raznih usmjerenja nosioci su i propagatori kulturnog života uopšte, a uz svoje redovne djelatnosti, na svom području i prema svojim obilježjima, organizuju i posebne programe namijenjene slobodnom vremenu mladih. Te aktivnosti osiguravaju kulturnu raznolikost koja potiče razvoj znanja i vještina te kreativnost i stvaralaštvo, ali i navikavaju mlade na osmišljavanje i kulturno provođenje slobodnog vremena (Pejić-Papak, Vidulin-Orbanić i Rončević, 2012).

Raznovrsni objekti i uređaji, kao što su igrališta, izletišta, odmarališta, logorovališta, omladinski klubovi i sl. veoma su važni, što nam pokazuju svakodnevni zahtjevi za njihovim osnivanjem i isticanje da upravo njihovo pomanjkanje pogoduje ekspanziji raznovrsnih društveno neprihvatljivih ponašanja mladih. Zadaća im je okupljanje mladih u slobodnom vremenu i pružanje mogućnosti za bavljenje raznovrsnim aktivnostima (Janković, 1973). Osim pružanja prostornog okvira za socijalizaciju, lokalna zajednica mladima treba ponuditi i različite životne perspektive i proširiti njihova očekivanja, čime ih priprema za preuzimanje uloga koje ih svrstavaju u njezine pozitivne resurse (Bašić, 2009). Lokalne zajednice zakonski su obavezane za skrb o mladima i poboljšanje kvalitete života njihovih stanovnika, a važan zadatak im je i uvođenje odgoja u slobodno vrijeme u odgojno-obrazovni proces (Previšić, 2000). Obrazovna politika treba obezbijediti uslove za produktivno provođenje slobodnog vremena mladih kroz izgradnju raznovrsnih objekata u zajednici, pri čemu materijalne uslove treba osigurati šira društvena zajednica, a kadrovske uža (Vukasović, 1999). Principi koje treba slijediti u kreiranju programa za mlade u zajednici su: partnerstvo mladih, obitelji i zajednice; zajednička vizija; saradnja na svim razinama; osiguravanje pozitivne slike o mladima u medijima i zajednici; edukacija stručnjaka, obitelji i zajednice o razvoju mladih te postavljanje ciljeva i mjerljivih izlaza programa u cilju njihove evaluacije (Kranželić-Tavra, 2007).

1.3.5. *Masmediji*

Masmediji su danas primarni agens socijalizacije mladih, s obzirom da je masovna kultura koju posreduju dominantan sadržaj njihovog slobodnog vremena. Kunczik i Zipfel (2006: 28) masmedije definišu kao uređaje pomoću kojih se iskazi prenose javno, indirektno i jednostrano disperzivnoj publici, a Hug (2007, prema Miliša, Tolić i Vertovšek, 2009: 97) govori o šest njihovih funkcija: komunikacijska, kognitivna, socijalno-politička, obrazovna, kulturalno-reprodukcijaska i socijalno-humanistička. Masovna kultura „stvorena je prema masovnim normama industrijske proizvodnje, širena tehničkim sredstvima masovne difuzije, a obraća se masi sakupljenoj nezavisno od unutraš-

njih struktura društva” (Moren, 1979: 12, prema Ilišin, 2003). Novija istraživanja pokazuju da se vrijeme provedeno pred ekranima izjednačilo (negdje i znatno prekoračuje) s vremenom boravka u školama (Miliša i Milačić, 2010), što se zbiva i nauštrb drugih aktivnosti, najčešće socijabilne naravi (Ilišin, 2003). Brojni autori pozivaju na osvješćivanje uticaja medija na ishode odgoja tj. objektivno sagledavanje “cybersocijalizacije”. Tehnologija ima globalni uticaj na stvaranje novih navika i obrazaca ponašanja, a odgojno-obrazovne teorije prema njoj zauzimaju kritičan stav zbog promocije nezdravih ponašanja, nametanja sadržaja isključivo zabavnog karaktera, reklamnih proizvoda i izopačenih društvenih standarda, izlaganja mladih neprimjerenim sadržajima te ugroženosti njihove anonimnosti i slobode u sprezi s manipulativnom moći medija (Miliša i sar., 2009). Usto, kontekst upotrebe medija može biti jednim od faktora razvoja gojaznosti te drugih poremećaja prehrane uslijed isticanja nedostižnih ideala ljepote (Lemiš, 2008), a nerijetko se javlja i bihevioralna ovisnost (Robotić, 2015). Zvonarević (1978, prema Tomić i Hasanović, 2007) ističe da je ekran jako hipnotičko sredstvo jer poruke upućene njime prolaze u podsvijest gledaoca i izbjegavaju racionalnu kontrolu. S druge strane, hipoteza o oplemenjivanju sugerije da mediji mogu doprinijeti formiranju multikulturalnog pogleda na svijet te služiti kao ispusni ventil za osjećaje i fantazije. Njihova odgojna funkcija ogleda se u širenju znanja i umijeća, pobuđivanju interesa za naučne i kulturne tekovine društva te razne oblasti stvaralaštva, obogaćivanju socijalne i moralne dimenzije ličnosti te olakšavanju razumijevanja prirodnih i društvenih zbivanja (Karić i Grandić, 2010).

Mladi su dobna grupa najprijemčivija za trendove pa su novi mediji i internet brzo integrisani u sve segmente njihovog života. Zato ih se opisuje kao „digitalne urođenike“ i „net-generaciju“ koja komunicira kroz društvene mreže, stvara „virutalne identitete“ koji potiskuju stvarne te slobodno vrijeme percipira prema impulsima medijske zabave i organizuje na digitalnoj platformi (Tapscott, 2009). Može se reći da je osnovna prednost mladih u odnosu na odrasle otvorenost za primanje novoga, ali ih ta osobina čini i manje kritičnim i sugestibilnijim, pa time i više podložnim spoljnim uticajima (Dizdarević, 2002). Jedna od najzastupljenijih aktivnosti u slobodnom vremenu mladih danas je i igranje video igara, koje mnogi drže podsticajem za neprihvatljiva ponašanja uslijed prekomjernog igranja, količine nasilja, rizika od socijalne izolacije te štetnosti po zdravlje. Internet znatno olakšava i određene kriminalne radnje: pirateriju, trgovinu oružjem, pornografiju i sl. (Miliša i sar., 2009). Upotreba medija ne može se posmatrati izolovano, već uz uvažavanje vrste sadržaja, konteksta upotrebe i oblika roditeljskih intervencija (Lemiš, 2008). Mladi o medijskim sadržajima najčešće razgovaraju s prijateljima, dok su razgovori s roditeljima srednje zastupljeni i opadaju

s dobi djeteta. Kada se tome doda činjenica da roditelji ne utiču na to koliko će se njihova djeca koristiti pojedinim medijima, ni koje će sadržaje birati, može se reći da oni nemaju ni selektivan ni restriktivan pristup odnosu njihove djece spram medija (Ilišin, 2003). Roditelji trebaju biti upoznati s potencijalnim štetnim uticajima medija te sa specifičnim sadržajima prema kojima njihova djeca imaju sklonost, kao i dogovoriti pravila za prostor, vrijeme, vrstu i karakter medijske interakcije (Lemiš, 2008). Najslabije rezultate pritom postiže restriktivan pristup karakterisan zabranom gledanja svih ili određenih programa, a najbolje evaluativni pristup koji uključuje razgovor s namjerom da se mladima pomogne vrednovati i shvatiti moralne poruke te prirodu sadržaja (Ilišin, 2003).

Istraživanja pokazuju da dokoličarenje uz medije potiskuje kreativno izražavanje mladih u slobodnom vremenu, što je važan argument u prilog tezi da su u školskim i izvanškolskim aktivnostima mladih nužni medijski pedagozi (Miliša i Milačić, 2010). Medijska pedagogija vodi razvoju medijskih kompetencija i pismenosti, koja se definiše kao mogućnost pristupa, analize, ocjene i proizvodnje medijskih priloga u najrazličitijim oblicima, pri čemu je u kontekstu mladih posebno značajna njezina refleksivna razina koja omogućuje razmišljanje o medijskim sadržajima i oblicima; uči kritičnosti prema ponuđenim proizvodima i kanalima koji ih omogućuju te prema vlasnicima koji ih određuju (Tolić, 2013). Mnogi autori apostrofiraju ključnu ulogu roditelja kao nosioca medijskog odgoja, ali se sve češće navode i škole kao mogući moderator medijske pismenosti mladih. Zahtjev za uključivanje medijskog opismenjavanja u obrazovni sistem mnogih zemalja svijeta od 1980-ih godina doveo je do razvoja dva suprotna pristupa: imunizacije i interpretacije. Budući da su sve ograničenije mogućnosti kontrolisanja sadržaja dostupnog mladima, postaju sve hitniji zahtjevi da se oni osposobe kao kritički konzumenti, kao i da emiteri programa uvedu adekvatne sisteme samoregulacije (Lemiš, 2008). Države također trebaju iskoristiti svoje mehanizme za promociju medijske pismenosti roditelja, što je ključno za stvaranje sigurnijeg okruženja za mlade.

1.4. Kultura provođenja slobodnog vremena mladih

Na opštekulturnom planu, slobodno vrijeme je ključno za daljnji razvoj kulturnog stvaralaštva, sastavni je dio kulturnog života, omogućuje upotrebu kulturnih dobara te pomaže uvećanju stepena opšte kulture (Janković, 1973). Mladi na određeni način zrcale uticaj svih relevantnih institucija koje djeluju u oblikovanju njihova identiteta, uslijed procesa identifikacije, interiorizacije i asimilacije kojima usvajaju stavove i obrasce ponašanja (Mlinarević i Gajger, 2010). Dinamičnost bio-

psihičkih osobina i njihova velika radoznalost pružaju optimalne mogućnosti za uspjeh planskih i smišljenih uticaja društva u procesu pozitivnog formiranja mladih, ali ih čine izuzetno prijemčivim i na uticaje koji njihov razvoj mogu usmjeriti u a(nti)socijalnom pravcu, ka rizičnom i društveno neprihvatljivom ponašanju (Tomić i Hasanović, 2007). U tom smislu, Ilišin, Bouillet, Gvozdano-
vić i Potočnik (2013) ističu kako su mladi jedan od najosjetljivijih seizmografa društvenih promje-
na. Adolescencija je tranzicijsko razdoblje ovisno o kulturi određenog društva, a uključuje sticanje
formalnog, neformalnog i informalnog obrazovanja, socijalizaciju i trening za preuzimanje odre-
đenih uloga, pripremu za zvanje i prilagodbu na različite životne okolnosti. U ovom procesu mladi
ne smiju biti prepušteni sami sebi jer je njihova adekvatna integracija cilj svih savremenih društava
(Ilišin i Spajić-Vrkaš, 2017). Uz to, u savremenom svijetu umnožavaju se izazovi za optimalnu
prilagodbu mladih, pa raste i potreba za naučnim uvidom u ovu problematiku. Adolescenti se danas
suočavaju s besprimjernom, zbunjujućom raznolikošću potencijalnih životnih ciljeva, stilova i vri-
jednosti. Uprkos napretku, naša kultura proizvodi mnoštvo mladih koji u njoj ne žele sudjelovati
(Csikszentmihalyi i Larson, 1984, prema Car, 2013). Neograničen pristup komunikacijskim teh-
nologijama transformisao je načine na koje ova generacija uči, radi i stvara interakcije. Prvi put u
istoriji mladi su autoritet (jer o digitalnoj tehnologiji znaju više od svojih roditelja i nastavnika) u
području vrlo važnom za čovječanstvo te svojim razmišljanjima i ponašanjem mijenjaju sve aspek-
te društva (Tapscott, 2009). U razvijenim zemljama višedecenijski demografski trend starenja sta-
novništva promovise mlade u sve važniji socijalni resurs, pri čemu se oni vide kao nosioci društve-
nih vrijednosti, izvor inovacija i bogatstvo kojem treba osigurati optimalne razvojne uslove. Osim
te, postoji i tradicija koja mlade percipira kao problem tj. izvor problema ili grupu u problemima,
odnosno osjetljivu populaciju koju društvo treba štititi (Bouillet i Uzelac, 2007: 159). Koji će pri-
stup prevladati u trenutku ovisi o dinamici i smjeru društvenih kretanja, pri čemu je uočena pravil-
nost da se u vrijeme društvenog uspona mlade više tretira kao resurs, a u razdobljima društvene
stagnacije i krize kao problem (Ilišin i Spajić-Vrkaš, 2017).

Mnogi savremeni autori govore o fenomenu „produžene mladosti“ koju uslovljava i obilježava sve
duže trajanje institucionalnog obrazovanja, otežano zapošljavanje, usporeno socioekonomsko osa-
mostaljivanje, odlaganje zasnivanja obitelji i slabo uključivanje u društveno odlučivanje (Pehlić,
2014: 9). Brojni životni zadaci koje adolescenti moraju riješiti i rezultati koje trebaju postići u ra-
zličitim područjima, usložnjavaju se zbog pojava kojima danas svjedočimo, poput slabljenja tradi-
cionalnih obiteljskih i drugih veza, načina međugeneracijskog prenosa vrijednosti i obrazaca pona-

šanja, produbljivanja socijalnih razlika, zaoštavanja konkurencije na tržištu rada te rasta stopa kriminala i raznih oblika devijantnog ponašanja (Ilišin i Spajić-Vrkaš, 2017). Sve to za posljedice ima transformisanje i razgradnju poznatih oblika socijalne reprodukcije te mlade prisiljava na tražanje za individualnim strategijama društvene integracije (Ilišin i sar., 2013: 10). Gotovo ni jedna od tradicionalnih oznaka (matura, vojni rok, diploma, zaposlenje, odlazak iz obiteljskog doma i brak) više nije indikator uspješnosti tokom tranzicije iz djetinjstva u odraslost (Car, 2013). U ovom kontekstu, rizici koji otežavaju adekvatnu socijalnu integraciju mladih još su brojniji i izraženiji u tranzicijskim društvima poput našeg (Pehlić, 2014). Dodatnu dimenziju fenomenu daje činjenica da mladi nisu homogena socijalna grupa, već diferencirana po statusu, porijeklu, zrelosti, nacionalnoj i vjerskoj pripadnosti, socijalizacijskim iskustvima i obrazovnom nivou, što znači da različiti mladi trebaju i različite, individualne, odgojne tretmane. Uz to, pozadinu za njihovu vrijednosno-stavovsku strukturu predstavlja socioekonomski status, a roditeljsko ulaganje resursa značajna je komponenta njihovog socijalnog položaja (Ilišin i sar., 2013: 15). Današnji mladi izdvojeni su iz međugeneracijskih odnosa, radnih i proizvodnih tokova te život provode bez većih tjelesnih napora, u zatvorenim prostorima. Intelktualno su aktivniji nego prethodne generacije, ali učenje u školi doživljavaju kao „rad“, obavezu nametnutu izvana. Obitelj, škola i druge socijalne ustanove moraju shvatiti važnost slobodnog vremena za aktuelni život, razvoj ličnosti i budućnost mladih jer svaka deprivacija ostavlja posljedice po različite aspekte njihova razvoja (Pehar-Zvačko, 2003). Pritom u artikulaciji slobodnog vremena ove populacije treba voditi o računa o nekim specifičnostima: u poređenju s odraslima oni imaju manje odgovornosti i društvenih uloga, a normativni sistem vezan za te uloge manje je formalizovan i rigorozan; oni nemaju novac kojim slobodno raspoložu potreban za odabir aktivnosti slobodnog vremena prema vlastitim sklonostima; roditelji i nastavnici često, u potpunosti ili djelimično, odabiru slobodnovremenske aktivnosti za mlade (Karić i Grandić, 2010). Nužno je, također, procijeniti stanje angažovanosti škole i lokalne zajednice u odgoju u/za slobodno vrijeme te uvažiti i njihove specifičnosti (Mlinarević i Gajger, 2010).

Savremeno društvo karakterišu usamljenost, masovna proizvodnja i potrošnja, konzumacija kulturnih bogatstava, informacija i propaganda. Industrije i biznisi razvili su specijalna tržišta za mlade i taktike kojima ih nastoje privući da slobodno vrijeme troše na isti otuđen način kao što kupuju robu široke proizvodnje te da razviju hedonističku životnu orijentaciju. Mladi se zbog toga nalaze u konfliktu između tendencija orijentacije ka budućnosti, te onih za život danas i zadovoljenje odmah (Pehar-Zvačko, 2003). Mediji su preuzeli većinu uloga koje su pripadale brojnim kulturnim

institucijama u prošlosti, a njihovi sadržaji ugrožavaju čovjekovu individualnost jer izražavaju potrebe „potrošača“, homogenizovani su i standardizovani, a kao takvi podstiču kompenzaciju kao funkciju razonode, te djeluju destimulativno na razvoj cjelokupne kulture (Božović, 1979). Forsiranjem zabavnosti, bijegom i kompenzacijom pojedinac se otuđuje od zajednice te sve više utapa u vlastitu osamljenost, dosadu i tjeskobu (Martinić, 1977, prema Farkaš, 2014). Mladi „bježe“ iz stvarnosti identifikujući se s junacima filmova i romana, pa dolazi do otuđenja ličnosti tj. odsustva veze između ponašanja, osjećaja, namjera i ciljeva pojedinca (Božović, 1979). Osim toga, do osjećaja alijenacije može doći i jer aktivnosti namijenjene mladima provode masovno, a ne vodi se računa o pojedincu, posljedica čega su a(nti)socijalni oblici ponašanja (Tomić i Hasanović, 2007). Slobodno vrijeme odvija se između komercijalizacije i potrošnje čime mladi postaju objektom tržišnog manipulisanja umjesto subjektom njegova provođenja. Lipovetsky (2008: 39, prema Farkaš, 2014) u vezi s tim ističe da se novo društvo temelji, između ostalog, i na ideji „emocionalne potrošnje“ gdje je naglasak na afektivnom, imaginarnom i čulnom iskustvu koji od potrošnje stvara spektakl. Vrhunac komercijalizacije slobodnog vremena u tom kontekstu ogleda se u razvoju industrije zabave, šoping centara, globalnog turizma itd. Zbog toga je nužan odgoj za slobodno vrijeme, kako bi mu se osigurala društvena vrijednost i odgojno-formativna snaga (Janković, 1973).

Slobodno vrijeme mladima se danas najčešće strukturise i kontroliše od strane industrije slobodnog vremena u vidu širokog spektra „slobodnih aktivnosti“. Time se ne razvija kreativnost mladih koja bi obogaćivala kulturu, već „nekritičnost publike, stereotipno reagovanje na standardizovane simbole i nedostatak sopstvenog doživljaja“ (Golubović, 1998: 387, prema Artiće, 2009). U vezi s tim Rosić (2005, prema Valjan-Vukić, 2013) ističe da je, kako bi slobodno vrijeme mladih bilo provedeno što kvalitetnije važan gotovo jednak omjer onog organizovanog i neorganizovanog. Neopterećeno slobodno vrijeme pretpostavlja oslobođenje od diktata konzumerizma, razvoj kritičke svijesti i zrele samosvijesti, pri čemu se otvara prostor autonomnom ponašanju i djelovanju. Prema tome, slobodno vrijeme može se shvatiti i kao okvir u kojem se oblikuje i formira svijest građana te kao stanje opuštanja i samopromatranja, u čemu bi obrazovni sistem trebao biti potpora kroz osposobljavanje mladih za njegovo kvalitetno ispunjavanje (Artić, 2009). Kultura provođenja slobodnog vremena podrazumijeva pozitivan i optimalan aspekt njegova korištenja u vidu učenja, usavršavanja, razvijanja ličnosti i stvaralačkog doprinosa. Sudjelovanjem i uključivanjem u kulturne aktivnosti, u svom procesu samoostvarenja, pojedinac postaje „graditelj kulture“ (*culture builder*) tj.

društvenog i ličnog identiteta (prema Vidulin-Orbanić, 2008). To se može podstaći kroz kvalitetan odgoj i obrazovanje s obzirom da se ono bez slobodnog vremena svodi na funkcionalnu izobrazbu.

1.5. Pedagogija slobodnog vremena

Slobodno vrijeme je, bar kada su u pitanju mladi, najprije pedagoški problem (Previšić, 2000). Ono se može koristiti na društveno pozitivan i kulturni ili negativan i nekulturni način, a mlade je, zbog oskudnosti njihovog iskustva, potrebno osposobiti za njegovo pedagoški svrsishodno provođenje kroz intencijalni napor društva. U suprotnom bi prostor njihovog slobodnog vremena mogao postati prostor besmisla i/ili društveno nepoželjnih ponašanja, posljedice čega osjeća društvo u cjelini - trenutno, kao društvenu opasnost i u budućnosti, kao stil života (Mlinarević i Gajger, 2010). S obzirom da je slobodno vrijeme jedan od neizostavnih uslova za razvoj fizičkih, intelektualnih, estetskih, radnih, tehničkih, moralnih i socijalnih kvaliteta u procesu formiranja ličnosti, sama njegova praksa i problematika pedagogiji je nametnula obezbjeđivanje odgovarajućeg mjesta ovom području u cjelokupnom odgoju i obrazovanju. Odgoj mora biti planiran u svjetlu potreba slobodnog vremena jer ima odgovornost da za njega pripremi mlade tj. da u njima razvije potrebu za djelovanjem na određenom području prema vlastitim interesima i sposobnostima. Odgoj u slobodnom vremenu treba voditi razvoju mnogostrane, slobodne ličnosti, osposobljene za raznolik, bogat, kulturni, zdrav i zadovoljan život, prijemčive za humane ideje i sadržaje te okrenute ka budućnosti (Janković, 1973). Pedagogija slobodnog vremena pedagoška je naučna disciplina koja za predmet proučavanja ima odgoj u slobodnom vremenu, a za smisao pronalaženje načina da ono postane djelotvornim činiocem razvoja. Njezina svrha je otkrivanje novih zakonitosti i spoznaja, unapređenje odgoja u slobodnom vremenu te vrednovanje postojećih praktičnih i teorijskih dostignuća (Vukasović, 1999). Zadaci pedagogije slobodnog vremena mogu se podijeliti na deskriptivne, klasifikacijske, eksplanacijske, eksplorativne i eksplikativne (Rosić, 2005, prema Karić i Grandić, 2010). Pritom, djelovanje u njihovim okvirima ne smije dovesti do pedagogiziranja slobodnog vremena u teoriji i praksi, a treba izbjeći i komercijalizaciju, utilitarizam, dirigiranost, organizovanu poslovnost, nametljivost i redukciju privatnog života te se usmjeriti u smislu savjetovanja, pomaganja, obezbjeđivanja mogućnosti i uslova, upućivanja i poticanja. Pedagoška teorija i praksa slobodnog vremena znatno zaostaje za onom u drugim područjima, pa je nužno aktivno raditi na stvaranju uslova za njezin sveobuhvatan razvoj u sklopu savremene pedagoške realnosti (Janković, 1973).

Proces odgoja u slobodnom vremenu ima dva usmjerenja: u i za slobodno vrijeme, koja se međusobno nadopunjuju i uslovljavaju. U prvom slučaju, bavljenje pojedinim djelatnostima raznovrsnih područja aktivnosti u slobodnom vremenu služi kao sredstvo odgoja, tj. utiče na razvoj sposobnosti i ličnosti. Drugo usmjerenje sastoji se u tome da aktivnosti slobodnog vremena ne ostanu tek sredstvo pozitivnog uticaja, već i sadržaj (Janković, 1973). Dakle, smisao odgoja za slobodno vrijeme je osposobiti mlade da ga kulturno i pedagoški svrhovito provode te ih upoznati s nekontrolisanim uticajima koji u njemu djeluju, utvrditi njihovo odgojno značenje i regulisati ih, tj. potiskivati negativne, a jačati pozitivne uticaje (Tomić i Hasanović, 2007). Pedagoška primjena slobodnog vremena trovrsta je i obuhvata formativno, preventivno i kurativno djelovanje. Formativno se odnosi na rad s mladima koji ne manifestuju psihosocijalna odstupanja u odgojnom pogledu, s izričito pedagoškim zadatkom usmjeravanja i razvoja pozitivnih kvaliteta te formiranja ličnosti kroz pojedine aktivnosti slobodnog vremena (Pehlić, 2014). Preventivnim djelovanjem nastoji se zaštititi mlade od negativnih uticaja pedagoški vrijednim djelatnostima, odnosno osujetiti društveno devijantne pojave, spriječiti nekulturne i asocijalne oblike ponašanja mladih. Kurativno djelovanje odnosi se na pomoć u procesu preodgoja mladih koji su na neki način došli u sukob sa zakonom. Slobodne aktivnosti u ustanovama za preodgoj moraju postojati u okviru reedukacije i resocijalizacije kao djelotvorno sredstvo odgoja i razvijanja smisla za kulturno provođenje slobodnog vremena, uz pomoć u uspostavljanju i održavanju kontakata s vršnjacima izvan zavodske sredine. Razumljivo je pritom da primjena slobodnog vremena u preventivne i kurativne svrhe uključuje formativno djelovanje, kao i da ono sadrži preventivne i kurativne mogućnosti (Janković, 1973).

Svaka aktivnost u slobodnom vremenu sadrži razvojnu, samoaktualizirajuću i primarno-preventivnu ulogu. Međutim kada iz subjektivnih i/ili objektivnih razloga slobodno vrijeme postane „poligonom“ dosade i „praznog vremena“, njegova je razvojna uloga dovedena u pitanje i traži hitnost društvene intervencije. Plenković (2000, prema Mlinarević i Gajger, 2010) klasifikuje patološke oblike provođenja slobodnog vremena na: spektatoritis, modu i reklame, šund i kič, kompeticiju i rekorderstvo te igre na sreću, napominjući kako mladima nije dovoljno samo dati slobodu, već ih je daleko važnije osposobiti da je korisno upotrebljavaju. Društveno prihvatljive aktivnosti slobodnog vremena su planirane i sadržajno osmišljene, motivacijski istinski utemeljene i razvojno usmjerene, a u okviru njih razvijaju se norme društveno poželjnog ponašanja mladih. Funkcije su im odmor, razonoda i razvoj ličnosti, a mlade uči istini, poštovanju i brizi za druge te samom sebi, uz razvijanje osjećaja pripadnosti zajednici i društvene odgovornosti, čime se promoviraju pozitivne

vrijednosti i odgaja karakter (Valjan-Vukić, 2013). Korištenje slobodnog vremena na društveno prihvatljiv način snažno je sredstvo borbe protiv društveno-negativnih ponašanja mladih i uspješna preventiva različitih patoloških manifestacija (Tomić i Hasanović, 2007). Realizaciji konkretnih odgojnih zadataka u ovom području može se pristupiti s više aspekata: zdravstveno-fizičkog, intelektualnog, estetskog, radno-tehničkog i moralno-društvenog (Janković, 1973).

Pedagoški usmjerene slobodnovremenske aktivnosti često su u funkciji očuvanja zdravlja i pravilnog tjelesnog razvoja mladih (Vukasović, 1999), a potreba za njima raste uslijed posljedica modernog načina života. Pritom, zdravstveno preventivno dejstvo postoji samo ako se tjelovježba izvodi kontinuirano, pa je kod mladih nužno razviti i učvrstiti naviku njezinog vršenja. Ova komponenta odgoja uključuje: stvaranje dobre opšte tjelesne kondicije, podizanje izdržljivosti i pokretljivosti, sticanje znanja o zdravim stilovima života, uključujući ona o štetnim dejstvima sredstava ovisnosti i zaštiti reproduktivnog zdravlja, usvajanje odgovarajućih higijenskih navika te razvoj ekološke svijesti (Janković, 1973). Aktivnosti slobodnog vremena u intelektualnoj sferi dio su kontinuiranog procesa odgoja i obrazovanja, a mogu pružiti brojne poticaje za sticanje opšteg i stručnog znanja, cjeloživotno učenje i zadovoljavanje interesa (Vukasović, 1999). U ovom području korisni su: aktivnosti raznih sekcija i klubova, čitanje knjiga, organizacija i posjećivanje izložbi, koncerata, priredbi i književnih večeri, organizacija kviz-takmičenja, gledanje filmova i odgovarajućih TV-emisija, odlasci u biblioteke, muzeje, naučne ustanove, na seminare i radionice, pohađanje tečajeva itd. (Ajanović i Stevanović, 2004). Estetsko područje odgoja nastoji razviti estetski smisao, kritičko mišljenje i kreativnost mladih te ih osposobiti za uočavanje, doživljavanje, ocjenjivanje i ostvarivanje estetskih vrijednosti s ciljem oplemenjivanja ličnosti i podsticanja stvaralačkih potencijala. U ovom području značajni su: susreti s umjetnicima iz raznih područja stvaralaštva, aktivnosti umjetničkih sekcija, posjećivanje kulturnih ustanova i događaja, umjetnička stvaranja poput likovnih i muzičkih, modelovanja i fotografisanja, uređenje boravišnog prostora itd. (Tomić i Hasanović, 2007). Radno-tehničkim odgojem razvijaju se odgovornost, sistematičnost, metodičnost, disciplina i istrajnost te stiču korisne praktične vještine i znanja izvan primarnog zanimanja (Janković, 1973). Neke od aktivnosti u ovom području su: radio i foto-kino amaterstvo, amatersko-obrtnički poslovi, elektrotehnika i elektronika, uređivanje vrtova, uzgoj voća i cvijeća, sakupljanje raznih predmeta i zbirki, osposobljavanje za rukovanje tehničkim uređajima, izrada raznih predmeta, posjete radnim i proizvodnim organizacijama (Ajanović i Stevanović, 2004). Društveno-moralni potencijal slobodnog vremena dolazi do izražaja u aktivnostima svih njegovih područja kroz razvoj

humanosti, pozitivnih međuljudskih odnosa, osjećaja pripadnosti zajednici i kulturnog ponašanja (Vukasović, 1999). Osim toga, cjelokupna atmosfera u slobodnom vremenu podstiče društvenu adaptaciju, kulturnu komunikaciju i socijalnu integraciju mladih (Janković, 1973). Neke aktivnosti u kojim je ova komponenta odgoja izraženija su: uključivanje u društvena zbivanja okoline, organizacija rasprava o važnim pitanjima, upoznavanje s moralnim karakteristikama istaknutih ličnosti, praćenje emisija s društvenom tematikom, pomoć nemoćnima i sl. (Ajanović i Stevanović, 2004).

2. Neprihvatljivi oblici ponašanja mladih

Nepoželjno ponašanje je ono koje odstupa od standarda i uglavnom negativno utiče na vlastito ili funkcionisanje drugih, a obuhvata sva ponašanja koja okolina doživljava kao neprihvatljiva ili koja onemogućuju/otežavaju usvajanje novih vještina i navika pa time i rehabilitaciju i socijalizaciju (Kepeš, 2007). Ovaj pojam, dakle, svoj smisao dobija u odnosu prema prosjeku - uobičajenom ponašanju većine mladih određene sredine, a predstavlja negativno devijantno ponašanje (Bouillet i Uzelac, 2007). Način na koji društvo definiše neprilagođeno ponašanje odražava način na koji vidi mlade, pa se uz promjene njihovih uloga u društvu mijenjala i njihova formalna odgovornost za "pogrešno" postupanje (Kepeš, 2007). Društveno neprihvatljivo ponašanje uključuje oblike koji nisu prekršaji vezani uz dob i drže se težim kriminalnim djelima (silovanje, pljačka i sl.), ali i lakše prekršaje koje čine mladi određene dobi (bježanje od kuće, opijanje i sl.) (Martinjak i Odeljan, 2016). Ponekad je riječ i o uobičajenim oblicima ponašanja koja su, zbog učestalosti, intenziteta i dužine, za okolinu iritirajuća i neprihvatljiva. Neprilagođeno ponašanje najčešće uzrokuju deficitni i nepoželjni oblici ponašanja. Deficitno ponašanje odnosi se na sposobnost koju bi osoba trebala imati, ali je nije razvila ili jest, ali je izgubila tokom života, a važna je za njezino uspješno funkcionisanje, dok nepoželjno ponašanje karakteriše ponavljano i trajno prisustvo antisocijalnog ponašanja koje u svom ekstremnom obliku dovodi do većih prestupa za od uzrast očekivanog ponašanja (Kepeš, 2007). Mladi sa neprihvatljivim oblicima ponašanja često se ne prepoznaju kao osobe kojima je potrebna pomoć, u okolini ih se socijalno isključuje, a roditelji uglavnom nemaju potrebne kompetencije za rješavanje ovih problema. U odgojnom radu s njima naglasak treba biti na razvoju vještina rješavanja problema, socijalnih kompetencija i pozitivnog identiteta (Bouillet i Uzelac, 2007).

U savremenim društvima prisutan je znatan porast društveno neprihvatljivog ponašanja mladih - složenog fenomena koji čine različita asocijalna, antisocijalna, devijantna i delinkventna ponašanja koja imaju različite štetne posljedice za pojedinca i društvo. To je razlog za poduzimanje organizovane šire društvene akcije na prevenciji, sprječavanju i otklanjanju takvih ponašanja mladih (Tomić i Hasanović, 2007), pri čemu moramo poći od činjenice da je u njihovoj genezi niz društvenih (ekonomskih, socijalnih, moralnih itd.) i individualnih (naslijeđe i stečene biološke i psihološke osobine) činilaca (Pehar-Zvačko, 2003). Socioekonomska situacija koju karakterišu nezaposlenost, nizak životni standard i siromaštvo izaziva mnoštvo problema koji mogu uticati i na ekspanziju neprilagođenog ponašanja mladih. Loši uslovi života odražavaju se na zatajenje odgojne funkcije obitelji i poremećaj obiteljskih odnosa, što rezultuje slabijim sociopsihološkim funkcionisanjem mladih (Obradović, 2005). Prva instanca za preventivno djelovanje je obitelj, a posebnu odgovornost za pravilan razvoj i odgoj djece snosi škola te drugi društveni sistemi poput zdravstvenog, pravnog, socijalnog, informativnog i dr. Škole u ovom pogledu trebaju kvalitetno ispunjavati svoju odgojnu funkciju, uvažavati savremene didaktičko-metodičke pristupe nastavi te individualne specifičnosti učenika. Osim toga, važna je saradnja među školama, s obitelji, centrima za socijalni rad, pedagoškim zavodima, policijom i drugim resursima u zajednici (Tomić, 2005).

2.1. Etiologija neprihvatljivih oblika ponašanja

Razumijevanje etiologije poremećaja u ponašanju ključno je u dizajniranju programa prevencije i tretmana. U tom smislu, Harnach-Beck (1999, prema Bouillet i Uzelac, 2007) govori o utvrđivanju potreba kao osnovi izgradnje odgojne pomoći, što uključuje pojašnjavaње postojećih subjektivnih i objektivnih problema te uslova njihova nastanka, potreba mladih i njihovih obitelji, kompetencija za rješavanje problema, motivacije, spremnosti za tolerisanje mogućih intervencija i sl. Trenutno nema opšteprihvaćene etiološke klasifikacije poremećaja u ponašanju, ali gotovo sve postojeće sadrže tri aspekta: biološki, unutar kojeg se ističu somatske bolesti i bolesti centralnog nervnog sistema; psihološki, koji naglašava niže intelektualne sposobnosti, neuroticizam i agresiju, emocionalnu nestabilnost, egocentrizam itd.; te sociološki, koji apostrofira djelovanje makrosocijalnih procesa poput industrijalizacije i migracije te uticaja koji proizlaze iz mikrosocijalnih procesa i grupa poput obitelj, medija i slobodnog vremena (Potkonjak i Šimleša, 1989). Škoflek (1975, prema Tomić, 2005) najupotrebljivijom kliničko-psihološkom klasifikacijom drži onu po kojoj problemi u ponašanju mogu biti uslovljeni somatopsihičkim poremećajima, endogenim psihozama i

razvojnim smetnjama. Stefanović (1980, prema Tomić i Hasanović, 2007), teškoće u emocionalnom razvoju i društvenom prilagođavanju mladih pripisuje: disharmoniji odnosa pojedinca i okoline, odgojnoj zapuštenosti te emocionalnoj nestabilnosti. Jull (1980, prema Bouillet i Uzelac, 2007) prepoznaje devet pristupa objašnjenju etiologije poremećaja u ponašanju: biološka orijentacija (model oslabljene sposobnosti učenja, medicinske i biopsihičke teorije); psihološka orijentacija (psihodinamski i transcendentni model); sociološka orijentacija (strategije modifikacije ponašanja, model međukulturalnih promjena i ekološki model); te multikauzalna orijentacija (razvojni i psihoedukacijski model). Psihoedukacijski model je holistički i ujedinjuje elemente ostalih, a razvojne probleme u ponašanju mladih tumači kao posljedicu poremećaja u razvojnim stupnjevima uslovljenih neadekvatnom interakcijom djeteta s važnim odraslim osobama. U tom je pogledu za pedagoški pristup ovoj problematici važna Eriksonova psihosocijalna teorija ličnosti i njezine postavke o razvojnim stadijima i pripadajućim konfliktima, gdje je adolescencija vrlo značajan period kada je i dalje moguće nadoknaditi određene propuste iz prethodnih stadija (Kepeš, 2007).

Za pedagošku perspektivu vrijedna je i ekološko-sistemska teorija jer u razumijevanju socijalnog ponašanja u obzir uzima biopsihosocijalne komponente, pa ima i visoku aplikativnu vrijednost. Po njoj, za razvoj je najvažnija kombinacija bioloških dispozicija i snage uticaja okoline, pri čemu su dva socijalna činioca nužna: jedna ili više odraslih osoba koje bezuslovno vole dijete i odrasli koji podržavaju dijete u njegovom razvoju te s njim provode vrijeme u obitelji i drugim socijalnim okruženjima (Bouillet i Uzelac, 2007). Teorija Bronfenbrennera definiše kompleks nivoa socijalne ekologije djeteta, u vidu sistema jednih unutar drugih, od kojih je prvo područje, u kontekstu uticaja na razvoj djeteta, nadređeno drugom. Dijete je u središtu koncentričnih krugova okruženo mikro, mezo, egzo i makrosistemom. Mikrosistem sadrži strukture s kojima dijete ostvaruje direktan kontakt i dvosmjerne međuljudske odnose, a uključuje obitelj i druge važne osobe u njegovom životu (Berk, 2000, prema Kepeš, 2007). Mezosistem povezuje mikrosistem i šire socijalno okruženje djeteta, a uključuje susjedstvo, službe za brigu u zajednici, obiteljske prijatelje i sl. Usko je vezan uz egzosistem, koji uključuje: socijalne i zdravstvene službe, radna mjesta roditelja, kvalitet škole i dr. Mezosistem i egzosistem na razvoj djeteta djeluju posredno, tako što pridonose funkcionisanju mikrosistema, što podržava hipotezu da je razvoj mladih određen i događajima u okolinama u kojima nisu fizički prisutni. Makrosistem je najglobalnija razina ekološkog prostora te razvoj uslovljava više ili manje posredno, djelovanjem na brojne elemente drugih sistema i interakcije u njima. Uključuje sisteme kulturnih i društvenih vrijednosti, vjerovanja i ideologije, običaje,

zakone, značajne društvene promjene i sl. (Kepeš, 2007). Za razumijevanje uticaja okoline na razvoj mladih mogu se koristiti i postavke teorije socijalne mreže i teorije socijalnih veza. Prva u fokus analize stavlja socijalne veze unutar socijalnih mreža okruženja, prije nego individualne karakteristike pojedinaca koji im pripadaju te sadrži koncepte dijeljene i individualne okoline (Krohn, 1986, prema Bašić, 2009). Druga probleme u ponašanju mladih objašnjava slabljenjem ili kidanjem veza s društvom tj. gubitkom socijalne privrženosti, povjerenja u socijalne institucije te konvencionalne socijalne norme i vrijednosti (Kepeš, 2007).

2.2. Fenomenologija neprihvatljivih oblika ponašanja

Ponašanje mladih prema kriteriju njihova odnosa prema društvu može se klasifikovati kao: normalno (socijalno prihvatljivo); inhibirano (socijalno prihvatljivo, ali ne zadovoljava potrebe djeteta pa nastaje nezadovoljstvo koje može eskalirati.); delinkventno (zadovoljava potrebe djeteta, nije socijalno prihvatljivo i problem je u zajednici) i poremećaj u ponašanju (ne zadovoljava potrebe ni djeteta ni zajednice) (Trajkov, Stamenkova-Trajkova i Arnaudova, 2012). S obzirom na sferu izražavanja, poremećaji u ponašanju dijele se na: poremećaje s obzirom na obitelj, školu i širu okolinu te poremećaje psihičkog života; s obzirom na kriminalitet na: nedelinkventno, preddelinkventno i delinkventno; prema aspektima motivacije i aktivitetu: aktivni i pasivni oblici (Tomić i Hasanović, 2007). Vodak i Šulc (1966, prema Tomić, 2005) poremećaje u ponašanju dijele na: loše običaje i navike, nedisciplinu, agresivnost, krađu i pljačku, bježanje iz kuće i škole, lutanje i skitnju, seksualne mane, akolektivnost te delinkvenciju. Aktualna je i problematika autodestruktivnog ponašanja mladih, tj. ponavljano i svojevrijednog samoozlijeđivanja bez trenutne suicidalne namjere (Dodig-Ćurković, 2010). Pritom, mladi češće iskazuju višestruka rizična ponašanja, nego pojedino, pa je svaka njihova klasifikacija umjetna i nesavršena, s obzirom da se često ne mogu jasno razgraničiti. Opisujući kontinuum rizika, Dryfoos (1997, prema Bouillet i Uzelac, 2007) govori o četiri kategorije rizičnosti ponašanja mladih: niska rizičnost - ne manifestuju delinkventno ponašanje, ne uzimaju droge i alkohol; srednja rizičnost - eksperimentatori koji čine minorna kaznena djela, povremeno uzimaju lake droge, seksualno su aktivni, ali odgovorno te su jednu godinu izvan školskog sistema (uglavnom manifestuju samo jedno od ovih ponašanja); visoka rizičnost - manifestuju slična ponašanja kao oni u vrlo visokom riziku, samo manje frekventno, te manifestuju dva ili tri navedena ponašanja; vrlo visoka rizičnost - mladi manifestuju veći broj poremećaja u

ponašanju, počinili su ozbiljno kazneno djelo ili bili u maloljetničkim zatvorima, napustili su školu, uzimali teške droge, prekomjerno piju, puše i upuštaju se u nedogovorna seksualna ponašanja.

2.2.1. Konzumiranje duhana

Širenje epidemije korištenja duhana u bilo kom obliku, kao i izloženost duhanskom dimu, globalni je problem s ozbiljnim posljedicama za javno zdravlje. Petina mladih u dobi od 13-15 godina puši, do 60% njih do te dobi je barem jednom probalo pušiti, a dnevno u svijetu počinje pušiti između 80 i 100 hiljada djece (Mayer, 2015). Pritom, što su djeca mlađa kada prvi put probaju duhan, to je vjerovatnije da će biti redovni pušači i manje vjerovatno da će prestati (Capak, 2017). Mladi su proizvođačima cigareta „ciljna grupa“ za propušačke poruke, dok ih države istovremeno zakonskim zabranama, edukacijom i medijskim porukama nastoje usmjeriti u pravcu nepušenja. Najbolji prediktor za početak pušenja za oba spola je pušenje najbližeg prijatelja, što je izraženije kod djevojčica mlađe dobi te govori o ranom čvrstom vezanju za prijatelje i njihove navike (Mayer, 2015). Na konzumiranje duhana utiču i pušenje roditelja i u obiteljskom domu, razina obrazovanosti i pripadanje određenim društvenim grupama, traumatska iskustva u djetinjstvu, doživljaj pušenja kao potvrde zrelosti i nezavisnosti, vršnjački pritisak, adolescentska radoznalost, medijske poruke i liberalna politika prema pušenju u kafićima (Pehar-Zvačko, 2003; Roviš, 2016). Mnogi autori ističu vezu nepušenja i bavljenja sportom, ali neka istraživanja ukazuju na povećan rizik za konzumaciju duhana kod mladih koji su se aktivno bavili njime, a zatim prestali i kod onih koji u bavljenju sportom nisu postigli visok takmičarski uspjeh (Kvesić, 2018). Pušenje je u vezi sa smanjenom aktivnosti, marljivosti i niskim ambicijama mladih te razvojem ravnodušnosti, a konzumenti cigareta u većem su riziku i za konzumaciju alkohola i droga (Dodig-Ćurković, 2010).

Pušenje ne spada u teške ovisnosti, ali pokazuje niz karakteristika tipičnih za takve bolesti, poput „ovisničkog“ obrasca ponašanja (Tomić i Hasanović, 2007). Najznačajnija psihoaktivna supstanca u duhanu koja stvara ovisnost je nikotin, no važnu ulogu igraju i brojni repetitivni pokreti, a odvikavanje od njega je sporo i teško te od pojedinca zahtjeva snažnu motivaciju i sposobnost prevladavanja izazova za recidivizam. Osim masovne bolesti ovisnosti, pušenje je i najraširenija socijalna bolest, pored hroničnih i cirkulacijskih bolesti, zloupotrebe alkohola i droge (Mayer, 2015). Ugrožava i osobe u neposrednoj blizini pušača, s obzirom da istraživanja pokazuju da je pasivno pušenje opasno kao i aktivno, a razlikujemo ono iz druge ruke (direktno udisanje dima) i iz treće ruke (indirektni kontakt s dimom preko predmeta na kojim se zadržao). Za mlade je pasivno pušenje

negativno i zbog promatranja pušača, jer ih može potaći na imitiranje i eksperimentisanje. Zato je konzumiranje duhana zabranjeno na javnim mjestima i ustanovama, u cilju zaštite nepušača te pomoći pušačima koji žele prestati, a utiče na smanjenje prevalencije pušenja ili barem broja dnevno popušanih cigareta. Reklamiranje cigareta štetno djeluje na mlade jer se one povezuju s ugodom, zrelošću i avanturom, a duhanska industrija koristi i njegove indirektno oblike poput pojavljivanja poznatih ličnosti kako puše u medijima. Iako su dokazi jaki, mnogi mladi još su nesvjesni štetnih učinaka pušenja jer smatraju da su oni jedinstveni i neranjivi te da se ružne stvari događaju drugima. Zato im je nužno stalno naglašavati štetnost pušenja i prednost životnog stila bez duhanskog dima (Radovanović, 2015). Na prijedlog WHO, mnoge zemlje donijele su nacionalni program baziran na edukaciji o štetnosti pušenja, čiji su nosioci nastavnici, roditelji, liječnici, pedagozi i psiholozi, najprije primjerom pa drugim odgojnim sredstvima (Tomić i Hasanović, 2007). Škole su mladima važan izvor strukturisanih i tačnih informacija o štetnosti pušenja, a događaji u zajednici koji okupljaju veći broj njih idealan su prostor za promovisanje antipušačkih poruka. Sveobuhvatna strategija promocije zdravlja i učinkoviti programi prevencije i tretmana moraju biti formulisani da bi se spriječio nastanak i održavanje ovisnosti, u čemu saradnici obitelji, školi i zajednici mogu biti različite nevladine organizacije zainteresovane za mlade (Capak, 2017).

2.2.2. Konzumiranje alkohola

Uživanje alkohola je najrašireniji i najstariji običaj u svijetu, a duboko je ukorijenjen i u našoj kulturi. Alkoholizam je društvena devijacija i jedan od najozbiljnijih socijalnih i medicinskih problema savremenog svijeta, a izučava se interdisciplinarno, s obzirom na svoje uzroke i posljedice. Po svjetskim statistikama, po broju slučajeva nalazi se na trećem mjestu, odmah iza bolesti srca i krvnih žila te malignih tumora (Tomić i Hasanović, 2007). Više od polovine ljudi u svijetu ima obiteljsku istoriju alkoholizma ili problema pijenja, a više od sedam miliona djece živi u obitelji gdje je najmanje jedan roditelj ovisan ili konzumira alkohol (Domitrović i Županić, 2016). Alkoholizam nije nasljedna bolest, ali mladi „nasljeđuju” naviku pijenja od roditelja ili svoje okoline (Dodig-Ćurković, 2010). WHO (1951) alkoholičarem smatra osobu koja ekscesivno pije i čija je ovisnost od alkohola tolika da pokazuje vidljive duševne poremećaje ili pojave koje ukazuju na oštećenja psihičkog i fizičkog zdravlja; poremećaje odnosa s drugima ljudima i pogoršanje socioekonomskog stanja ili neke znake takvog razvoja. Dakle, postoji i umjereno pijenje koje ne predstavlja društvenu devijaciju i ne dovodi do fizičkog i mentalnog propadanja. Alkoholizam je hronična bo-

lest, ali i odabrani stil života koji razorno djeluje na čovjeka i njegovu okolinu, pri čemu je rehabilitacija teža nego i kod heroinskih ovisnika (Pehar-Zvačko, 2003). Alkoholičari se mogu podijeliti na: društvene, reaktivne, neurotičke i toksikomanske (Manenica, 1997, prema Puhanić, 2012), a problemi s alkoholom na one: vezane uz neposredne učinke alkohola na mozak (intoksikacija, sustezanje, delirij i halucinoza), vezane uz ponašanje povezano s alkoholom (zloupotreba i ovisnost) te one sa perzistirajućim učincima (Arnautalić, 2001, prema Tomić i Hasanović, 2007).

Alkohol je droga iz grupe stimulatora koja mijenja ponašanje konzumenta, ovisno o popijenoj količini i vrsti alkohola, spolu, dobi, tjelesnoj konstituciji, funkciji probavnog sistema, prisustvu bolesti te raspoloženju i reakciji osobe na opijenost. Male količine djeluju tako da se osoba osjeća opuštenijom i pričljivijom, dok veće imaju suprotan učinak: pad raspoloženja, anksioznost, depresivnost, umanjenu sposobnost razmišljanja i iskrivljeno percipiranje realnosti te negativne emocije. Prema DSM-IV klasifikacijskim kriterijima najznačajnije obilježje intoksikacije alkoholom je prisustvo značajno loše prilagođenog ponašanja ili psiholoških promjena (narušeno rasuđivanje, agresivno ili neodgovorno seksualno ponašanje, promjenjivo raspoloženje, oštećeno socijalno i radno funkcionisanje), koje se javlja tokom ili kratko nakon uzimanja alkohola i praćeno je oštećenjem koordinacije, pažnje i pamćenja (Dodig-Ćurković, 2010). Konzumacija alkohola može uticati na porast tjelesne težine, oštetiti jetru, kratkoročno pamćenje, centre mozga koji upravljaju radom mišića i termoregulacijom, dovesti tijelo u disbalans, do dehidracije itd. Od težih psihičkih posljedica mogu se javiti alkoholne psihoze, alkoholna ljubomora, patološko pijano stanje i komorbidna stanja (Čorak i sar., 2014, prema Križaj, 2018), a komplikacije hronične zloupotrebe su: cerebralna atrofija i degeneracija, epilepsija, periferna neuropatija, kardio miopatija, alkoholni hepatitis, ciroza, gastritis te drugi gastrointestinalni problemi. Osim toga, deficiti u prehrani, npr. vitamina B12 i nikotinske kiseline često prate alkoholizam, a upotreba u trudnoći toksično djeluje na fetus i može uzrokovati kongenitalne defekte te fetalni alkoholni sindrom. Alkoholizam pogađa i članove obitelji alkoholičara, uslijed poremećenih odnosa, (ne)namjernih povreda, zapostavljanja djece, uništenja imovine i materijalnih sredstava obitelji, neispunjavanja društvenih uloga, nesposobnosti za rad i preuranjene smrti; kao i društvo, uslijed (in)direktnih troškova odgovora na ovaj problem. Organizam djece je od onog odraslih osjetljiviji na alkohol od 10 do 20 puta, pa su i posljedice po mlade često teže. Alkohol ozbiljno narušava formiranje njihove ličnosti i rezultuje socioemocionalnom nezrelošću i interpersonalnim sukobima. Kao komorbiditet se javlja antisocijalno ponašanje, a učestalo pijenje dovodi do ovisnosti koja perzistira i u odraslosti (Dodig-Ćurković, 2010).

Najčešći uzroci konzumiranja alkohola mladih su loši obiteljski odnosi, pozitivan stav prema piću u obitelji i okruženju, stres, frustracije i psihička nestabilnost, a kod muškog spola i želja za dokazivanjem te potvrđivanjem muškosti (Pehar-Zvačko, 2003). Alkohol umanjuje anksioznost i nesanicu, pa ga mladi koriste i zbog sedativnog dejstva i lake dostupnosti (Tomić i Hasanović, 2007). U konzumaciji ulogu igraju i običaji, želja za brzom promjenom raspoloženja, uzbuđenjem te bijegom od stvarnosti i sebe samog (Dodig-Ćurković, 2010). Savremeni tempo života od mladih traži maksimum tjelesnih i psihičkih snaga i sposobnosti te iziskuje veliki napor i odricanje. Strah od budućnosti, konflikti, pritisci i krize često dovode do pijenja, jer mladi u njemu traže utjehu, smirenje, ohrabrenje i priliku za druženje (Domitrović i Županić, 2016). Značajni faktori su i neadekvatni obiteljski uslovi i ekonomske prilike, strukturne promjene obitelji, psihijatrijski poremećaji, alijenacija i potrošačka orijentacija, odbacivanje tradicija te vršnjački pritisak (Špadijer-Džinić, 1988, prema Tomić i Hasanović, 2007). S obzirom na nalaze o manjoj konzumaciji alkohola kod mladih uključenih u sportske aktivnosti, mogla bi se pretpostaviti njihova protektivna uloga u ovom području, ali druga istraživanja nisu ih potvrdila, a u nekima je utvrđena čak i veća incidencija konzumacije alkohola kod sportista nego kod nespportista. Pritom su rezultati drugačiji za različite sportove, razine postignuća, socijalne kontekste i sl. (Bjelica i sar., 2016, prema Kvesić, 2018).

Mladi sve ranije, čak od 11. ili 12. godine, počinju s konzumiranjem alkohola, gotovo 90% petnaestogodišnjaka barem je jednom probalo alkohol, a u istraživanjima je broj opijanja prije 16. godine istaknut kao jak prediktor ovisnosti u odrasloj dobi (Domitrović i Županić, 2016). Pijenje u vršnjačkoj grupi specifičan je vid provođenja slobodnog vremena koji figurira kao marker identiteta, socijalnog statusa i osjećaja zajedništva, a prakse pijenja ne izgrađuju se samo na osnovu neposrednog okruženja pojedinca i vrijednosti stečenih odgojem, već se formiraju u okviru (g)lokalnih konteksta. Društvo stimuliše potrošnju alkohola kroz niske cijene i laku dostupnost te tolerisanje cjelonoćnih okupljanja mladih, uz neosmišljavanje alternativnih mogućnosti provođenja slobodnog vremena. U novije vrijeme primijećene su i pojava politoksikomanije, kombinovanja različitih psihoaktivnih tvari (Zloković i Vrcelj, 2010) te binge-drinkinga, forme ekscesivnog pijenja u kojem se brzo ispijaju veće količine alkohola s ciljem postizanja stanja pijanstva, ponekad miješanjem alkoholnih pića te takmičenjem u „pijaćim igrama“ (Pehar-Zvačko, 2003). Konzumacija alkohola u vezi je i s rizičnim spolnim ponašanjem jer intoksikacija smanjuje mogućnost rasuđivanja, suprimira inhibicije i percepciju rizika te povećava želju (Schanz, 2012, prema Križaj, 2018).

Prevenција alkoholizma zahtijeva multidisciplinarni pristup i uključivanje zakonodavnog, obrazovnog, socijalnog i zdravstvenog sistema, medija, NVO te drugih društvenih organizacija. Primarnom prevencijom mlade se informiše i edukuje o štetnim učincima alkohola, pomaže im se u izgradnji karaktera i samokontrole kroz razvoj otpornosti na vršnjački pritisak te obezbjeđuju uslovi za produktivno provođenje slobodnog vremena. Ona treba biti usmjerena cjelokupnoj populaciji, orijentisana na obitelj i školu, vođena osobama kojima mladi vjeruju te i njih kao aktere uključivati u oblikovanje javnih politika i druga važna pitanja (Domitrović i Županić, 2016). Zadovoljavanje potrebe za zabavom mladih treba preusmjeriti na njezine zdrave oblike, koji ne uključuju omamljenost (Zloković i Vrcelj, 2010). Kao strategije i elementi učinkovitih preventivnih programa pijenja mladih navode se: strategije u školskom okruženju, usmjerene obitelji i javnoj politici; kvalitetno koncipiranje i kontinuiranost programa; trening životnih vještina, razvoj stavova u skladu s pozitivnim društvenim normama te razvoj privrženosti školi, a optimalno vrijeme za provedbu je razdoblje od 7. razreda osnovne do 1. razreda srednje škole (Locke i Newcomb, 2004, prema Mihić i Bašić, 2008). Mjere sekundarne prevencije provode se među mladima kod kojih je utvrđen rizik za razvoj problematičnog ponašanja, a mjere tercijarne prevencije usmjerene su sprječavanju ponovne konzumacije ili razvoja posljedica kod mladih koji već konzumiraju alkohol. Liječenje alkoholizma dugotrajan je i složen rehabilitacijski i resocijalizacijski proces koji uključuje individualnu i grupu psihoterapiju, obiteljsku terapiju, primjenu određenih lijekova te redovne odlaske u klub liječenih alkoholičara ili slične organizacije, poput Anonimnih alkoholičara, a raširene su i terapijske zajednice koje primjenjuju principe preodgoja i psihoterapije (Križaj, 2018).

2.2.3. Zloupotreba droge

Zloupotreba droga u svijetu je u stalnoj progresiji i širi se epidemijski među adolescentima, uz stalno snižavanje dobne granice. WHO (1969) drogu određuje kao svaku supstancu prirodnog ili sintetičkog porijekla koja unesena u organizam može modifikovati jednu ili više njegovih funkcija. Postoje različiti pristupi definisanju i klasifikovanju psihoaktivnih tvari te se govori o psihološkom, medicinskom, sociološkom i dr. Pojmom „drogiranje“ drži se svaka samovoljna zloupotreba nekog psihoaktivnog sredstva koje nije tradicionalno prihvaćeno u nekom sociokulturnom kontekstu (Pehar-Zvačko, 2003). Prema stepenu socijalne prihvaćenosti, Lacković (prema Bouillet i Uzelac, 2007: 223) razlikuje tri grupe sredstava ovisnosti: socijalno prihvaćena (alkohol, kofein i sl.), socijalno neprihvaćena (kanabis, kokain, halucinogeni itd.) te ona o kojima moralna stajališta nisu

jasna (npr. razni lijekovi). Prema farmakološkom djelovanju, Tadić (2000, prema Dušanić, 2019) sredstva ovisnosti dijeli na: ona koja smanjuju napetost i podižu raspoloženje (alkohol, barbiturati, trankilizeri, neki opijati, analgetici), psihostimulanse koji smanjuju zamor i podižu energiju (derivati kokaina, amfetamin i dr.) te psihodelične droge koje izazivaju čulna i tjelesna iskustva poput halucinacija i stanja depersonalizacije (kanabis, LSD, meskalin i sl.). DSM-IV klasifikacija poremećaja vezane uz psihoaktivne tvari dijeli na zloupotrebu droga, nuspojave lijekova i izloženost otrovnim tvarima, a prvu grupu čine dvije kategorije: poremećaji vezani uz upotrebu tvari (ovisnost i zloupotreba) te oni uzrokovani samim tvarima (intoksikacija, sustezanje, poremećaji ponašanja, raspoloženja itd.) (Dodig-Ćurković, 2010). Eksperimentisanje s drogama započinje u ranoj mladosti, a ponavljana upotreba dovodi do problema na psihosocijalnom planu ličnosti te hroničnih ili trajnih somatskih, neuroloških i psihijatrijskih poremećaja, pri čemu rizik od ovisnosti povećavaju nesigurnost i nezrelost adolescenata (Pehar-Zvačko, 2003). Evropsko izvješće o drogama (2017) pokazuje da je najveća koncentracija konzumacije droga upravo među mladima, posebno muškog spola, kao i da pojedine supstance više ne predstavljaju iznimku ili vezu s određenom subkulturom, već ih upotrebljavaju mnogi mladi u uobičajenim noćnim izlascima. Psihoaktivnim tvarima pritom se daju zvučni nazivi, dizajn privlačnih boja i oblika s likovima iz popularne kulture, što je podređeno ukusu i interesima adolescenata (Mandić-Gajić, 2008).

Ovisnost je stanje periodične ili hronične intoksikacije, izazvane ponavljanom konzumacijom koju karakteriše snažna želja za uzimanje droge, a posljedice su zdravstvene, psihičke i socijalne teškoće za pojedinca i društvo (Potkonjak i Šimleša, 1989). Psihološka ovisnost/navika ovisi o svijesti pojedinca koji vjeruje da bez droge ne može živjeti, a fiziološka ovisnost/potreba dovodi do toga da organizam više ne funkcionira bez tvari i javlja se apstinencijski sindrom (Pehar-Zvačko, 2003). Ovisnosti se razvijaju u različitim vremenskim dimenzijama, a put ka njoj čine: eksperimentisanje, povremena upotreba, redovna upotreba i ovisnost. Eksperimentisanje iz radoznalosti karakteriše nemali broj mladih, što najčešće čine u društvu vršnjaka. Povremena upotreba, kada je okolina pogodna i tvar dostupna, vodi formiranju navike i rastu tolerancije, ali još uvijek nema fizičke ovisnosti. Redovna upotreba ima posljedice po psihofizičko funkcionisanje i uključuje neke fenomene ovisnosti poput tolerancije, zanemarivanja društvenih obaveza, neuspjelih pokušaja da se uzimanje tvari odloži i sl. Fazu ovisnost karakteriše potreba za uzimanjem sve većih količina tvari, apstinencijski sindrom te obiteljski, profesionalni i socijalni problemi (Dušanić, 2019). Osoba tada želi prestati ali ne uspijeva, a većinu vremena provodi za nabavku, konzumaciju i oporavak od tvari.

Ona nastavlja s korištenjem uprkos svijesti o problemu i opasnosti te odustaje od drugih važnih slobodnih i socijalnih sadržaja. Liječenje je otežano prekidima u školovanju, nedostatkom obiteljske i socijalne potpore, pripadništvom *junkie* supkulturi, antisocijalnim ponašanjem, pridruženim tjelesnim i psihičkim bolestima te multiplom zavisnošću (Mandić-Gajić, 2008).

U etiologiji ovisnosti o drogama zastupljen je multifaktorski pristup koji govori o interakciji tri grupe faktora: farmakološke osobine supstance, količina, učestalost i način uzimanja; ličnost i iskustvo ovisnika; te socijalni faktori (Sinanović, 2001, prema Tomić i Hasanović, 2007). Individualni rizični faktori za razvoj ovisničkog ponašanja su: slaba samokontrola, nekonformizam, nezrelost, sklonost eksperimentisanju, agresivnom i antisocijalnom ponašanju, psihopatologija, hiperaktivnost, impulsivnost, neuroticizam, kriza identiteta, hedonistička životna orijentacija, strah od dosade, bunt prema tradiciji i sistemu vrijednosti, genetski činioci, prethodna iskustva s drogom i rana konzumacija, podložnost vršnjačkom pritisku, pripadnost „rave“ kulturi itd. Socijalni faktori rizika za konzumaciju droga i razvoj ovisnosti odnose se na uticaj obitelji, škole, vršnjaka i šireg socijalnog okruženja, a uključuju: moralnu krizu savremene civilizacije te stres i konflikte koji je prate, poremećen sistem i odbacivanje tradicionalnih vrijednosti, krizu institucija braka i obitelji, socioekonomske i društveno-političke uslove, dostupnost droga, kvalitet života, osjećaj alijenacije uslijed masovnih udara na identitet mladih, a(nti)socijalne vršnjačke grupe, neorganizovano slobodno vrijeme, te obiteljsko funkcionisanje (Bouillet i Uzelac, 2007; Dodig-Ćurković, 2010; Mandić-Gajić, 2008). Većina mladih konzumenata droge svoje slobodno vrijeme provodi neorganizovano te osim odlaska u školu gotovo i da nema fiksiranih obaveza i hobija, što ostavlja mnoštvo praznog vremena i prostora u koji se droga „lako uklopi“. Istraživanja pokazuju da su njihovi roditelji prezaposleni, preambiciozni i emocionalno nedovoljno posvećeni djeci, te da u odnosima vlada socijalna patologija uslijed čega mladi u obitelji nemaju čvrst oslonac. U rizičnu grupu spadaju: djeca iz konfliktnih brakova, djeca bez oca i majke, vanbračna djeca, djeca čiji je otac na izdržavanju kazne te djeca ovisnika (Hajduković, 1975, prema Tomić i Hasanović, 2007).

Postoje dva pravca vođenja politike u području zloupotrebe droga: restriktivna i liberalna, uz tendenciju pomicanja s represivnih odgovora prema onima koji smanjuju rizike i pronalaze učinkovite poveznice između kaznenog, tretmanskog i sistema prevencije (Roviš, 2016). Zloupotreba droga iznimno je slojevit problem, pa su i pristupi njegovom rješavanju kompleksni i zahtijevaju prikupljanje heteroanamnestičkih podataka. Nužno je formirati zaštitnu socijalnu mrežu i osigurati koor-

dinaciju svih njezinih segmenata: obitelji i škole, sportskih, kulturnih, vjerskih i drugih društvenih organizacija, masmedija, vladinih resora i nevladinih udruga, te kontinuirano pratiti i unapređivati znanje o zloupotrebi droga s ciljem razvoja sveobuhvatnih programa prevencije i tretmana (Mandić-Gajić, 2008). Primarna prevencija treba se temeljiti na promociji zdravlja, više nego restriktivnim administrativno-pravnim i socijalnim mjerama, a uključuje pristupe bazirane na: izmjeni sistema vrijednosti, životnim vještinama, otpornosti, traženju alternativa, uticaju modela i informisanju. Edukacija pritom može ići u dva smjera: opšta, usmjerena osnaživanju u donošenju kvalitetnih životnih odluka, što uključuje i pomoć u organizaciji slobodnog vremena; te specifična, o štetnim efektima sredstava ovisnosti koja treba biti pravovremena, cjelovita, primjerena, informativna, supportivna i protektivna (Brlas, 2008). Ključni elementi učinkovitih preventivnih intervencija su: a) u području strukture: fokus na rizičnim i zaštitnim faktorima, sveobuhvatnost, intenzitet i trajanje, teorijsko utemeljenje, evaluacija i lekcije za održavanje; b) u području sadržaja: fokus na normativna uvjerenja, socijalne i životne vještine, sveobuhvatne socijalne uticaje, strategije kritičkog mišljenja, pozitivne odnose te znanja o posljedicama konzumiranja droga; c) u području razvoja i implementacije: vršnjačka komponenta, povezanost sa zajednicom, interaktivne metode rada, edukovani voditelji, vremenska prikladnost i vjernost implementacije (Kranželić, Ferić-Šlehan i Jerković, 2013). Sekundarna prevencija usmjerena je mladima koji eksperimentišu sa sredstvima ovisnosti, a tercijarna na psihosocijalni i medicinski tretman s ciljem sprječavanja daljnjeg ovisničkog ponašanja i smanjenja štete (Brlas, 2008). Liječenje ovisnosti je dugotrajan proces koji uključuje: farmako i psihoterapiju, psihoedukaciju, preodgoj, psihosocijalne i hospitalne intervencije itd. (Roviš, 2016), a rehabilitacija i reintegracija skup mjera i aktivnosti kojima se bivšim ovisnicima pomaže u uključivanju u zajednicu i unapređenju kvaliteta života (Radovanović, 2015).

2.2.4. Ovisnost o internetu

Današnji mladi odrastaju u digitalnoj kulturi u kojoj mediji igraju važnu ulogu u oblikovanju njihova identiteta, mišljenja, ponašanja i percepcije (Miliša i sar., 2009). Osim pozitivnih uticaja interneta kao što su dostupnost zabavnih i informativnih sadržaja, nove mogućnosti obrazovanja, poslovanja, komunikacije, personalizacije, kreativnosti i brzine, postoje i negativni koji ugrožavaju prirodno društvenih zajednica i samog čovjeka (Kunić, Vučković-Matić i Sindik, 2016). Široki raspon rizika za mlade na internetu može se podijeliti na rizike sadržaja (izloženost neželjenom i neprikladnom sadržaju), kontakata (sudjelovanje u rizičnoj komunikaciji) i ponašanja (djetetov doprinos

nastanku rizičnog sadržaja/odnosa). Privlačni sadržaji i sveopšta dostupnost interneta mladima nerijetko izazivaju poteškoće u ograničavanju vremena provedenog u takvim aktivnostima, što je u vezi s štetnim psihosocijalnim posljedicama u različitim aspektima života. U svjetskim klasifikacijama bolesti i poremećaja ovisnost o internetu još nije zasebna dijagnostička kategorija, ali u posljednje vrijeme privlači sve veću pažnju istraživača, praktičara i šire javnosti, posebno jer su u najvećem riziku mladi (Dodig-Hundrić, Ricijaš i Vlček, 2018). Za ovu pojavu u literaturi se sreću različiti nazivi: netholizam, virtualna ovisnost, kompulzivna, ekscesivna, patološka i problemska upotreba interneta, a pitanje je da li se radi o ovisnosti o tehnološkom sredstvu kao korisnoj igrački, gubitku samokontrole ili pak psihičkom poremećaju (Puharić, Stašević, Ropac, Petričević i Jurišić, 2014). Ovisnost o internetu može se definisati kao „kompulzivan nagon za prekomjernim korištenjem usluga interneta na način koji narušava zdravlje te uzrokuje poteškoće u svakodnevnom obiteljskom, socijalnom i radnom životu“ (Robotić, 2015: 84). Ovisnost o elektroničkim medijima Pehar-Zvačko (2003) naziva „internetomanijom“ i drži je sličnom piromaniji i kleptomaniji, a uz nju se veže i nomofobija tj. neugoda ili anksioznost uzrokovana nemogućnošću pristupa virtualnom svijetu (King i sar., 2013, prema Vlček, 2016). Ovisnost o internetu uključuje različite modalitete, pa tako postoji ovisnost o: društvenim mrežama, surfanju, pornografiji, igricama, e-kockanju, e-trgovini, forumima itd. Procjenjuje se da među korisnicima interneta ima 5-10% ovisnika, a najzastupljenija među mladima je ovisnost o video igrama (Kunić i sar., 2016).

Postavljanje dijagnoze ovisnosti o internetu otežano je time što on čini dio naše svakodnevnice, pa kriterij postojanja problema ne može biti broj sati provedenih *online*, već kontekst upotrebe. Ovisnost o internetu konceptualno se svrstava u bihevioralne ovisnosti, a Block (2008, prema Dodig-Hundrić i sar., 2018) predlaže sljedeće dijagnostičke kriterije: ekscesivna upotreba povezana s gubitkom pojma o vremenu i zanemarivanjem osnovnih životnih potreba; apstinencijski simptomi; razvoj tolerancije koji uključuje potrebu za boljim softverom, hardverom i više vremena *online*; te negativne posljedice kao što su laganje, svađanje, narušen školski ili profesionalni uspjeh i problemi u socijalnom funkcionisanju. Kao i druge ovisnosti, i ova je posljedica kumulativnog i integrisanog uticaja različitih rizičnih činilaca: neurobioloških, obilježja ličnosti i aktivnosti, motivacije i načina razmišljanja te psihosocijalnog konteksta. Pontes i sar. (2015, prema Vlček, 2016) drže negativne emocije, dosadu i stres emocionalnim i situacijskim okidačima za prekomjernu upotrebu interneta, a ističu i besciljno trošenje vremena te traganje za zabavnim iskustvima. Među individualnim rizičnim činiocima navode se: muški spol, niža životna dob, nezaposlenost, niži socioeko-

nomski status, niska tolerancija na monotoniju, sklonost fobijama i fantaziranju, stidljivost, anksioznost, manjak samopouzdanja i osjećaj manje vrijednosti, neuroticizam, nezadovoljstvo životom, nedostatak interesa i slobodnih aktivnosti, slaba adaptibilnost, agresivnost i drugi psihosocijalni problemi, rano konzumiranje cigareta, alkohola i droge te rano stupanje u spolne odnose. Od socijalnih faktora značajni su: odsutnost jednog ili oba roditelja, obiteljska kohezija, odnosi i komunikacija, izloženost nasilju i sukobima, nivo obrazovanja roditelja, pravila vezana uz upotrebu interneta te dostupnost i položaj računara u stanu (Puharić i sar., 2014; Miliša i sar., 2009).

Istraživanja kontinuirano potvrđuju štetne posljedice prekomjernog korištenja interneta (Dodig-Hundrić i sar., 2018). Fizičko zdravlje mladih trpi brojne posljedice, kao što su: oslabljen vid, bolovi u leđima, poremećaji sna i prehrane, nerazvijenost mišića itd. Psihosocijalni problemi ogledaju se u slabljenju koncentracije, pamćenja i motivacije, uslijed čega dolazi do problema i neuspjeha u školi, ali i socijalne izolacije, digitalnog narcizma, teškoća u razgraničavanju virtuelnog i stvarnog identiteta, smanjenja snage emocija i osjećaja „odsječenosti“ (*techno despair*), poremećaja u ponašanju, depresije, nasilništva te zanemarivanja obitelji, prijatelja i obaveza. Za prevenciju ovisnosti o internetu potrebno je osmišljavanje programa na svim razinama intervencijskog spektra, a ključan je medijski odgoj koji se treba provoditi u obitelji i školi, od strane roditelja i pedagoga (Kunić i sar., 2016) te interdisciplinarni i međuresorni pristup problemu. Savremeni tretmansi pristupi ovisnosti o internetu dijele se na psihološke, farmakološke i kombinovane (Mandić, Dodig-Hundrić i Ricijaš, 2019), a postavlja se pitanje da li je u njima moguće primjeniti apstinenciju, jedno od temeljnih načela tretmana drugih ovisnosti (Dodig-Hundrić i sar., 2018). Prvi centar za odvikavanje od ovisnosti o internetu otvorio se 2005. u Kini, a danas takvih klinika i terapijskih zajednica ima u raznim dijelovima svijeta (Vlček, 2016). Napori se ulažu i u razvoj online tretmana ovisnosti o internetu temeljenih na psihološkim pristupima ili psihoinformatici, kroz aplikacije koje mjere i kontrolišu njegovu upotrebu. Jedan od primjera je terapija virtuelnom stvarnošću (VRT) (Zhang i Ho, 2017, prema Mandić i sar., 2019), a u prednosti online intervencija ubrajaju se široka dostupnost, praktičnost, ekonomičnost, privatnost i anonimnost (Monaghan i Blaszczynski, 2009, prema Vlček, 2016), ali o njihovim učincima i dalje nedostaje evaluativnih istraživanja.

2.2.5. Laganje i krađa

Laži su svjesni, pogrešni iskazi kojima se postiže određeni cilj, tj. direktna ili indirektna korist (Pehar-Zvačko, 2003), odnosno „uspješan ili neuspješan promišljeni pokušaj, dat bez upozorenja,

u cilju stvaranja uvjerenja kod druge osobe koje ju dovodi u zabludu“ (Vrij, 2000: 6, prema Damjanović i Ljubin-Golub, 2009). Prvi oblici dječjih laži pojavljuju se u ranom djetinjstvu, najčešće između četvrte i pete godine. Vodak i Šulc (prema Bouillet i Uzelac, 2007: 206) razlikuju dječju laž, zabludu i neistine. Zablude su u vezi su s nedostatkom sposobnosti uopštavanja, razlikovanja fikcije od stvarnosti i analitičko-sintetičkom aktivnosti mozga, a neistine se pojavljuju u razdoblju tzv. naivnog realizma, u mlađoj školskoj dobi, te predstavljaju nepravilne, netačne i nelogične stavove i doživljaje stvari, bića i pojava. One su normalne pojave koje s intelektualnim razvojem nestaju same po sebi. S druge strane, laganje je usmjereno rješavanju neke situacije, a postoje sljedeći oblici: odbrambena laž, laž iz navike, laž s dominantno agresivnim tendencijama, laž iz mašte i laž kao simptom bolesnih stanja. Posljednja vrsta podrazumijeva onu u kojoj je namjera sticanja koristi relativno mala ili uopšte ne postoji, u kojoj se pojavljuje sistematičnost bez uticaja modela iz djetetove okoline, u kojoj je emocionalna komponenta ponašanja previše ili premalo izražena, koja se izriče bez objektivnih razloga te je povezana s drugim simptomima bolesti. Drugi autori klasifikuju dječje laži na drugačije načine, pa tako Kepeš (2014) smatra da postoje: nedužno laganje, mitomanstvo i prestupničko laganje, pri čemu je posljednje prisutno ako se laže s predumišljajem i s ciljem da se pribavi materijalna ili moralna korist, te da se izbjegnu nepoželjne posljedice i kazne za djela. DePaulo i sar. (1996, prema Damjanović i Ljubin-Golub, 2009), dijele laži na: potpune, pretjerivanja i fine ili prepedene. Potpune su one kod kojih je izrečena informacija potpuno različita od istine; pretjerivanja one u kojima ona premašuje istinu; a fine one u kojima osoba govori istinu, ali na način i s namjerom da dovede nekoga u zabludu. Pehar-Zvačko (2000) daje sljedeću klasifikaciju dječjih: laž u igri, laž zbog zabune, laž zbog taštine, laž iz osvete, laž iz opravdanja zbog straha, sebična laž te lojalna ili konvencionalna laž. Vrij (2000, prema Damjanović i Ljubin-Golub, 2009) laži dijeli na: laži zbog sebe, laži zbog drugih, te društvene laži.

Mladi lažu radi postizanja određenog cilja, opravdavanja, zaštite sebe i drugih od kazne te njenog izbjegavanja, izbjegavanja neželjenog posla, dobijanja nagrada, privlačenja pažnje te brojnih drugih razloga. Laži mogu biti motivisane i težnjom da se oponašaju odrasli koji lažu, a nekada na to navode i djecu. Pritom treba imati u vidu da ona često nisu sposobna uočiti razliku u društvenoj štetnosti i (ne)moralnosti pojedinih laži, pa svako njihovo upućivanje na „bezazleno“ laganje pridonosi usvajanju i zadržavanju takvog ponašanja u adolescenciji (Bouillet i Uzelac, 2007). Pretjerano laganje mladih znak je osjećaja slabosti kojim se poriče neprijatna stvarnost, a najčešće se javlja s namjerom da se izbjegne roditeljska kazna (Kepeš, 2014). Ovi mladi često odrastaju u sredi-

nama oskudne odgojne vrijednosti, izloženi mnoštvu rizičnih i nedostatku zaštitnih faktora. U njima nemaju priliku i mogućnost za usvajanje mjerila za vlastite postupke uslijed nedosljedne discipline, izostanka pozitivnih primjera, primjene neadekvatnih odgojnih postupaka te izostanka korekcije i/ili reakcije na laž. Tada je laganje samo jedan oblik manifestacije odgojne zapuštenosti nastale zbog nepovoljnih uslova razvoja. U socijalnopedagoškom tretmanu ove grupe mladih najprije je potrebno osvještavanje postojanja problema od strane odgajatelja, a zatim dosljedno otkrivanje i analiza laži te iznalaženje adekvatnih mjera rehabilitacije. Pritom je ključno s preodgojnim procesom započeti što prije, kako bi se preventivno djelovalo na eventualni razvoj drugih problema u ponašanju, kao i da odgajatelji nikada ne koriste laž u „odgojne“ svrhe. Proces sazrijevanja u adolescenciji mladima omogućuje da se vlastitim sredstvima i unutrašnjim snagama koriguju te steknu tačnije mjerilo za društveno ocjenjivanje laži (Bouillet i Uzelac, 2007). Ipak, one se ponekad i tada zadržavaju u ponašanju, često u kombinaciji s drugim problemima, poput disciplinskih prekršaja, nerazvijenosti radnih navika, izostajanja s nastave, skitnje, bježanja iz škole i od kuće (Tomić i Hasanović, 2007). Laganje nerijetko prati i krađe i pljačke, pri čemu je ono viša ravan obrade i odbrane od nezadovoljenja i osujećenja, jer ne prelazi u čin (Kepeš, 2014).

Krađa djece razlikuje se od krađe odraslih i najčešće nema kriminogeni karakter, što ne znači da joj se ne treba pokloniti dužna pažnja, s obzirom da ukazuje na postojanje nekog konfliktnog stanja te se može razviti u naviku i prerasti u kriminal (Tomić i Hasanović, 2007). Pri izvođenju krađe mlada osoba savladava unutrašnje zabrane stvorene odgojem, strah od kazne i drugih posljedica te se napreže, više ili manje, da savlada prepreke koje joj se nađu na putu. Pritom u izboru motiva, načina provedbe krađe i cijelog razmatranja djela važnu ulogu igraju uzrast i intelektualni razvoj pojedinca. Motivi mogu biti: zadovoljavanje osnovnih potreba, potrebe za samopotvrđivanjem, uzbuđenjem i avanturizmom, sticanje određenog statusa u vršnjačkoj grupi, nanošenje štete nekoj osobi ili donošenje korist drugoj, slučajni interes, nagon za posjedovanjem, tzv. lakomi motivi, psihička bolest te drugi motivi koji često nisu u izravnoj vezi sa sticanjem određenog predmeta (Bouillet i Uzelac, 2007). Dječje pljačke su rijetke, a predstavljaju oblik krađe s izraženim agresivnim elementom čije su posljedice ozbiljne imovinske štete, neobuzdano uništavanje i pustošenje tuđe imovine, a često i nasilje prema drugim ljudima. Pljačke i krađe djeca često vrše u grupama, bez ili s izgrađenim sistemom vođstva, a karakteristike zajednički izvedenih krađa i pljački su: povećana smjelost, povećan opseg krađe, bezobzirnost, direktan odlazak u akciju, agresivnost, prisustvo a(nti)socijalnosti cijelog poduhvata itd. (Nikolovski, Micevska i Petrevski, 2013).

2.2.6. Bježanje sa nastave i od kuće

Mnogi srednjoškolci školovanje doživljavaju kao negativno iskustvo, a školu kao nesigurno i dosadno mjesto, zbog čega je u porastu broj njihovih izostanaka, kao svojevrsan bunt prema autoritetu i prisilnom „bubanju“ za ocjenu (Zrlić, 2008). Bijeg je nedopušteno i neprikladno udaljavanje iz odgojne sredine na kraće ili duže vrijeme, a o bježanju govorimo kada se, srazmjerno uzrastu djeteta, može pretpostaviti određena duševna zrelost, predstava o sredstvima, velik napor volje, izvjesno praktično iskustvo i odluka o raskidanju veze sa dosadašnjom odgojnom sredinom (Tomić, 2005). Mnogi mladi krajem osnovne i u srednjoj školi povremeno neopravdano izostaju s nastave, a bježanje je manifestacija većih problema u ponašanju kada se čini često i u jakoj vezi sa zadovoljavanjem školskih obaveza (Bouillet i Uzelac, 2007). Tada ono ukazuje da je normalan tok školovanja poremećen i da postoje ozbiljni problemi u prilagodbi školi (Obradović, 2005). Samo bježanje ne predstavlja nužno opasnost za negativan razvoj mladih, ali otvara prostor za druženje s asocijalnim osobama, konzumaciju sredstava ovisnosti i uopšteno provođenje vremena bez nadzora (Martinjak i Odeljan, 2016). Skitnja i bježanje imaju istu ili sličnu psihodinamiku u svojoj etiologiji, a oba ponašanja mlade izlažu nepovoljnim okolnostima i povećavaju rizik od razvoja raznovrsnih problema. Često se javljaju zajedno i u kombinaciji s drugim oblicima društveno neprihvatljivog ponašanja poput krađe, prostitucije, prosjačenja, nasilja, konzumacije sredstava ovisnosti, rizičnog spolnog ponašanja, vandalizma i ostalih vidova delinkvencije (Kepeš, 2014). Naime, mladi često ne znaju adekvatno organizovati svoje slobodno vrijeme, provode ga besciljno, nesadržajno i stihijski, što može rezultovati negativnim razvojnim ishodima, pa bježanje spada u rizična socijalna ponašanja (Previšić, 2000). Pritom ga je potrebno tretirati kao proces, a ne kao izolovani događaj, s obzirom da za mlade koji su pod stalnim pritiskom školskog neuspjeha postoji veća vjerovatnoća da će početi izbjegavati nastavu, neopravdano izostajati te na kraju napustiti školu (Bouillet i Uzelac, 2007). Napuštanje škole znači odustajanje osobe od ulaganja napora radi postizanja minimuma kvalifikacija nužnih za ulazak na tržište rada, a dovodi do prijevremenog prekida brojnih socijalizacijskih procesa i širenja prostora za djelovanje raznih kriminogenih činilaca.

Neki vidovi bježanja iz škole su: često kašnjenje na nastavu, izostanak s pojedinih nastavnih časova, napuštanje nastave prije njezina završetka te cjelodnevno i višednevno izostajanje (Bouillet i Uzelac, 2007). Prema stanju svijesti razlikujemo: bježanje pri punoj svijesti, nastalo uslijed odgojne zapuštenosti, znatnih promašaja odgoja i konflikata; bježanje pri poremećenoj svijesti, rezultat

trenutnih reakcija ili nesvjesnih stanja; te bježanje uslijed poremećaja mišljenja (Vodak i Šulc, 1966, prema Tomić, 2005). Dugotrajnije (fiksirano) bježanje najčešće je individualno, a bježanje u grupi kratkotrajno i prolazno (nefiksirano). Učenik koji bježi sam oslanja se na vlastite snage i time nastoji riješiti, ublažiti ili izbjeći neki konflikt, dok je bježanje u grupi najčešće motivisano postizanjem nekog grupnog cilja, pri čemu manji broj mladih preuzima vođstvo, a ostali se prepuštaju i podređuju ciljevima grupe (Bouillet i Uzelac, 2007). Za razumijevanje motivacije za bježanje iz škole i od kuće važno je poznavati osnovne psihološke potrebe mladih: za pripadanjem, moći, zabavom i slobodom, kao i osvijestiti činjenicu da istraživanja provedena u svijetu i kod nas pokazuju da oko 30% učenika osjeća dosadu, a samo 3.5% zadovoljstvo u školi (Zrlić, 2008). Bježanje s nastave uglavnom je uzrokovano školskim faktorima, kao što su trema od ispitivanja, izbjegavanje loše ocjene i pojedinih nastavnika, negativni stavovi prema školi, školska fobija i sl., ali razlogom mogu biti i zanimljivost vanjskih sadržaja, nagovor ili pritisak vršnjaka te psihički problemi (Martinjak i Odeljan, 2016; Avdić i Škahić, 2018). Etiološki elementi bježanja od kuće nalaze se uglavnom u uslovima obiteljskog okruženja, najprije u nedovoljnom nadzoru i zanemarivanju te neprimjerenim odgojnim postupcima roditelja. Ono može biti i posljedica pubertetskog avanturizma, bijega od monotonije, težnje za samostalnošću i slobodom te zadovoljavanjem radoznalosti, ali i nedovoljno razvijenih intelektualnih sposobnosti, nedostatka radnih navika, sociopatoloških pojava u okruženju te nepovoljnih ekoloških karakteristika teritorija na kojem osoba živi, što uključuje prisustvo devijantnih vršnjaka, loše stambene uslove i nepostojanje organizovanih sadržaja za provođenje slobodnog vremena (Poldrugač, 1981, prema Kepeš, 2014; Uzelac i Ricijaš, 2005, prema Bouillet i Uzelac, 2007). Na bježanje uticaj mogu imati i euforička raspoloženja, a neka istraživanja pokazuju da su bijegu skloniji mladi konzumenti alkohola (Raboteg-Šarić i sar., 2002).

Skitnice fizički pripadaju određenom teritoriju, ali ne i socijalnoj strukturi zajednice, već oblikuju vlastite modele ponašanja koji produbljuju jaz između njih i društva te vode u socijalnu degradaciju. Takav način života mlade nerijetko dovodi u kontakt s a(nti)socijalnim osobama, pogotovo jer skitnice obično žive od skitničarskih delikata (Singer, 1994, prema Bouillet i Uzelac, 2007: 208). Svaki slučaj bjekstva i skitnje treba razmatrati pojedinačno, a posebno je važno spriječiti prvi bijeg kako se ne bi razvila fiksacija. Ova ponašanja predstavljaju simptome neprihvatanja okoline u kojoj osoba živi i odraz potrebe da se nađe sigurnija i bolja, gdje će se dobiti toplina i zaštita. U tim situacijama, asocijalne vršnjačke grupe kompenziraju roditeljsku ljubav (Kepeš, 2014). Zato svaka pojava bijega iziskuje stručnu pažnju, odnosno uključivanje u odgovarajući tretman i djelovanje

na sve činioce koji su osobu na njega motivisali (Bouillet i Uzelac, 2007: 208). Drastične mjere škole i nastavnika rijetko za posljedicu imaju eliminisanje nepoželjnog ponašanja, a često čine upravo suprotno, produbljuvanjem jaza između učenika i škole (Avdić i Škahić, 2018). Kako bi se izostanci učenika s nastave sa svim svojim implikacijama te kratkoročno i dugoročno štetnim posljedicama sveli na minimum, školska sredina za mlade mora postati ugodno okruženje u kojem se osjećaju kao važni subjekti odgojno-obrazovnog procesa. Drugi problem je organizacija slobodnog vremena mladih, gdje ulogu imaju i škola i svi relevantni subjekti društvene zajednice koji trebaju usmjeravati interese učenika na razvoj zdravih navika u slobodnom vremenu (Zrlić, 2008).

2.2.7. Agresivno ponašanje i nasilništvo

Agresivno ponašanje često upućuje na agresivnost kao obilježje ličnosti, tj. više ili manje izraženu, relativno stabilnu tendenciju osobe da u određenim situacijama reaguje napadom, prijetnjom i traženjem sukoba i borbe u najširem smislu riječi (Žužul, 1986, prema Bouillet i Uzelac, 2007). Razlikujemo dvije razine manifestovanja agresije kao crte ličnosti: latentna tendencija, do koje dolazi u provocirajućim situacijama, te manifestna agresija, koja nastaje kao rezultat pojave latentne i inhibicije agresivnosti. Mnogi autori naglašavaju da se agresivnost uključuje u red nepoželjnih ponašanja tek ako se pretvori u agresivno ponašanje, što podrazumijeva prelaz s potencijala na njegovo oživotvorenje (Cajner, 1995, prema Bouillet i Uzelac, 2007). Agresivno ponašanje uključuje akcije napadanja na sve što sprječava ili bi moglo spriječiti zadovoljenje životnih potreba, ali i narušiti društveni ugled, uspjeh, slobodu itd. Postoje brojne klasifikacije oblika agresivnosti prema različitim kriterijima, a Dodig-Ćurković (2010) navodi sljedeću: a) fizička: napad na druge pomoću dijelova svog tijela ili oružja; b) verbalna: nanošenje štete i bola drugima kroz odbacivanje, prijetnju ili kritikovanje; c) direktna: neposredno nanošenje boli i štete sebi i drugima; d) indirektna: podmetajuće ponašanje u kojem je teško prepoznati agresora; e) aktivna: nanošenje štete i bola drugima ili sebi; f) pasivna: trenutno ponašanje nije direktno usmjereno prema drugome pa je teško dokazati agresivnu prirodu napada; g) heteroagresivnost: svaka agresija usmjerena drugima; h) autoagresivnost: agresija usmjerena sebi koja teži samooštećivanju. Česta u literaturi je podjela na fizičku, psihičku i socijalnu agresiju, pri čemu prve dvije spadaju u direktne, a socijalna u indirektno njezine oblike. U vezi s tim, istraživanja pokazuju da mladići češće manifestuju direktnu, a djevojke indirektnu agresiju (Tomić i Hasanović, 2007). Connor (2002, prema Radosavljev-Kirćanski, 2014) nudi koncept zasnovan na psihometrijskim istraživanjima koji agresivna ponašanja opisuje

kao kontinuum na čijem su jednom kraju ponašanja koja uključuju jasnu fizičku agresiju, na sredini opozitna ponašanja, a na drugom kraju prikrivena agresivna ponašanja.

Pod nasiljem se podrazumijeva plan i namjera da se druga osoba povrijedi, a nije nužno da ono proističe iz ljutnje i reaktivne agresije. I nasilje i agresija pritom su protivzakonita, necivilizovana, antisocijalna, nemoralna, napadna zadovoljavanja normalnih ili patoloških potreba i nagona. Vršnjačko nasilje definiše se kao svako namjerno nasilno ponašanje usmjereno ka mladima od strane njihovih vršnjaka s ciljem povređivanja (Kepeš, 2014), a nasilništvo kao dugotrajno nasilje koje jedna ili više osoba sprovodi nad žrtvom koja u aktualnoj situaciji nije u stanju da se brani, odnosno predstavlja sistematsku zloupotrebu sile s neravnopravnim omjerom snaga (Radosavljev-Kirćanski, 2014). Nasilje se razlikuje po obliku, težini, intenzitetu, mjestu vršenja te trajanju, a najčešći oblici su fizičko, psihičko i seksualno nasilje. Poseban oblik je online nasilje, čiji su vidovi: isključivanje (*exclusion*), lažno predstavljanje (*masquerade*), vrijeđanje (*flaming*), uznemiravanje (*harassment*), prijetnje (*cyber threats*), proganjanje (*cyberstalking*), klevetanje (*denigration*), obmanjivanje (*trickery*), izazivanje (*trolling*) i *happy slapping*, snimanje fizičkog nasilja i objavljivanje tih snimaka na internet (Willard, 2007, prema Putnik, Milošević i Bošković, 2013). Specifičnosti online nasilja pridonose dezinhibiciji i smanjivanju društvene odgovornosti nasilnika te pojačavanju osjećaja nemoći žrtve, a ono još uvijek nije prepoznato kao problem među relevantnim državnim i društvenim institucijama što implicira banalizovanje njegovih posljedica te nemogućnost adekvatnog i blagovremenog reagovanja (Sumonja i Skakavac, 2013). Vršnjačko nasilje može se, prema stepenu ozbiljnosti, podijeliti u tri nivoa (Tabela 1).

Tabela 1. *Vršnjačko nasilje prema stepenu ozbiljnosti ozbiljnosti*

Nasilje	I stepen	II stepen	III stepen
Fizičko	guranje, štipanje, gađanje, čupanje, saplitanje, šutiranje	šamaranje, ujedanje, gaženje, pljuvanje, bacanje, tuča	davljenje, paljenje, premlaćivanje, upotreba oružja i eksploziva
Psihičko	dobacivanje, ismijavanje, ogovaranje, omalovažavanje, vrijeđanje, ignorisanje, podbadanje	ucjenjivanje, prijetnje, etiketiranje, manipulisanje, iznuđivanje, eksploatacija, nacionalizam	zastašivanje, reketiranje, prinuda na krađu, konzumiranje opojnih sredstava, uključivanje u klanove/sekte

Seksualno	dobacivanje, psovke i vulgarni izrazi, etike-tiranje, seksualna gestikulacija, seksualno dodirivanje	pokazivanje pornografskog foto i/ili video sadržaja, pokazivanje intimnih dijelova tijela	iznuđivanje, podvođenje, zavođenje od strane odraslih, prinuda na bilo kakav seksualni čin, silovanje, incest
Elektronsko	isključivanje, vrijeđanje, uznemiravanje, obmanjivanje, izazivanje	zloupotreba foruma i blogova, montaže različitih scena, lažno predstavljanje, klevetanje	„happy slapping“, proganjanje, prijetnje, distribucija dječje pornografije, hakerizam

(prilagođeno prema Ratković, 2013).

Mladi nasilnici i žrtve nasilja imaju specifične karakteristike ponašanja i crte ličnosti, a obje grupe imaju sniženo raspoloženje i emocionalnu inteligenciju. Nasilnike karakterišu: nedostatak empatije, niža socijalna kompetencija, siromašni interpersonalni odnosi, razdražljivost i impulsivnost, prkos i drskost, slaba tolerancija na frustracije i pravila, težnja za dominacijom, kontrolom i pobjeđivanjem, manjak osjećaja krivice i prihvatanja odgovornosti za vlastite postupke (Bouillet i Uzelac, 2007). U kasnom srednjoškolskom razdoblju vršnjačko nasilje rjeđe se događa, ali ukoliko ne usvoje nove obrasce ponašanja, nasilnici nastavljaju zlostavljati svoju okolinu, uz znatno veću mogućnost sticanja krivičnih osuda od prosjeka. Žrtve nasilja obično su fizički slabija, preosjetljiva, anksiozna djeca, koja na napad reaguju plačem i povlačenjem, imaju malo prijatelja, lošu sliku o sebi, nisko samopouzdanje, a često i neku fizičku ili psihičku osobinu koja ih „izdvaja“. Manji broj njih su „provokativne žrtve“, koje su iritabilne i reaktivne, a karakteriše ih kombinacija anksioznosti i agresivnosti. Nasilje među mladima obično se odvija pred vršnjacima-svjedocima, koji u zavisnosti od svoje percepcije nasilja i načina reagovanja na njega mogu imati različite uloge: sljedbenika, podržavaoca, pasivnih podržavaoca i potencijalnih zaštitnika. Negativne psihosocijalne posljedice nasilja po žrtve su internalizovani psihički problemi, psihosomatske teškoće i teškoće u socijalnim odnosima, a kod nasilnika eksternalizirani psihički problemi, poremećaji pažnje i ponašanja. Najrizičnija grupa za razvoj ovakvih problema je ona nasilnika-žrtava, a štetne posljedice postoje i po svjedoke nasilja (Đurić, 2013).

Izvori agresivnog ponašanja mnogobrojni su i multikauzalni, a mogu se podijeliti na individualne, obiteljske i društvene, pri čemu nijedna od ovih grupa sama za sebe ne objašnjava nasilničko ponašanje. Individualni rizični faktori uključuju genetske činioce, određene crte ličnosti i psihičke karakteristike, a obiteljski se odnose na neadekvatan odgoj i podršku mladima. U tu grupu spadaju: nizak socioekonomski status, mnogočlana obitelj, roditeljski sukobi, agresivno i devijantno ponašanje roditelja, grubo i nedosljedno disciplinovanje, slaba kontrola i nadzor, nizak nivo pozitivnog roditeljskog angažmana, zlostavljanje, zanemarivanje i napuštanje djece (Bouillet i Uzelac, 2007). Društveni faktori podrazumijevaju nizak školski uspjeh, negativan odnos i nedovoljnu privrženost školi, druženje s a(nti)socijalnim i delinkventnim vršnjacima, društvenu krizu uslijed procesa tranzicije, entropiju i dezorganizaciju zajednice te uticaj medija. Zaštitni faktori koji umanjuju rizik pojave agresivnog i nasilnog ponašanja mladih su individualni i okolinski. U prvu grupu spadaju dobro tjelesno zdravlje, visok IQ, razvijeno samopoštovanje, stabilan osjećaj sigurnosti, sistem prosocijalnih stavova i vrijednosti, optimizam i zreli mehanizmi odbrane, a u drugu skladni obiteljski odnosi, uključenost oba roditelja, efikasne strategije suočavanja te roditeljsko razumijevanje potreba djeteta. Osnovu za razvoj otpornosti na djelovanje rizičnih faktora pritom čine: dobra integritetnost u vršnjačku ekologiju, posvećenost obiteljskim odnosima, povezanost sa prosocijalnim odraslima i vršnjacima te podržavajuće okruženje koje potkrepljuje pozitivno ponašanje te obezbjeđuje prilike za prosocijalni angažman (Maretić i Sindik, 2013).

Vrlo je važno pomoći mladima koji manifestuju agresivno i nasilno ponašanje da ga promijene, a samim time i svoj stav prema okruženju. Prema Dizdareviću (2002), učenjem je moguće, pogotovo ako se počne s najmlađim uzrastima djece, kod pojedinaca formirati osobine i načine ponašanja suprotne agresivnom: prosocijalno ponašanje, altruizam i empatičnost. Najprije je potrebno pokazati da se nasilje ne toleriše i da za njega nema opravdanja, dogovoriti jasna pravila ponašanja, insistirati na njihovom poštivanju te osigurati odgovarajuću reakciju na kršenje pravila koja podrazumijeva restituciju (Bouillet i Uzelac, 2007). Strategije prevencije vršnjačkog nasilja trebale bi biti usmjerene u pravcu žrtava nasilja, nasilnika i socijalnog konteksta u kojem se ono događa (Farrington, 1993, prema Mihić i Bašić, 2008). Sveobuhvatna i kvalitetna zaštita mladih podrazumijeva zajednički rad svih nadležnih institucija, organizacija i pojedinaca jer prepuštanje tereta odgovornosti djelovanja samo jednom učesniku neće dati očekivane rezultate (Kepeš, 2014). Mnogi autori predlažu primjenu medijacije u zajednici, obitelji te u obrazovnom sistemu, osiguravanje kontinuirane edukacije roditeljima uz upute za prikladne odgojne postupke prema mladima te izra-

du i distribuiranje promotivnih materijala različitih vrsta i za različite populacije, a važan kontekst preventivnog djelovanja je i medijski odgoj. Primjeri uspješnih programa uključuju onaj Olweusa (1998, prema Livazović i Vranješ, 2012), usmjeren na školu; PATH (*Promoting Alternative Thinking Strategies*), s ciljem obrazovanja emocija; CAP (*Child Assault Prevention Program*), s fokusom na osnaživanje u svrhu odbrane od napada; *Thinkuknow*, usmjeren prevenciji online nasilja; te *Through the Wild Web Woods*, igricu dizajniranu za učenje pravila zaštite na internetu (Ivanović i Marković, 2017).

2.2.8. Rizično spolno ponašanje

Adolescencija je vrlo intenzivno i nerijetko stresno razdoblje tokom kojeg se mladi susreću s brojnim tjelesnim, psihološkim i emocionalnim promjenama. To je i period spolnog sazrijevanja, formiranja spolne uloge i stavova o izražavanju spolnosti, a spolno ponašanje u toj dobi sastavni je dio normalnog psihosocijalnog razvoja. Spolno ponašanje mladih je i pod uticajem društvenog okruženja, pa se govori o „seksualnoj socijalizaciji“ (Fingerson, 2005, prema Huterer i Nagy, 2019). Obilježja mladih zbog kojih su izloženiji seksualnim rizicima od ostalih društvenih grupa uključuju: naglašenu potrebu za seksualnim eksperimentisanjem, fragmentisanu informisanost, iluziju neranjivosti, nedostatak komunikacijskih vještina, vršnjački pritisak, hedonizam te spontanost i povjerenje (Hiršl-Hećej i Štulhofer, 2001). Reproductivno zdravlje podrazumijeva usklađenost i normalno odvijanje fizičkih, mentalnih i socijalnih procesa koji se odnose na reproduktivni sistem i njegove funkcije (Stanković, 2010). Kako se psihosocijalna zrelost dostiže sporije od biološke, odgovornost mladih prema svom zdravlju često je nedovoljna, a spolno ponašanje rizično. Ovim terminom opisuje se svako ponašanje koje povećava izloženost neposrednim i često dugoročnim negativnim posljedicama osoba uključenih u spolne aktivnosti. Seksualni rizik predstavlja vjerovatnost negativnog ishoda određenog seksualnog kontakta, a može se podijeliti u tri grupe rizika: neželjena trudnoća, zaraza spolno prenosivom bolesti te seksualna viktimizacija (Štulhofer, Jureša i Mamula, 2000). Maloljetničke trudnoće predstavljaju oko 11% svih trudnoća na svijetu godišnje, u medicinskom su kontekstu rizične, a potencijalni problem na individualnom, obiteljskom i društvenom planu te imaju brojne zdravstvene i psihosocijalne posljedice nezavisno od ishoda trudnoće. Spolno prenosive bolesti su zarazne bolesti koje se prenose seksualnim kontaktom, pri čemu su oko 70% oboljelih mladi u dobi od 15 do 24 godine (Petani i Vulin, 2018). Uslijed neprimjetnosti simptoma zaražena osoba često ne traži medicinsku pomoć što može rezultovati težim ošte-

ćenjima zdravlja. Seksualno zlostavljanje je seksualno iskustvo uz korištenje prisile, a rizična ponašanja koja se razvijaju kao njegova posljedica ogledaju se kroz rano ulaženje u spolne odnose, često mijenjanje partnera, zaokupljenost seksom te nekorištenje kontraceptiva ili kroz strah, anksioznost i izbjegavanje seksualnih kontakata. Pritom, oba obrasca ponašanja narušavaju mogućnost ulaska pojedinca u stabilne intimne odnose (Huterer i Nagy, 2019).

Adolescenti postaju spolno aktivni iz tri grupe razloga: partnerski odnos (emocionalna bliskost, sredstvo komunikacije, seksualno uzbuđenje, zadobijanje pažnje partnera, osiguravanje vjernosti i nagrađivanje partnera), lične karakteristike (znak zrelosti, dokazivanje maskuliniteti/femininiteti, podizanje samopoštovanja, redukovanje osjećaja usamljenosti, otpuštanje ljutnje, bijeg od stresa, prekid dosade, potreba za novim iskustvima) te okolinske karakteristike (osveta i/ili izazivanje ljubomore drugog partnera, kažnjavanje roditelja ili drugih autoriteta, idenje u korak s vršnjacima). U gotovo cijelom svijetu, mladi oba spola ulaze u seksualne odnose u kasnoj adolescenciji, tj. dobi od 15 do 19 godina. Početna eksperimentisanja najčešće uključuju držanje za ruke i ljubljenje, a zatim se te aktivnosti intenziviraju kroz peting, pa sve do spolnih odnosa (Lacković-Grgin, 2006, prema Huterer i Nagy, 2019). Pritom, današnji mladi mnogo ranije i iz znatno više izvora uče o spolnosti, a istraživanja pokazuju da su razlozi za njihovu spolnu aktivnost sve rjeđe emocionalni i sve češće erotski (Petani i Vulin, 2018). Jedna od novijih pojava u seksualnom ponašanju mladih je i „hook up“ kultura u kojoj je cilj „uloviti“ što više partnera za spolne odnose u kojima nema međusobne obaveze i osjećaja (Zloković i Vrcelj, 2010). Novi izvori seksualnih sadržaja su društvene mreže, na kojima mladi često distribuiraju vlastite/tuđe eksplicitne ili neprimjerene fotografije, a velik broj ih sudjeluje i u praksi nazvanoj *sexting* – slanje, primanje ili prosljeđivanje seksualno eksplicitnih sadržaja, povezanoj s visokorizičnim spolnim ponašanjem (Mađarac, 2019).

Činioci koji povećavaju vjerovatnost rizičnog spolnog ponašanja mladih mogu se podijeliti na individualne i okolinske. U prvu grupu spadaju: rana seksualna inicijacija i viktimizacija, sklonost rizičnim aktivnostima, konzumacija alkohola i droga, nekorištenje kontracepcije pri prvom spolnom odnosu, negativni stavovi o kondomu, niska razina informisanosti o spolnosti i zdravlju, spolno diskriminirajući stavovi, nisko samopoštovanje, poremećaji raspoloženja, podložnost vršnjačkom uticaju, školski neuspjeh i napuštanje školovanja te nedovoljno korištenje zdravstvene skrbi (Hiršl-Hećej i Štulhofer, 2001). Izrazit uticaj na manifestovanje rizičnog spolnog ponašanja ima konzumacija opojnih sredstava, a dva modela koja ga opisuju su: akutni uzročni učinci te učinci u

vidu samoispunjujućeg proročanstva (Cooper, 2002, prema Huterer i Nagy, 2019). U društvenom uticaju na rizično spolno ponašanje mladih obiteljska faza prethodi vršnjačkoj i u nekoj mjeri je određuje. Rizični činioci u vezi s obitelji su: nedostatak komunikacije o spolnosti, disfunkcionalnost obitelji, nedovoljna socijalna podrška, rizično spolno ponašanje roditelja te niži socioekonomski status. Imajući u vidu važnost vršnjačke grupe za mlade, spolno ponašanje vršnjaka presudno utiče na izloženost seksualnim rizicima (Lebedina-Manzoni i sar., 2008). Širi društveni kontekst djeluje na formiranje spolnih uloga kroz rodne stereotipe, uticaje strukturalne naravi te globalne kulturne promjene obilježene mrvljenjem tradicionalizma, jačanjem ženskih prava i trendom seksualne permisivnosti (Zloković i Vrcelj, 2010). Ne treba zaboraviti ni uticaj medija putem kojih mladi stvaraju očekivanja od spolnih odnosa i percepciju o seksualnoj aktivnosti vršnjaka, a u njima se često promoviše hiperseksualizirani privid stvarnosti u kojem se važnost seksualne odgovornosti sistematski ignoriše, a rizična ponašanja prikazuju pozitivnim (Štulhofer i sar., 2000).

Na izgradnju odgovornog seksualnog ponašanja mogu uticati: odrastanje u stabilnoj obitelji, zadovoljavajući socioekonomski status te uključenost u razne društvene prosocijalne aktivnosti u zajednici (Hiršl-Hećej i Štulhofer, 2001). Veoma je važna seksualna edukacija koja treba početi od složenih motivacija za rizična spolna ponašanja, obuhvatiti sve dimenzije ovog fenomena te se prilagođavati individualnim potrebama mladih (Cooper, 2002, prema Huterer i Nagy, 2019). Seksualni odgoj je svjesno, promišljeno i sistematsko uticanje na mlade da bi bez poteškoća spolno sazrijevali, spoznali vlastitu seksualnost i spolne funkcije, postigli odgovarajući stepen psihosocijalne zrelosti, stekli što cjelovitiji uvid u ljudsku spolnost i preuzeli odgovornost za zdrav spolni život, a uključuje prosvjećivanje i savjetovanje (Stanić, 2004, prema Mađarac, 2019). Umjesto nedjelotvornog pristupa isključivog prenošenja informacija o ljudskoj spolnosti, potrebno je kombinovati usvajanje činjenica s unapređivanjem komunikacijskih vještina, osnaživanjem za odolijevanje vršnjačkom pritisku, razvijanjem stavova, uvjerenja i znanja o spolnom ponašanju te razvojem samopoštovanja i samoučinkovitosti za praktikovanje sigurnih spolnih odnosa. Pritom su u sistematskoj primarnoj prevenciji rane i rizične seksualne aktivnosti posebno važne uloge roditelja i nastavnika (Zloković i Vrcelj, 2010), koje treba senzibilizirati za potrebe mladih, a zagovaranjem, stvaranjem i provođenjem preventivnih programa trebaju se baviti i uža i šira socijalna zajednica te sami adolescenti. Važno je raditi i s medijskom industrijom, kako bi mediji služili kao primjeren seksualni edukator (Collins, Martino, Elliott i Miu, 2011, prema Mađarac, 2019).

2.2.9. Kockanje i igre na sreću

Kockanje ili kocka zajednički su naziv za sve hazardne igre koje uključuju ulaganje novca, uz rizik i nadu u očekivanje pozitivnog ishoda. Kad se o ovoj pojavi uopšteno govori, često se misli na obrasce štetnog kockarskog ponašanja, dok se rekreativne kockare drži društvenim ili neproblematičnim. Kao sinonimi za problematično kockanje, da bi se izrazile razlike u intenzitetu ovog fenomena, u literaturi se koriste i termini: patološko, prekomjerno, ovisničko, kompulzivno te rizično kockanje, a drži se da je ono najraširenija sociopatološka pojava (Tomić i Hasanović, 2007). Kockanje mladih razlikuje se od onog odraslih, s obzirom da je adolescencija razdoblje traženja uzbuđenja i preuzimanja rizika povezano s osjećajem nepobjedivosti i neranjivosti te željom bijega od realnosti. Mnogi za ovo ponašanje smatraju da je riječ o prolaznoj zabavi, eksperimentisanju koje će sazrijevanjem prestati (Mikas, Šimić i Rajić, 2019). Zato je mladima kockanje čest i društveno prihvatljiv oblik zabave u slobodnom vremenu te način socijalizacije, posebno za mladiće (Bilić, 2012). U prilog tome govore mnoga istraživanja, npr. ono Azmiera (2000, prema Dodig, 2013) u kojem je utvrđeno da se kockanje ne drži društvenim problemom već ličnim pravom. Prevalencija kockarskih aktivnosti, uz manja odstupanja, slična je u različitim zemljama svijeta, a zemlje Balkana nalaze se na njezinoj gornjoj granici. U posljednje vrijeme, kod nas su eskalirali ponuda, promidžba i potražnja igara na sreću te broj ovisnika o njima, a savremena istraživanja pokazuju da ono, iako aktivnost primarno u funkciji zabave, kod dijela igrača dovodi do štetnih psihosocijalnih posljedica, za šta su mladi posebno ranjiva grupa (Ricijaš, Kranželić i Dodig-Hundrić, 2015). Kockanje obično počinje kao povremeno odvratanje pažnje, no budući da utiče na dijelove mozga u vezi s doživljajem ugone/nagrade, lako se razvija ovisnost (Pavić-Šimetin, Koštić i Veber, 2012) čije posljedice uključuju socijalne, finansijske i zdravstvene teškoće, te, u adolescenciji, ugrožavanje obiteljske situacije, školskog uspjeha, prijateljskih odnosa, mentalnog zdravlja, kao i uključivanje u kriminalne aktivnosti (Mikas i sar., 2019).

Kockanje može biti organizovano (kockarnice u državnom ili privatnom vlasništvu, lutrija, loto, sportska prognoza) i neorganizovano (igranje karata za novac po stanovima, kafanama, klađenja i lutrije na lokalnim zborovima, kockarski aparati i sl) (Tomić i Hasanović, 2007), a kockarske igre mogu se podijeliti na: igre na sreću, u kojima faktor slučaja determinira ishod i igre vještine, u kojima određena znanja mogu biti korisna (Bilić, 2012). Postoje četiri grupe igara na sreću: lutrijske igre, igre u casinima, igre na automatima te igre klađenja, a istraživanja pokazuju najveću adiktiv-

nost posljednjih, koje uključuju veliku frekvenciju događaja, kratke intervale između uloga i isplate, iskustvo skorog dobitka, mogućnosti osvajanja vrlo visokih nagrada i čestih manjih dobitaka te izostanak vlastite prosudbe. Uz lutrijske igre, sportsko klađenje je kod nas najrašireniji i najdostupniji oblik kockanja, a učestalije klađenje povezano je i s učestalijim igranjem drugih igara na sreću, što ide u prilog prisutnosti kumulativnog kockarskog ponašajnog obrasca koji ukazuje i na veću ozbiljnost problema (Ricijaš i sar., 2015). Ostale igre podložne klađenju, npr. bilijar, pikado ili kartaške igre zahtijevaju vještinu, ali i u njima pobjeda nikada nije zagarantovana (Pavić-Šimetin i sar., 2012). Kockarsko ponašanje može se prikazati na kontinuumu od nekockanja, preko socijalnog, pa sve do problematičnog i konačno patološkog kockanja. Patološko kockanje odnosi se na psihijatrijsku dijagnozu, a problematično na razvijanje problema povezanih s kockanjem. Poremećaj kockanja definiše kao opetovano i trajno problematično kockarsko ponašanje koje vodi klinički značajnom oštećenju ili potresenosti. Custer (1985, prema Brlas, 2010) govori o tri njegove faze: faza pobjeđivanja, faza gubljenja i faza očaja, pri čemu je u trećoj kvalitet života ozbiljno narušen. Kod mladih su neki znaci zloupotrebe: gubitak zanimanja za dotadašnje aktivnosti, pad školskog uspjeha, nervoza i agresija, gubitak apetita, poremećaji sna, skrivanje listića iz kladionice, posuđivanje novca itd. S obzirom na intenzitet posljedica kockanja, mladi se mogu razvrstati u tri nivoa rizičnosti: nepostojanje problema (zeleno svjetlo), niska do srednja ozbiljnost (žuto svjetlo) i visoka ozbiljnost problema (crveno svjetlo) (Ricijaš, Dodig, Huić i Kranželić, 2011).

Ovisnost o kockanju javlja se kod oba spola i u svim kulturama, neovisno o obrazovanju i materijalnom statusu. Ipak, iako se spolne razlike smanjuju, problemi s kockanjem češći su kod muškog spola, pri čemu tendencija razvoja poremećaja patološkog kockanja kod njih prvenstveno postoji u adolescenciji, dok se kod žena on razvija kasnije u životu i bržim tempom. Uz to, muškarci češće razvijaju ovisnost o interpersonalnim oblicima kockanja, dok žene više ulaze u oblike klađenja bez ljudske interakcije. Ovisnike o kockanju karakterišu određene kognitivne distorzije, koje vode do karakterističnih visoko ritualiziranih obrazaca ponašanja, a neke od njih su: atribucija, magično mišljenje ili iluzija kontrole, praznovjerje, sistemi, selektivno pamćenje, personifikacija uređaja za kockanje, vjerovanje o slučajnom gubitku te „lov“ na gubitke (Pavić-Šimetin i sar., 2012). Mnogi istraživači ispitivali su motivaciju u podlozi kockarskih aktivnosti mladih, iz čega je proizašao i model „četiri E problemskog kockanja“, koji uključuje: bijeg/escape (izbjegavanje socijalne interakcije), poštovanje/esteem (izbjegavanje negativne samoprocjene), neumjerenost/excess (neuspjeh odolijevanju vlastitim impulsima) i uzbuđenje/excitement (aktivnost usmjerena oslobađanju

od dosade). Ricijaš i sar. (2015) opisuju Model puteva (*Pathways model*) koji s obzirom na etiološke činioce, obilježja ličnosti igrača i ekološke determinante razlikuje tri grupe problematičnih kockara: bihevioralno uslovljeni, emocionalno ranjivi te antisocijalni impulsivni. Kod patoloških kockara, bolesti ovisnosti znatno su češće nego u opštoj populaciji, a nerijetko su prisutni i poremećaji raspoloženja, pažnje, ličnosti, kontrole impulsa, anksiozni i opsesivno kompulsivni poremećaji te socijalna fobija (Koić, 2009).

Činioce rizika vezane za probleme kockanja mladih treba tumačiti unutar ekološkog modela prema kojem se ličnost djeteta razvija se pod društvenim okolnostima, a primarnu ulogu u tom razvoju ima obitelj. Roditeljski pozitivan stav prema kockanju i uključivanje djece u njega doprinosi implicitnoj poruci kako je ono bezopasan, jednostavan i brz način zarade, a mladi mogu reflektirati takve stavove, vjerovanja i ponašanja (Mikas i sar., 2019). Kockanje je u vezi i s nekim karakteristikama obitelji: češće je u jednoroditeljskim i obiteljima u kojima vladaju odnosi nepovjerenja i loša komunikacija; a raste s dobi adolescenata. U vezi sa školom, mladi koji imaju negativnije stavove prema školskom postignuću i loš školski uspjeh u većem su riziku za razvoj problema kockanja, a u pogledu šireg društvenog uticaja, prevalencija kockanja povezana je i s blazinom mjesta u kojima se ono priređuje (Rush, Veldhuizen i Adlaf, 2007, prema Matinović, 2019), liberalnom organizacijom tržišta, aktuelnim društvenim vrijednostima i kulturološkim specifičnostima (Koić, 2009). Ciljevi univerzalne prevencije u ovom kontekstu uključuju povećanje znanja i svijesti o rizicima i posljedicama kockanja, sticanje važnih životnih vještina, pozitivnih stavova i vrijednosti te uključivanje u prosocijalne aktivnosti u zajednici (Dodig, 2013). Važno je edukovati nastavnike i stručne saradnike o vezi kockanja i drugih problema u ponašanju, te ih uputiti na ranu identifikaciju, kao i provoditi akcije usmjerene na politiku kontrole samog procesa kockanja. Pritom se tek kroz dugotrajne, snažne i koordinirane napore u različitim poljima i od strane različitih društvenih subjekata mogu očekivati adekvatni efekti (Pavić-Šimetin i sar., 2012).

2.2.10. Maloljetnička delinkvencija

U literaturi se maloljetničkom delinkvencijom obuhvata velik broj različitih ponašanja, a za označavanje ove pojave koriste i drugi nazivi, poput: prestupništvo maloljetnika, a(nti)socijalnost, huliganstvo i sl. Prema širem shvatanju, pored kršenja krivičnih i drugih pravnih normi, delinkvencija obuhvata i ponašanja koja krše moralne norme određenog društva, dok u užem shvatanju ovaj pojam obuhvata sva ponašanja mladih koja su zakonom inkriminirana kao krivična djela. Krimina-

litet je dio delinkvencije, a delinkvencija dio ukupnih devijantnih ponašanja u određenoj zajednici (Horvatić, 1994, prema Krstić, 2014). Dakle, maloljetnička delinkvencija je a(nti)socijalno ponašanje osobe u razvojnem periodu, koje je odraz njezinog poremećenog biopsihosocijalnog razvoja (Žuvela Piculin, Vučković-Matić i Sindik, 2016) tj. specifičan oblik negativne društvene pojave, s obzirom na stepen biopsihosocijalnog razvoja mladih. Delinkventi su pritom grupa heterogena u pogledu demografskih i obiteljskih obilježja, emocionalnog i kognitivnog funkcionisanja, psihijatrijske istorije i kriminalne karijere. Obradović (2005) drži da primarnu formu delinkventne karijere obilježavaju: problemi u interpersonalnim odnosima, bježanje iz škole, sklonost konzumiranju opojnih sredstava, ometajuća ponašanja u školi, neadekvatno korištenje slobodnog vremena, interesovanja neprimjerena uzrastu, a(nti)socijalni stavovi, orijentacije i ponašanja. Delinkventna ponašanja variraju s obzirom na učestalost, ispoljenu formu, motivacione snage u njihovoj osnovi, kriterije kojima se ponašanja procjenjuju itd. U literaturi se mogu naći njihove različite podjele, pa tako Uzelac (1995) navodi sljedeću: devijantna ponašanja minornog značaja, uživanje opojnih sredstava, agresivno ponašanje i klasični imovinski delikti, a Kepeš (2007): agresivno asocijalno, socijalizirano i inhibirano delinkventno ponašanje. Mladi češće ispoljavaju delinkventna ponašanja manje društvene opasnosti, a struktura krivičnih djela koja vrše daleko je jednostavnija od strukture onih koja vrše odrasli, pri čemu dominiraju imovinska krivična djela i krvni delikti, a zatim zloupotreba droga, izazivanje opšte opasnosti, djela protiv spolnog integriteta i ostala djela opšteg kriminala. Česti su i prekršaji javnog reda i mira te računarski kriminalitet, a primjećen je i porast nasilnih djela mladih te udruživanja u njihovom vršenju. Maloljetničke bande mogu biti kriminalne, konfliktne ili grupe pasivnih/narkomana, a u njima postoji kontrakultura sa specifičnim sistemom vrijednosti, pri čemu se članovi moraju pridržavati postojećih pravila, iskazivati solidarnost i lojalnost te poštovati hijerarhiju i odgovornost pojedinca (Pehar-Zvačko, 2003).

Nijedna dosad konstruisana teorija ne objašnjava u potpunosti kompleksnu pojavu delinkvencije, ali svaka pridonosi njezinom razumijevanju te adekvatnom pristupu u prevenciji i intervenciji (Vrselja, 2010). Neke od teorija o uzrocima delinkvencije su: teorija nasiljeđa, teorija imitacije, intelektualistička teorija, objektivistička teorija, teorija posrednog uticaja obiteljske sredine, o umnoj nerazvijenosti te o presudnom uticaju sredine (Pehar-Zvačko, 2003). Pattersonova teorija prisile (1988) i Moffittina teorija delinkvencije (1993) razlikuju dvije grupe delinkvenata: rane (kontinuirane), gdje su presudni biološki faktori i obiteljski uticaj te kasne (adolescentne), gdje su presudni uticaj vršnjaka i težnja za autonomijom (Vrselja, 2010). Rizični činioci za pojavu delinkvencije

moгу se podijeliti na statičke i dinamičke, pri čemu su prvi prediktivni, ali nepodložni promjenama, dok su drugi vezani uz sadašnju situaciju i podložni promjenama, a nazivaju se i potrebama tretmana. Andrews, Bonta i Wormith (2006, prema Ricijaš, 2009) razlikuju „veliku četvorku rizičnih činilaca“ i „osam centralnih rizičnih činilaca“, uz komorbiditet i korelaciju među njima. U prvu grupu spadaju: istorija antisocijalnog ponašanja, antisocijalni obrazac ličnosti, antisocijalna kognicija i odnosi, a u drugu: obitelj/bračni odnosi, škola/posao, slobodno vrijeme i rekreacija te konzumiranje sredstava ovisnosti. Među individualnim rizičnim činiocima značajni su: niži IQ, psihopatske crte ličnosti, agresivnost, ekstravertnost, poremećaj pažnje i hiperaktivnost, fizička inferiornost, emocionalne traume, destruktivnost, impulsivnost, socioemocionalna nezrelost, neprijateljski stavovi ka okolini, depresija, nepoštivanje autoriteta, prokriminalni stavovi i uvjerenja, slab školski uspjeh, izostajanje iz škole, konzumiranje sredstava ovisnosti te interesi neprimjereni dobi i društvenim vrijednostima (Koller-Trbović, 1998, prema Tomić i Hasanović, 2007). Obitelj je rizični činilac za pojavu delinkvencije kada u njoj vladaju različite patološke pojave, loši materijalni uslovi, nedovoljan nadzor nad djecom te kada postoje strukturni deficiti, dok su u pogledu školskih faktora važni: neadekvatno osposobljeni nastavnici, zastarjeli pristupi nastavi, takmičarska klima, nasilje i sredstva ovisnosti u školskom okruženju, nedostatak zdravstvenih i drugih specijalizovanih školskih službi. Grupe vršnjaka za pojavu delinkvencije posebno su značajne u vezi s huliganstvom i siledžijstvom, a na nju utiču i faktori šire društvene sredine: politički, ekonomski, socijalni, kulturni itd. Pritom ne treba zaboraviti na uticaj medija – nasilnih filmova i romana, senzacionalistički intoniranih crnih hronika te pornografskih sadržaja (Tomić i Hasanović, 2007).

Kao izrazito rizičan faktor za manifestovanje maloljetničke delinkvencije treba spomenuti slobodno vrijeme, s obzirom da se u sredinama u kojima se o njemu ne vodi adekvatna briga javljaju razni vidovi a(nti)socijalnih ponašanja mladih, što može biti i odrazom nezadovoljstva i traganja za svrhom (Tomić, 2005). Pehar-Zvačko (2003) navodi dvije teorije koje slobodnom vremenu daju aktivniju ulogu u determinisanju delinkventnog ponašanja mladih. Prva maloljetničku delinkvenciju smatra oblikom prevazilaženja dosade, a druga oblikom zadovoljavanja potrebe za igrom i uzbuđenjem, s obzirom da se često ističe nepostojanje objektivnih uslova za pozitivno provođenje slobodnog vremena. Najveći broj krivičnih djela mladi počine u slobodnom vremenu, što predstavlja pouzdan indikator da ono nije u dovoljnoj mjeri postalo stvar organizovane društvene brige i neophodan sadržaj aktivnosti društveno-političkih i interesnih organizacija mladih (Jašović, 1987, prema Tomić i Hasanović, 2007). Osim toga, štetno dejstvo ima i hedonistička životna orijentacija

mladih, koja pogoduje stvaranju iskrivljene slike života i svijeta, tjelesne i duhovne pasivnosti, odsustva interesa i nedostatka istrajnosti koji dovode do osjećaja usamljenosti i dosade te okretanja društveno neprihvatljivom ponašanju. Svemu tome umnogome doprinosi i loša organizacija događaja i objekata za okupljanje mladih, u kojima često dolazi do prenatrpanosti i nasilja.

S ciljem poboljšanja stanja, prevencije i sprovođenja mjera koje se izriču maloljetnicima, neophodno je uskladiti sistem društvene reakcije, s naglaskom na preventivno postupanje, dok instrumente krivične represije treba primjenjivati kao krajnje sredstvo. Gottfredson i sar. (2004, prema Mihić i Bašić, 2008) kao najuspješnije programe prevencije delinkvencije navode one koji uključuju: razvoj i osnaživanje socijalnih vještina te cjelokupne ličnosti, razvoj i osnaživanje vještina uspješnog roditeljstva, treninge nenasilnog rješavanja sukoba i programe prevencije vršnjačkog nasilja, organizaciju aktivnosti kvalitetnog provođenja slobodnog vremena, reorganizaciju školskog okruženja, višerazinske programe u školi te sveobuhvatne intervencije u zajednici. Svrha kazneno-popravnih sankcija je pružanje zaštite, brige, pomoći i nadzora mladima, osiguravanje njihove opšte i stručne izobrazbe, jačanje lične odgovornosti te razvoj cjelokupne ličnosti. Maloljetnicima se za kaznena djela kao sankcije izriču odgojne mjere, maloljetnički zatvor i sigurnosne mjere, pri čemu se ponašanje mladih do 14 godina zakonski ne reguliše. Mlađem maloljetniku (14-16 godina) mogu se izreći samo odgojne mjere, a starijem (16-18 godina) i maloljetnički zatvor. Vrste odgojnih mjera su: sudski ukor, posebne obaveze, upućivanje u odgojni centar, pojačana briga i nadzor, pojačana briga i nadzor uz dnevni boravak u odgojnoj ustanovi, upućivanje u odgojnu ustanovu, odgojni zavod i posebnu odgojnu ustanovu, a pri izboru pojedine sud u obzir uzima sve okolnosti koje mogu doprinijeti odabiru takve mjere kojom će se najbolje ostvariti njihova svrha (Tomić i Hasanović, 2007). Posebno je važno pažnju usmjeriti recidivizmu mladih, kojim se razumijeva ponovno izvršenje krivičnog djela od strane lica koje je već bilo osuđeno. To je pokazatelj da je ponašanje osobe uslovljeno trajnim subjektivnim i objektivnim činiocima, te ukazuje na težinu kriminalnog ponašanja uopšte i neuspjeh resocijalizacije ili preodgoja (Pehar-Zvačko, 2003).

3. Prevencija neprihvatljivih oblika ponašanja mladih

Prevenicijska nauka u proteklom je razdoblju doživjela brojne promjene uslijed umnožavanja i usložnjavanja problema u odrastanju mladih te izraženog nezadovoljstva s učinkovitošću tradicionalnih intervencija. Zahtjevi postavljeni pred programe prevencije postaju sve energičniji, a veliki dio

toga predstavlja insistiranje na njihovoj evaluaciji. Prevencija obuhvata specifične programe izravno usmjerene na poznate uzroke te opšte jačanje socijalne srkbi i obrazovnih programa u zajednici, kako bi se unaprijedili teški uslovi okruženja i sprječile njihove negativne posljedice (Mrazek i Haggerty, 1994, prema Bašić, 2009). Ona podrazumijeva uspostavljanje i razvoj strategije i politike zdravog odrastanja, edukaciju svih subjekata odgoja i obrazovanja u pogledu faktora razvoja ličnosti i zaštitnih činilaca te primjeren rad s mladima putem savremene metodologije. Preduslov za efikasno djelovanje je kontinuirana i operacionalizovana strategija koja uključuje mrežu i interakciju među raznim društvenim akterima, a posebno obitelji, škola, medija, policije, službi socijalnog rada, zdravstva i pravosuđa (Bašić, 2009). Organizacije koje se bave prevencijom imaju četiri osnovne funkcije: antenska - aktivno reagovanje na signale mladih; eksperimentalna - razvoj, provedba i evaluacija inovativnih programa; enciklopedijska - prikupljanje i dijeljenje informacija o preventivnoj teoriji i praksi; te razvoj mreže - priključivanje postojećim društvenim mrežama u zajednici ili njihov razvoj (Marković, 2009). Aspekti prevencije uključuju intervencije usmjerene na primjenu zakona, razvojnu i situacijsku prevenciju te prevenciju temeljenu na zajednici. Prvi aspekt usmjeren se na izravno odvracanje, onemogućavanje činjenja kaznenih djela ili rehabilitaciju mladih koji manifestuju probleme u ponašanju, čime se (ne)posredno utiče na njihovu (re)socijalizaciju. Razvojna prevencija uključuje intervencije kojima se utiče na rizične i zaštitne činioce koji se drže relevantnim na temelju empirijskih podataka, s ciljem prevencije razvoja problema u ponašanju, dok situacijska prevencija obuhvata intervencije usmjerene na smanjivanje incidencije različitih problema u ponašanju mladih te rizika koji do njih dovode. Prevencija usmjerena na zajednicu odnosi se na intervencije s ciljem promjene socijalnih uslova povezanih s pojavom problema u ponašanju mladih ili osiguravanja njihovog pozitivnog i zdravog razvoja u lokalnoj zajednici (Bašić, 2009). Pristupi prevenciji mogu se klasifikovati i prema domenu djelovanja na: programe u školama, lokalnoj zajednici te obiteljskom okruženju (Klumpfer, 1989, prema Marković, 2009).

Osim strategija i pristupa, u preventivnoj teoriji i praksi postoje različiti modeli prevencije. Bašić, Ferić i Kranželić (2001) opisuju model prevencijske piramide s tri razine, u čijoj je bazi primarna prevencija koju karakteriše ulaganje u kvalitet života i zdravlje populacije kroz programe socijalnih i drugih društvenih institucija. Ona podrazumijeva aktivnosti namijenjene širokoj populaciji koje smanjuju buduće pojavljivanje rizičnog ponašanja mladih ulaganjem u ukupnost kvalitete života zajednice (Bašić, 2009), razvojem potrebnih kompetencija za izbjegavanje društveno neprihvatljivih ponašanja, osposobljavanjem za preuzimanje odgovornosti za vlastito zdravlje i donoše-

nje pravilnih odluka, osnaživanjem samopouzdanja i samopoštovanja (Stojisavljević, 2018). Na drugoj razini piramide je sekundarna prevencija, odnosno ulaganje u specifične programe ranih intervencija za rizične populacije ili one kod koje su, iz različitih razloga, problemi u ponašanju vjerovatni. Selektivne intervencije planiraju se za različite domene neprihvatljivih oblika ponašanja mladih, a uključuju i programe u školi i zajednici. Često su obilježavajuće više nego univerzalne te postavljaju veće zahtjeve stručnjacima u pogledu odlučivanja, procjenjivanja i postavljanja kriterija za uključivanje u njih. Na vrhu piramide nalazi se tercijarna prevencija, tj. ulaganje u specifične programe rehabilitacije za grupe s razvijenim problemima u ponašanju, čija složenost i trajanje određuju posebno programirane i specifične tretmane. Najveću uspješnost pritom imaju sveobuhvatni programi koji istovremeno uključuju intervencije na svim razinama, u vezi s čim Ajduković (2000, prema Gazdek i Horvat, 2001) ističe da djelotvorni programi trebaju objediniti tri razine prevencije, tri djelokruga djelovanja (lokalna zajednica, regija i država) i potrebe tri skupine korisnika (mladi, obitelj i šire socijalno okruženje). Model prevencije mladih u riziku (McWhirter i sar., 1993, prema Bašić, 2009) konceptualizovan je kroz kontinuum rizika, pristupa i prevencije te pripadajuće intervencijske komponente: primarno preventivne i sekundarno preventivne programe, tretmanske strategije te strategije druge šanse. Model intervencijskog spektra (Barry i Jenkins, 2007, prema Bašić, 2009) poznaje univerzalne, selektivne i indicirane preventivne intervencije te promociju pozitivnog mentalnog zdravlja, a Integrativni model prevencije (Weisz i sar., 2005, prema Bašić, 2009) povezuje prevencijska i tretmanska istraživanja pa osim gore navedenih, uključuje i sljedeće intervencijske strategije dostupne za mlade, obitelji i zajednice: vremenski određena terapija, pojačana terapija i stalna briga; kao i brojne domene rada. Model kontinuuma intervencija (Bašić, Žižak i Koller-Trbović, 2004, prema Bašić, 2009) sadrži 4 kontinuum: rizika/potreba, populacije, intervencija i programa u odnosu na minimalni, umjereni te visoki i vrlo visoki rizik. Sveobuhvatni strategijski okvir učinkovitih preventivnih i rehabilitacijskih programa (Wilson i Howell, 1993, prema Bašić, 2009) integriše prevenciju i kontrolu, a sastoji se iz prevencije delinkvencije za mlade u riziku i stupnjevitih sankcije za maloljetničke delinkvente.

3.1. Teorijski pristupi prevenciji neprihvatljivih oblika ponašanja mladih

Prevencija je kao proces kroz svoju istoriju prošla put od mjera i aktivnosti primarno usmjerenih na patologiju i nedostatke do savremenog usmjerenja prema snagama pojedinca i njegove okoline. Ona je i dalje zadržala svoj glavni cilj, ali ga nastoji dostići indirektnim, umjesto direktnim putem.

Tako se prevencija danas određuje kao proces stvaranja uslova koji će potaći i omogućiti pravilan razvoj pojedinca te formiranje i učvršćivanje prosocijalnih oblika ponašanja, čime će indirektno djelovati i na sprječavanje nastanka i održavanja problema u ponašanju (Popović-Ćitić i Žunić-Pavlović, 2006). Poželjni razvojni rezultati mladih obuhvataju one u sljedećim područjima: akademsko, zdrava i sigurna ponašanja, socioemocionalno funkcionisanje, komunikacija, karakter, samoupravljanje, uloga odrasle osobe te kontinuirana želja za oplemenjivanjem života. Iz istraživanja načina njihova postizanja, tj. ostvarivanja dobrobiti mladih, proizašlo je niz koncepata koji nastoje objasniti probleme u ponašanju, činioce koji ih pospješuju, umanjuju ili neutraliziraju te metode njihove prevencije (Kranželić-Tavra i Lebedina-Manzoni, 2003). Teorijski koncepti koji se opisuju, tumače i provjeravaju u savremenoj prevencijskoj nauci su: koncept rizičnih i zaštitnih činilaca, koncept otpornosti, koncept razvojnih prednosti, koncept pozitivnog razvoja i koncept promocije mentalnog zdravlja (Bašić, 2009). Koncept rizičnih i zaštitnih činilaca ima najdužu tradiciju i najširu primjenu, a uključuje razine izvora i djelovanja rizika i zaštita te konkretne uslove, situacije, karakteristike i (ne)sposobnosti koje se, s obzirom na svoje dejstvo, dijele u rizične ili zaštitne činioce (Durmić, 2011). Otpornost (*resilience*) je opšti kapacitet koji omogućuje osobi, grupi ili zajednici da prevenira, umanju ili svlada štetne uticaje, a koncept otpornosti počeo se razvijati u drugoj polovini 20. vijeka te je prošao put od usmjerenosti na pojedinca ka usmjerenosti na sve šire okruženje (Novak, Ferić, Kranželić i Mihić, 2019). Koncept razvojnih prednosti (*developmental assets*) nudi skup pokazatelja za to koliko određeno društvo vodi brigu za mlade, a u fokusu ima socijalne odnose, iskustva, interakcije i norme (Kranželić-Tavra i Lebedina-Manzoni, 2003). Koncept pozitivnog razvoja mlade posmatra ne kao problem koji treba „riješiti“, već kao resurs koji treba razvijati pa ga neki autori drže nadređenim drugim konceptima koji se bave modelom snaga pojedinca (Bowers i sar., 2010, prema Đević i Gutvajn, 2018). Koncept promocije mentalnog zdravlja usmjeren je na osiguravanje mogućnosti mladima da prepoznaju svoje potencijale, izraze individualnost i ostvare ciljeve, adekvatno prevladavaju stres, rade te doprinose zajednici (Damjanović, 2012).

3.1.1. *Koncept rizičnih i zaštitnih činilaca*

Koncept rizičnih i zaštitnih činilaca počiva na jednostavnoj premisi prema kojoj, da bi se prevenirali problemi, treba identifikovati faktore koji povećavaju rizik njihova razvoja, a onda naći način za redukovanje ili uklanjanje njihovog uticaja. Pritom su rizični činioci sva individualna obilježja, socijalnoekonomski, kulturni, demografski i drugi uslovi koji povećavaju vjerovatnost upuštanja

u problemsko ponašanje u budućnosti (VE, 2000, prema Bašić, 2009). Tri tipa rizičnih činilaca su: poveznici, prediktivni te kauzalni rizični činioci, a može ih se svrstati i pod dva osnovna obrasca: rane akumulirane rizike i one koji se pojavljuju u adolescenciji (Catalano i sar., 2012, prema Novak i sar., 2019). Oni su interaktivni i multidimenzionalni, a njihova priroda i vrijeme javljanja različito utiču na posljedice pri čemu je sklonost riziku povećana tokom razvojnih tranzicija. Rizični činioci mogu se klasifikovati na: biološke, individualne i vršnjačke, one u vezi sa školom, u obitelji te u zajednici (Williams, Ayers i Arthur, 1997, prema Nikčević-Milković, 2014), a neki od njih istovremeno su prediktori, posljedice i problemi (Durlak, 1995, prema Bašić, 2009). Koegh i Weisner (1993, prema Durmić, 2011) navode četiri modela u pristupu rizičnim faktorima: model uticaja (*Main-Effect model*) - pretpostavlja direktan linearni uticaj rizičnih uslova na budući razvoj; zbrojni model (*Additive Model*) - zbroj rizičnih faktora više je povezan s negativnim posljedicama nego specifične rizične okolnosti; multiplikativni model (*Multiplicative Model*) - relacija između rizičnih faktora više je multipla nego zbrojna; te kompenzatorni model (*Compensatory Model*) - koji uključuje moguće zaštitne uslove. Istraživanja rizičnih činilaca dovela su i do proćavanja uticaja koji djeluju suprotno, tj. povećavaju vjerovatnost pozitivnih razvojnih ishoda, a nazivaju se zaštitnim činocima. Sameroff (1999, prema Bašić, 2009) drži da je bolje koristiti pojam promotivni činioci, s obzirom da oni mogu imati pozitivne učinke u visokorizičnim, ali i niskorizičnim populacijama mladih. Rutter (1992, prema Radosavljević-Kirćanski, 2014) navodi tri moguća modela interakcije rizičnih i zaštitnih faktora: multiplikativna interakcija (prisustvo jednog faktora multiplira efekte drugih), potencirana interakcija (prisustvo jednog faktora potencira dejstvo drugog) i katalitićka transakciona interakcija (neki faktori utiču na ponašanje samo u prisustvu drugih, a ne samim svojim prisustvom). Procjena rizika za mlade svrstava se u tri kategorije: visoki rizik (jedan ili više faktora rizika i minimalan stepen zaštitnih faktora), umjereni rizik (jedan ili više faktora rizika, uz postojanje nekih zaštitnih faktora) te niski rizik (bez rizičnih faktora i uz postojanje prikladnog stepena zaštitnih faktora i pozitivnih ponašanja) (Koller-Trbović i sar., 2009).

Individualni faktori rizika djeluju unutar same individue, a uključuju: muški spol, težak temperament, niži IQ, buntovništvo, nedovoljnu vezanost za zajednicu, a(nti)socijalne stavove, nisko samopoštovanje, slabu samokontrolu, emocionalnu, socijalnu i intelektualnu nezrelost, nisku adaptibilnost, negativnu identifikaciju, nerazvijenost radnih navika, slabu motivaciju, nemarnost i pasivnost, manjak interesovanja, nedostatak odgovornosti i istrajnosti itd. (Popović-Ćitić i Žunić-Pavlović, 2006). Među rizičnim faktorima u obitelji navode se: disfunkcionalnost, strukturna nepot-

punost, smrt roditelja, razvod braka, loši obiteljski odnosi i konflikti, nedostatak kvalitetne komunikacije, historija rizičnog ponašanja, nesigurna privrženost i neodgovarajući odnos prema djeci, nedosljedna disciplina, neadekvatan nadzor, odbačenost od strane roditelja, pretjerana uključenost roditelja u život adolescenta, stavovi koji favorizuju antisocijalna ponašanja, socioekonomski status, pripadnost određenim društvenim slojevima, visina prihoda, zanimanje i zaposlenost, razina obrazovanja i radne kvalifikacije roditelja, uslovi stanovanja itd. (Nikčević-Milković, 2014). Ovdje treba istaći da teza o vezi siromaštva i problema u ponašanju mladih nije jednoznačno dokazana, s obzirom da, npr. kada je riječ o zaposlenosti roditelja, ona pridonosi ekonomskoj stabilnosti, ali znači i manje vremena i nadzora nad djecom (Kepeš, 2007). Kao najistaknutiji rizični činitelj povezan s vršnjačkom grupom u literaturi se spominje povezanost s delinkventnim vršnjacima i njihov uticaj na ponašanje mladih, što Dishion i sar. (1996, prema Novak i sar., 2019) nazivaju „treningom devijantnosti“. Pritom treba imati u vidu da se oni vršnjačkim grupama priključuju na temelju sličnosti, pa pritisci grupe ne stvaraju novo ponašanje, nego pojačavaju postojeće dispozicije (Kepeš, 2007). Rizični faktori u školskoj sredini uključuju: rano i učestalo antisocijalno ponašanje, disciplinske probleme, školski i akademski neuspjeh, nedostatak saradnje roditelja i škole, bježanje s nastave, nedovoljnu posvećenost školskim obavezama, nedovoljnu privrženost školi te prekid školovanja (Popović-Ćitić i Žunić-Pavlović, 2006). Rizični faktor je i školska politika koja nema jasnu strategiju prevencije i adekvatne mjere korektivnog rada (Kepeš, 2007). Rizici u užoj i široj socijalnoj zajednici obuhvataju: hronično nasilje, siromaštvo i nezaposlenost, ratove i katastrofe, dostupnost psihoaktivnih supstanci i vatrenog oružja, zakone i norme koji favorizuju neprihvatljive oblike ponašanja, tranziciju i mobilnost, nisku povezanost susjedstva i dezorganizaciju zajednice, ekstremnu socijalnu i ekonomsku deprivaciju, nedostatak adekvatnih sadržaja za korištenje slobodnog vremena te promociju izopačenog sistema vrijednosti i negativnih modela ponašanja u medijima (Martinjak i Odeljan, 2016).

U literaturi se navodi nekoliko grupa protektivnih faktora koji pomažu da mladi odaberu socijalno prihvatljive modele ponašanja, a odnose se na ličnost pojedinca, obiteljske okolnosti i širi socijalni kontekst (Radosavljević-Kirčanski, 2014). Najčešće spominjani individualni zaštitni činioci su: lak temperament, visok IQ, unutrašnji lokus kontrole, visoko samopoštovanje, tjelesno zdravlje, optimizam, zreli mehanizmi odbrane, akademske i socijalne kompetencije, komunikacijske vještine, vještine rješavanja konflikata, vještine suočavanja, pozitivna slika o sebi, preuzimanje odgovornosti za vlastito ponašanje, empatija i osjetljivost prema drugima te pozitivna grupa vršnjaka

(Maretić i Sindik, 2013). Zaštitni faktori u obiteljskom okruženju su: pozitivan odnos s bar jednim roditeljem, uzajamno povjerenje i poštovanje, kontrola i podrška roditelja, efikasne strategije suočavanja, roditeljstvo usmjereno na dijete, jasna pravila i posljedice, vrijeme s obitelji, odrasli kao dobri modeli, pozitivna komunikacija te uključenost roditelja u život mladih (Bašić, 2009). Škola i njeno okruženje mogu imati sljedeće zaštitne faktore: povezanost sa školom, sudjelovanje u školskim aktivnostima, školsko postignuće, dobra prilagodba školi, kvalitetan odnos svih sudionika odgoja i obrazovanja, inkluzivna i demokratična školska klima, kvalitetni nastavni i vannastavni programi rada, ustanovljena pravila ponašanja i njihovo pridržavanje, primjena raznovrsnih metoda i tehnika interaktivnog rada, adekvatna priprema nastavnika za časove te školski preventivni i korektivni programi (Kepeš, 2014; Žizak, 2009). U pogledu zaštitnih činilaca u zajednici, ističu se: dostupnost vanjskih resursa i socijalne potpore, široka ponuda aktivnosti za organizovano provođenje slobodnog vremena, prosocijalno orijentisano društvo, povezanost sa zajednicom, uspješna politika prevencije te odsutnost opojnih sredstava, nasilja i oružja (Vlček, 2016; Bašić, 2009).

3.1.2. *Koncept otpornosti*

Uz koncept rizičnih i zaštitnih činilaca vrlo se brzo javlja te usko vezuje koncept otpornosti, izgrađen na tri temeljne postavke: teoriji socijalnog učenja, kognitivno-bihevioralnoj teoriji i teoriji ostvarenja zdravlja. Fokus razmatranja pomjera se s individualne patologije ka snagama pojedinaca i zajednica, s obzirom da je ostalo neobjašnjeno zašto neki mladi u visokorizičnim okruženjima ne manifestuju rizična ponašanja. Koncept otpornosti teži odgovoriti na to pitanje, a označava smanjenje ranjivosti te uspješnije prilagođavanje mladih izazovima i događajima u njihovim životnim okruženjima (Bašić, 2009). Pri konceptualizaciji i operacionalizaciji ovog fenomena različiti autori fokus usmjeravaju na različite njegove aspekte – crte ličnosti, proces ili ishod, pri čemu se prostor slaganja među njima odnosi se na identifikovani rizik/izazov s kojim se osoba suočava, definisanu mjeru pozitivnog ishoda te postojanje zaštitnih mehanizama, unutrašnjih i vanjskih resursa koji pogoduju nastanku otpornosti (Luthar, Cicchetti i Becker, 2000, prema Maurović, 2015). Koncept obuhvata tri vrste pojava: postizanje boljih rezultata od očekivanih ishoda kod rizičnih grupa ljudi (npr. nadvladavanje kumulativnog rizika); održavanje sposobnosti i/ili djelotvornog funkcionisanja u izrazito nepovoljnim uslovima (npr. suočavanje s razvodom roditelja); te povratak, tj. učinkovito funkcionisanje nakon razdoblja izloženosti traumatskim iskustvima ili uslovima nenadanih nedaća (npr. slučajevi zlostavljanja) (Masten i Obradović, 2008). Razvoj koncepta otpornosti može

se posmatrati kroz nekoliko “valova”, od kojih je svaki imao različitih fokus. Najprije je to bila individualna otpornost s pristupima usmjerenim na varijable i na osobe. Prvi koristi multivarijantnu statistiku u testiranju povezanosti između mjerene visine rizika, pozitivnih ishoda i potencijalnih kvaliteta pojedinca, dok drugi upoređuje pojedince različitih profila po unaprijed definisanim kriterijima, nastojeći utvrditi šta razlikuje osobe s višom od onih s nižom razinom otpornosti (Novak i sar., 2019). U drugom valu, fokus je usmjeren istraživanju uticaja okruženja na razvoj otpornosti, tj. na interakciju pojedinca s drugim sistemima na različitim razinama. Treći val karakterišu istraživanja fokusirana na razvoj i evaluaciju intervencija, a četvrti otpornost istražuje s razine genetskog i neurobiološkog uticaja te razvoja adaptivnih sistema (Masten i Obradović, 2008). Danas se drži da otpornost postoji na kontinuumu koji može biti prisutan u različitom intenzitetu u više domena te da se može mijenjati uslijed ličnog razvoja i interakcije s okruženjem (Novak i sar., 2019).

U literaturi o otpornosti spominje se šest konstrukcija: četiri domene uticaja - akutan stresor ili izazov, kontekst okruženja, individualne karakteristike i ishodi te dvije transakcije između dviju domena (osoba i okolina, izbori i ishodi) (Krumpfer, 1999, prema Bašić, 2009). Otpornost se javlja u interaktivnom modelu gdje je odnos između faktora rizika i ishoda oslabljen prisustvom jednog ili više zaštitnih faktora, što se dešava jer zaštitni faktor: ublažava rizične faktore, prekida lance kojima vrše uticaj ili uopšteno prevenira pojavu rizičnih faktora (Fraser i sar., 2004, prema Zvizdić, 2015). Istraživački nalazi pokazuju pravilnost po pitanju sklopa ličnih i okolinskih atributa povezanih s otpornošću, a tri su razine zaštitnih faktora: u pojedincu, obitelji te široj zajednici (Miljković, 2017). Individualne snage, između ostalog, obuhvataju: aktivan pristup problemima, tendenciju konstruktivnog opažanja boli, frustracije i ostalih neugodnih iskustava, sposobnost pridobijanja pozitivne pažnje drugih, vjeru u viziju pozitivnog i smislenog života, sposobnosti u školskim, socijalnim i spoznajnim područjima, religijsku i duhovnu angažovanost, samopouzdanje i autonomiju, samoučinkovitost, samosvijest, vještine introspekcije, optimizam, prilagodljivost, pozitivnu sliku o sebi i jasan smisao identiteta, mentalno zdravlje, odgovornost prema obavezama, orijentisanost na postignuća itd. (Ćosić, Jaška, Redžović i sar., 2018; Gazdek i Horvat, 2001). Međutim, istraživanja pokazuju da je otpornost više funkcija kapaciteta okruženja da podrži pozitivan razvoj nego samo rezultat obilježja pojedinca (Novak i sar., 2019). U vezi s tim, Turner, Norman i Zunz (1995, prema Bašić, 2009) navode sljedeće zaštitne mehanizme: topli pozitivni odnos s brižnim odraslima, članstvo u kohezivnim podržavajućim obiteljima, s čvrstim granicama i jasnim standardima komunikacije, roditelji s visokim ali i realističnim očekivanjima za postignuća i ponašanja djece,

roditelji koji imaju dobre roditeljske vještine i pozitivni su modeli, preuzimanje obiteljskih poslova i odgovornosti te briga za mlađe članove obitelji, čvrste obiteljske tradicije i rituali, brižna škola i zajednica. Još neki korelati otpornosti su: učinkovite škole, povezanost s prosocijalnim i kompetentnim odraslima u široj zajednici, privrženost školi, sudjelovanje u aktivnostima u školi i zajednici, uključenost u prosocijalne organizacije te primjereni odnosi s vršnjacima (Maurović, 2015).

Ne postoji specifična formula za razvijanje otpornosti djeteta i njegovog ekosistema, ali sposobnosti primijećene kod otporne djece trebalo bi uvježbavati svako dijete, a uključuju: komunikaciju, shvatanje sebe i samopoštovanje, kritične školske sposobnosti, samokontrolu te sposobnost suočavanja sa stresom (Bašić, 2009). Intervencije usmjerene razvoju otpornosti trebale bi raditi na jačanju kapaciteta pojedinca i njegovog okruženja za savladavanje problema, u čemu ključnu ulogu imaju odgojno-obrazovne institucije. Pritom se ne zahtijeva dodavanje sadržaja u već opterećeni kurikulum, jer se školska iskustva koja potiču i njeguju otpornost ne nalaze se u posebnom “kutku otpornosti” ili “vremenu za otpornost”, nisu rezultat “aktivnosti za otpornost”, nego se pojavljuju kada učitelji pružaju djeci mnoštvo prilika za razvijanje i uvježbavanje ponašanja povezanih s otpornošću kroz cjelokupni odgojno-obrazovni proces, u nastavnim i vannastavnim aktivnostima i kroz međupredmetne teme (Gazdek i Horvat, 2001). Strategije kojima se potpomaže proces otpornosti su: procjenjivanje vlastitog rada, razrada standarda rada, prilike za saradnju, izbor i kreativnost, razred organizovan kao zajednica te stvaranje pravila (Bašić, 2009). Prvi evropski kurikulum za razvoj otpornosti mlađe djece razvijen je i evaluiran u šest zemalja, a promiče odgojno-obrazovnu jednakost, obrasce za pozitivan razvoj i aktivno građanstvo. Najpoznatiji program razvoja otpornosti je PRP (*The Penn Resilience Program*), koji mlade uči suočavanju sa svakodnevnim stresovima kroz sticanje kompetencija otpornosti: samosvijesti, snaga karaktera, samoregulacije, uspostavljanja odnosa s drugima, mentalne agilnosti i optimizma (Miljković, 2017).

3.1.3. *Koncept razvojnih prednosti*

Koncept razvojnih prednosti razvijen je 1990-ih godina, a njegovo temeljno načelo je da u raznim ekološkim sistemima ljudskog razvoja postoje faktori koje vode pozitivnim razvojnim ishodima (Benson, Scales i Syvertsen, 2011, prema Novak i sar., 2019). Koncept razvojnih prednosti postuli- ra da mladi koji imaju iskustvo visokog nivoa razvojnih prednosti ostvaruju značajno pozitivnije razvojne ishode u odnosu na one kojima su ova iskustva u manjoj ili većoj mjeri uskraćena. U posljednje dvije decenije, istraživanja pokazuju da rizični faktori u razvoju pojedinca mogu biti re-

dukovani i da razvojni put može biti izmijenjen osiguravanjem pozitivnih razvojnih uslova, što implicira društveno usmjerenje na njihov razvoj i održavanje (Lebedina-Manzoni, 2000). Razvojne prednosti definišu se kao značajni odnosi, vještine, mogućnosti i vrijednosti koje pomažu mladima da izbjegnu rizična ponašanja, ojačaju otpornost i unaprijede lični prosperitet, te u svojoj osnovi reflektuju fundamentalne razvojne procese povezanosti, kompetentnosti, podrške i efikasnosti (Benson, Scales i Mannes, 2003, prema Đević i Gutvajn, 2018). Kranželić-Tavra i Lebedina-Manzoni (2003) drže da one predstavljaju „set blokova u gradnji osobe“ koji povećavaju pozitivne razvojne rezultate na način da redukuju ugrožavajuća ponašanja i povećavaju indikatore pozitivnog razvoja čime se uspostavljaju preduslovi za pozitivan razvoj i dobrobit mladih. Razvojne prednosti imaju četiri glavne svrhe: tražiti osiguravanje upotrebe jezičnih pojmova za ključne elemente pozitivnog ljudskog razvoja, ističući razvojne procese, iskustva i resurse koji promovišu kratkotrajnu i dugotrajnu dobrobit; kreirati jednoznačne slike pozitivnih razvojnih sposobnosti i višestrukih socijalnih sistema oko zajedničke vizije; tražiti osnaživanje i mobiliziranje obitelji, susjedstva, organizacija mladih i ostalih sektora u zajednici na akciju; te brojnim istraživanjima i izvještavanjem prezentovati portret i okvir razvojnih prednosti te lokalna mjerenja upotrijebiti kao poziv na akciju za jačanje razvojnih procesa i iskustava za sve mlade u nekoj zajednici (Bašić, 2009). Pritom je centralna hipoteza aditivna i kumulativna priroda razvojnih prednosti (Novak i sar., 2019).

Search Institute iz Minneapolisa identifikovao je četrdeset razvojnih prednosti koje se po svom sadržaju grupišu u dva osnovna područja: vanjske i unutrašnje prednosti, a svaka grupa sadrži četiri kategorije (Lebedina-Manzoni, 2000). Pretpostavlja se, dakle, da postoji osam ključnih područja koja podupiru zdrav razvoj mladih: socijalna podrška, osnaživanje, granice i očekivanja, konstruktivno korištenje vremena; predanost učenju, pozitivne vrijednosti, socijalna kompetentnost i pozitivan identitet (Benson, 2003, prema Novak i sar., 2019). Vanjske prednosti odražavaju razvojni kontekst kojeg čini set iskustava, odnosa i aktivnosti duž multiplih domena u kojima odrasli i vršnjaci mladima obezbjeđuju podršku, osnaživanje, granice i očekivanja te konstruktivno korištenje slobodnog vremena. Unutrašnje prednosti obuhvataju set ličnih kvaliteta koje se razvijaju tokom vremena i pomažu mladima da postanu efikasno samoregulišući u domenu posvećenosti učenju, pozitivnih vrijednosti, socijalne kompetencije i pozitivnog identiteta. Razvoj unutrašnjih prednosti rezultat je procesa samoregulacije, promatranja i socijalnog iskustva, a njegovo je ostvarenje kompleksnije i duže nego ono vanjskih prednosti, koje su rezultat djelovanja socijalnog okruženja i interakcija pojedinca s njim (Đević i Gutvajn, 2018). Podrška obuhvata percepciju brižnosti unutar

obitelji, škole i susjedstva; osnaživanje je važno pri ostvarenju sigurnosti u okolini i internaliziranju njenih socijalizacijskih poruka; granice i očekivanja uključuju izloženost pravilima, standardima i nadzoru te stepen njihove konzistentnosti unutar različitih konteksta; konstruktivno korištenje slobodnog vremena osigurava uvid u načine provođenja vremena kod kuće, u školi i zajednici putem velikog broja različitih aktivnosti. Predanost učenju uključuje stavove, vjerovanja i percepciju škole povezanu s motivacijom za postignuće te privrženosti školi; pozitivne vrijednosti obuhvataju niz univerzalnih vrijednosti kao što su socijalna pravda, odgovornost, poštenje i integritet; socijalna kompetentnost manifestuje se preko interpersonalnih i interkulturalnih vještina poput empatije i rješavanja konflikata; a pozitivni identitet govori o samoprocjeni i samoefikasnosti, te pozitivnim uvjerenjima. Pritom, nijedna razvojna prednost ne djeluju izolovano, a neke mogu funkcionisati i kao prethodnica ostalim (Lebedina-Manzoni, 2000). One su primjenjive bez obzira na spol, obiteljske uslove, geografsku lokaciju, rasnu, vjersku ili etničku pripadnost, ali mogu izgledati donekle drugačije za specifične grupe djece i mladih (Kranželić-Tavra i Lebedina-Manzoni, 2003).

Rezultati istraživanja razvojnih prednosti autorice Lebedina-Manzoni (2000) pokazali su veću izraženost unutrašnjih prednosti mladih, što se ponajprije odnosi na područja pozitivnih vrijednosti, pozitivnog identiteta i predanosti učenju. U pogledu vanjskih faktora, najveći varijabilitet zastupljen je unutar varijabli koje se odnose na obiteljsku podršku, a najmanje razvojnih prednosti zabilježeno je u konstruktivnom korištenju slobodnog vremena, u svim njegovim aspektima. To ukazuje na veliki prostor za djelovanje kroz slobodne aktivnosti u okviru neispunjenog vremena mladih, posebno jer u njemu često dolazi do manifestacije problema u ponašanju. Konstruktivno korištenje slobodnog vremena označava cijeli niz kvalitetnih načina njegova provođenja u dobro organizovanoj i zdravoj zajednici, kod kuće, u školi, na ulici u susjedstvu i šire (Bašić, 2009). U istraživanju autorice (2000) nisko je prisustvo i razvojne prednosti koja se odnosi na brigu i sudjelovanje susjeda, što ukazuje na često spominjanu otuđenost savremenog čovjeka, nebrigu za sve ono što je izvan nas samih, ali i nedostatak mreže socijalne podrške. Postojanje vanjskih i unutrašnjih prednosti u životu mladih doprinosi razvojnom uspjehu koji se manifestuje kroz tri grupe indikatora prosperiteta: prevencija i redukcija rizičnih ponašanja, osnaživanje pozitivnih i konstruktivnih ponašanja te jačanje otpornosti. U skladu s tim, intervencije zasnovane na konceptu pozitivnog razvoja usmjeravaju se ka jačanju vanjskih i unutrašnjih prednosti koje povećavaju kapacitet mladih da prevaziđu razvojne tranzicije i životne izazove (Đević i Gutvajn, 2018).

3.1.4. *Koncept pozitivnog razvoja*

Koncept pozitivnog razvoja (*Positive Youth Development*) razvio se kao filozofija, model orijentacije pedagoške nauke i pristup koji odgovara na zastarjelu paradigmu deficita te opšte mišljenje da je adolescencija razdoblje „bure i stresa“ koje karakteriše destruktivno ponašanje mladih. On predstavlja konceptualni preokret od mišljenja da su problemi mladih tek principijelne prepreke za njihov razvoj do mišljenja da je razvoj mladih najučinkovitija preventivna strategija (Bašić, 2009). Nova perspektiva na njih gleda kao na resurs koji treba podržati i osnažiti do punog potencijala, drži da svako ima kapacitete za pozitivan razvoj, a usmjerava se na otkrivanje snaga, razumijevanje i podsticanje iskustava mladih te resursa koji rezultuju pozitivnim razvojnim ishodima (Lerner i sar., 2013, prema Novak i sar., 2010). Do tada su se pozitivnim razvojem držale razvojne putanje bez rizičnog ili nepoželjnog ponašanja, a onda se počinje širiti uvjerenje da mladi koji nemaju probleme u ponašanju nisu ujedno i nužno pripremljeni za izazove odraslosti, čemu doprinose paradigme poput „slobodni od problema nisu u potpunosti pripremljeni“ (Pittman, 1991, prema Bašić, 2009) te „život nije samo dobijanje dobrih karata, nego dobro igranje sa lošim kartama“ (Turner, Norman i Zunuz, 1995, prema Bašić, 2009). Dodatne razloge za razvoj ovakvog koncepta može se naći u činjenici da je potrebno pripremiti mlade za rapidne promjene u društvu i nejednake pozicije u životnim okruženjima s mnogo rizičnih činilaca (Jandrić, 2005), u sve manje bliskih odnosa u životima mladih te privatizaciji slobodnog vremena i rekreacije, a njegovo nadahnuće u istraživanjima otpornosti te sistemskim razvojnim teorijama koje kao važnu odliku razvoja ističu adaptivne razvojne regulacije i relativni plasticitet, što sugeriše da uvijek postoji potencijal za promjenu na bolje u funkcionisanju pojedinaca i društva (Novak i sar., 2019). Gradnja ključnih odrednica koncepta veže se za 1980-te i 1990-te godine, a novo u njemu je uobličavanje normativa razvoja naglašavanjem funkcionalno vrijednih ponašanja koja će doprinijeti kvaliteti aktuelnog i budućeg života mladih, ali i njihovih obitelji i šire društvene zajednice (Đević i Gutvajn, 2018).

Koncept pozitivnog razvoja okuplja istraživače i praktičare u različitim naučnim disciplinama, koji prije svega neformalno dijele iste ideale, uslijed čega ne postoji univerzalna definicija područja (Novak i sar., 2019). Naime, pojam pozitivni razvoj mladih koristi se na bar tri međusobno povezana, ali različita načina: prirodno određen proces razvoja mlade osobe; skup principa i pristup koji naglašava aktivnu podršku drugih osoba, organizacija, institucija i društva rastućem kapacitetu mladih da razumiju sredinu i u njoj djeluju; opise različitih praksi usmjerenih na podsticanje pro-

cesa razvojnog napredovanja kroz primjenu principa pozitivnog razvoja (Hamilton, Hamilton i Pittman, 2004, prema Đević i Gutvajn, 2018). Pored tih različitosti, mogu se izdvojiti određene zajedničke postavke: svi mladi imaju urođen kapacitet za razvoj; pozitivne razvojne putanje moguće su kada odnosi, okruženje i kontekst njeguju razvoj mladih; promicanje pozitivnog razvoja podržava participacija u okruženju; mladi svih kultura napreduju kada imaju podršku i kada neko vjeruje u njih; zajednica je ključan sistem za osiguravanje pozitivnog razvoja; mladi su glavni akteri u svom razvoju i značajna karika za osiguravanje dobrih odnosa i okruženja gdje je pozitivan razvoj moguć (Novak i sar., 2019). Osnovni principi koncepta pozitivnog razvoja uključuju: ohrabrivanje mladih da uče i vježbaju nove vještine, da istraže nove ideje i izbore; pružanje mogućnosti mladima za izražavanje kroz različite medije i njihovo ozbiljno shvatanje; te omogućavanje sudjelovanja mladih u kreiranju aktivnosti i volontiranju, kako bi razvili osjećaj da su vrijedni članovi zajednice (Jandrić, 2005). Dakle, koncept pozitivnog razvoja utemeljen je na principima humanističke psihologije, teorijski okvir mu je multidisciplinarnog karaktera, a ideja vodilja kontinuirano investiranje u razvoj mladih kroz kreiranje programa koji doprinose izgradnji funkcionalno vrijednih aktuelnih i budućih obrazaca i oblika ponašanja (Đević i Gutvajn, 2018).

Koncept pozitivnog razvoja u mnogim aspektima integriše neke afirmisane teorijske postavke, poput onih Bronfenbrennera (1979, prema Bašić, 2009) o ekologiji ljudskog razvoja, s obzirom da posebnu pažnju obraća na interakciju individue i okoline. U tom smislu, koncept pozitivnog razvoja karakteriše sveobuhvatno povezivanje raznih ekoloških sistema u kojima se osiguravaju iskustva, prilike i podrška za razvoj pozitivnih razvojnih ishoda (Novak i sar., 2019). Njegov teorijski okvir konstituišu tri međusobno komplementarna podokvira: u prvom je težište na prirodi procesa razvoja i elaboriranju razvojnih ciljeva; u drugom na doprinosu aktivne sredinske podrške optimiziranju razvoja mladih; a u trećem na procesima i prirodi razvojnih promjena mladih. Pritom, dio autora koncept pozitivnog razvoja elaborira šire, uzimajući u obzir i faktore rizika koji vode ka negativnim razvojnim ishodima i faktore koji promovišu pozitivan razvoj, dok se dio autora usredsređuje samo na snage mlade osobe i podsticajne uslove u sredini razvoja (Đević i Gutvajn, 2018). Centralni fokus je na zajednici kao pokretaču pozitivnog razvoja, ali i areni u kojoj mladi mogu vježbati svoje sposobnosti. Pritom, da bi neka zajednica mogla uspješno promovisati ovaj koncept treba biti visoko strukturisana te imati mnoštvo agencija i servisa koji provode različite programe, a njezini članovi edukovani o potrebama mladih i njihovim jakim stranama. To je moguće jedino uspješnom saradnjom državnih institucija i raznih nevladinih organizacija koje imaju adekvatne

resurse za kompetentno razvijanje i provedbu programa za mlade (Jandrić, 2005). Dakle, pozitivan razvoj treba se uspostaviti ne samo kao paradigma ili teorijski pristup, nego i pragmatična aktivnost koja uključuje „opremanje“ važnih institucija za pripremu mladih da razumiju životne izazove i odgovornosti te razviju nužne vještine koje će im omogućiti da uspiju kao odrasli (Bašić, 2009).

Iako se u konceptu pozitivnog razvoja ciljevi poistovjećuju sa težnjom za kontinuiranim napredovanjem, opšti cilj je razvoj funkcionalno vrijednih ponašanja, što je „krovni konstrukt“ operacionaliziran kroz odrednice označene kao „*Five C's*“ (Đević i Gutvajn, 2018). Ti indikatori pozitivnog razvoja i dobre prilagodbe na okruženje uključuju: kompetencije (*competence*), samopouzdanje (*confidence*), karakter (*character*), povezanost (*connection*) te brižnost (*compassion*), a ukoliko su prisutni, može se javiti i doprinos mladih (*contribution*) (Lerner, 2004; Schmid i sar., 2011, prema Novak i sar., 2019). Prevencijske intervencije temeljene na konceptu pozitivnog razvoja fokusiraju se na stvaranje prilika u kojima će mladi moći iskusiti različite interakcije koje promovišu pozitivne razvojne ishode, a neke od njih su: uključivanje u produktivne aktivnosti; nadzor odraslih i nadgledanje aktivnosti mladih; konzistentne i brižne pohvale za prosocijalna te negativne sankcije za antisocijalna ponašanja; davanje i primanje emocionalne potpore i praktičnih savjeta; prihvatanje mladih s iskustvom jedinstvene istorije, utemeljenom na temperamentu, spolu, socijalnim, kulturnim i obiteljskim činiocima (Bašić, 2009). Pritom, kao što je već istaknuto, da bi bilo moguće provoditi takve preventivne programe nužno je stvoriti adekvatne uslove u lokalnoj i široj socijalnoj zajednici, tj. raditi na stvaranju otporne i zdrave zajednice, a preduslovi su dobra organizacija svih resursa, od nacionalne, regionalne, pa do lokalne razine, aktivno uključivanje većine članova zajednice u akcije i preuzimanje odgovornosti za provedbu programa te kvalitetna saradnja institucija. Neka iskustva u drugim zemljama, poput Community Prevention Grants Program (CPGP) ili Rasing Healthy Children (RHC), koja sadrže osnovne principe koncepta pozitivnog razvoja, pokazuju različite načine osmišljavanja strategija prevencije u lokalnoj zajednici s kvalitativnim pomacima i konkretnim rezultatima (Mataga-Tintor, 2004, prema Jandrić, 2005).

3.1.5. *Koncept promocije mentalnog zdravlja*

Mentalno zdravlje mladih određuje se kao „stanje dobrobiti koje im omogućuje da se razviju i postanu svjesni sopstvene jedinstvene ličnosti, da izgrade sopstveni identitet, da ispune svoj potencijal, da se nose sa izazovima odrastanja; da se osjećaju voljenim, sigurnim i prihvaćenim kao jedinstveni pojedinci, da budu sposobni i srećni, da se igraju i uče, da učestvuju i doprinose obitelji i

zajednici“ (Baković, 2018). Mentalno zdravlje preduslov je kvalitetnog života, a predstavlja izvor koji omogućuje uspješno odgovaranje na zahtjeve okoline i realizaciju vlastitih ambicija (Ćosić i sar., 2018). Možemo ga posmatrati na tri nivoa: kao odsustvo mentalnog oboljenja, kao posjedovanje izvjesne rezervne snage koja osobi pomaže da savlada stres i izazove, te kao stanje ravnoteže između individue i svijeta (Damnjanović, 2012). U terminima dobrobiti i produktivnosti društva, njegova važnost može se predstaviti na sljedeći način: ono je osnova dobrobiti pojedinca i bitan resurs za pojedince, obitelji, zajednice i nacije; kao dio opšteg zdravlja utiče na funkcionisanje i produktivnost društva, na njegov socijalni, humani i ekonomski kapital; utiče na svakoga u svakodnevnom životu u kući, školi, poslu i u aktivnostima slobodnog vremena; duhovnost može imati jak uticaj na mentalno zdravlje, a vrijedi i obrnuto (Underwood-Gordon, 1999, prema Bašić, 2009). Studija WHO i Svjetske Banke o ukupnom teretu bolesti pokazuje da su mentalni poremećaji na drugom mjestu, a njihovo breme uvećava se kad se uzme u obzir negativan uticaj na kvalitet života uslijed emocionalnog i ekonomskog tereta, stigmatizacije i diskriminacije. Pod liderstvom WHO, kroz zagovaranje i izradu dokumenata, učinjeni su važni koraci da se mentalno zdravlje prepozna kao globalni cilj (Lakić, 2017). Prema Lisabonskoj strategiji, evropske države trebaju razviti i implementirati sveobuhvatne akcijske planove za promociju mentalnog zdravlja te prevenciju njegovih poremećaja putem 10 akcijskih područja i 5 zajedničkih principa. Među akcijskim područjima su i: podupiranje roditeljstva i ranih godina života djeteta; promocija mentalnog zdravlja u školama; usmjeravanje na grupe u riziku; prevencija nasilja i zloupotrebe droga, depresije i suicida te smanjivanje nepovoljnog položaja i stigme (Bašić, 2009).

Posebno je važno ulagati u mentalno zdravlje mladih, s obzirom da su brojni rizični i zaštitni činioci koji utiču na njega prisutni već u ranoj dobi te da mentalni poremećaji najčešće započinju u djetinjstvu i mladosti (Popić, Savić i Branković, 2014). Naime, čak polovina svih mentalnih oboljenja javlja se do 14. godine života, a tri četvrtine do sredine 20-ih godina; 10-20% mladih globalno ima neki psihički poremećaj, a većinom su neprepoznati i neliječeni (Baković, 2018). Neki od razloga neadekvatnog reagovanja na ove probleme su i zablude koje postoje u vezi s mentalnim bolestima i negativni stavovi prema traženju profesionalne pomoći u čemu se ogleda značaj destigmatizacije i podizanja svijesti javnosti (Ćosić i sar., 2018). Najčešće poteškoće mladih u ovom polju su: anksiozni poremećaji, depresivni poremećaji, poremećaji ponašanja, poremećaji vezani uz zloupotrebu opojnih sredstava te poremećaji ishrane (Derenne i Beresin, 2018, prema Zečević-Božić, 2019). Mentalno zdravlje određeno je višestrukim i interaktivnim faktorima, koji uključuju socijalne, bio-

loške, psihološke i faktore generalnog zdravlja. Pritom na njih nije imuna nijedna socijalna grupa, ali su u većem riziku socijalno ugrožene kategorije društva te mladi u urbanim sredinama (Đurčić, 2005, prema Popić i sar., 2014). Zaštita mentalnog zdravlja obuhvata mjere i aktivnosti u nekoliko ključnih područja: promociji, prevenciji, ranom prepoznavanju, liječenju i rehabilitaciji poremećaja ponašanja i mentalnih poremećaja (Baković, 2018). Promocija uključuje akcije kojima se podupiru ljudi da prihvate i održavaju zdrave stilove života te kreiraju okolinu za zdravlje. Odvija se na tri stepena: osnaživanje pojedinaca, jačanje zajednice i smanjivanje strukturalnih prepreka za mentalno zdravlje (Mentality, 2003, prema Bašić, 2009). Prevencija podrazumijeva intervencije čiji je cilj smanjivanje prevalencije, incidencije i ponovnog pojavljivanja mentalnih poremećaja, odstranjivanje rizičnih faktora i umanjivanje uticaja mentalne bolesti na osobu, obitelj i društvo. Pritom su najefikasniji ciljano usmjereni, integrisani, sveobuhvatni pristupi koji uzimaju u obzir kulturne i psihosocijalne faktore (Lakić, 2017). Rano prepoznavanje, liječenje i rehabilitacija podrazumijevaju model zaštite mentalnog zdravlja koji ne tretira samo simptome oboljenja, već stvara mogućnosti i prilike za pogođene osobe pomažući time proces oporavka (Baković, 2018).

U infrastrukturi mentalnog zdravlja Bosne i Hercegovine nedostaju alternativne službe u zajednici, poput dnevnih centara, sigurnih kuća i mobilnih timova za krizne intervencije, specijalizovani servisi i programi, zagovaranje i pristup koordinirane brige. Pored toga, sistem upućivanja, saradnja i nadležnosti između službi na različitim nivoima zdravstvene zaštite nisu jasno definisani, što narušava kontinuitet i kvalitet usluge; podaci u vezi s mentalnim zdravljem ne prikupljaju se na sistematičan način; za istraživanja u ovom području izdvaja se malo sredstava, a negativan stav stanovništva i negativno izvještavanje medija o mentalno oboljelima još uvijek su prisutni. Za izgradnju infrastrukture važno je pokrenuti nekoliko područja djelovanja: kontekst (javne) politike, intersektorski pristup, razvijanje učinkovite prakse, investiranje u istraživanja, podupiranje partnerstva i saradnje te jačanje veza između istraživanja, politike i prakse (Barry i Jenkins, 2007, prema Bašić, 2009). Globalni primjer dobre prakse na ovom području je Mental Health First Aid (MHFA), standardizovana psihoedukativna intervencija za poboljšanje znanja, stavova i ponašanja o mentalnom zdravlju među opštom populacijom te specifičnim grupama i okruženjima (Ćosić i sar., 2018). Postoje i „manji“ mentalno-zdravstveni projekti koji se zadržavaju na jednoj domeni, ali koji i tada imaju jasna stajališta prema potrebi za međusektorskim partnerstvom, kao i različitim razinama potreba i potpore. Takvi su promotivno-preventivni programi u školskom okruženju, a primjer dobre prakse u ovom području je *School-based Mental Health* (SBMH) (Bašić, 2009).

3.2. Zakonski okvir prevencije

Zakonska regulativa i njezina primjena u područjima života mladih i njihovih važnih odraslih omogućuju učinkovitije i sistematsko provođenje preventivnih i tretmanskih intervencija. Osnovu prevencije utemeljene na zakonu čine obiteljsko zakonodavstvo, zakonodavstvo u području zdravstva, prosvjete, socijalne skrbi, pravosuđa, policije itd., a za njezinu učinkovitost nužno je: osigurati kvalitetne uslove provođenja zakonskih normi, evaluirati mjere postavljene ili regulisane postojećim zakonodavstvom, predlagati njihove izmjene i nadopune na temelju istraživanja učinkovitosti njihove primjene te ciljano planirati dalja ulaganja u zakonsku regulativu i njezinu primjenu. U zakonskoj regulativi možemo razlikovati zakone koji propisuju različite mjere i aktivnosti kojima se doprinosi opštoj zaštiti mladih i brizi za njih te one koji predstavljaju društvene odgovore za kaznena djela i prekršaje maloljetnika (Bašić, 2009). Međunarodni dokumenti, preporuke, strategije i sl. u kojima se prepoznaju mjere promocije pozitivnog razvoja i prevencije društveno neprihvatljivih ponašanja mladih su: Konvencija o pravima djeteta (UN, 1989); Svjetska deklaracija o opstanku, zaštiti i razvoju djece i Plan djelovanja sa svjetskog sastanka na vrhu posvećenog djeci (1990); Svjetski program akcije za mlade (UN, 1996; 2007); Milenijski razvojni ciljevi i dokumenti s posebnog zasjedanja o djeci (2000); Preporuke koje se fokusiraju na konzumiranje alkohola od strane mladih (Evropski Savjet, 2001); Okvirna konvencija o kontroli duhana (WHO, 2003); Djeca i nasilje (VE, 2006); Lisabonska deklaracija na temu „Promjene u roditeljstvu: djeca danas, roditelji sutra“ (SE, 2006); Revidirana Evropska socijalna povelja (VE, 2006); Evropski pakt za mentalno zdravlje i blagostanje (2008); Globalna strategija smanjenja štetne upotrebe alkohola (WHO, 2010); Strategija za borbu protiv droga 2013.-2020. (EU, 2013); Zajednička akcija za mentalno zdravlje i blagostanje 2013.-2016. (2013); Evropski standardi kvaliteta za prevenciju zloupotrebe droga (EMCDDA, 2013); Strategije za prava djeteta 2016.-2021. (VE, 2016) te Agenda za održivi razvoj 2030 (UN, 2018). Međunarodna zakonska regulativa koja se tiče maloljetničke delinkvencije uključuje: Minimalna pravila o sprovođenju maloljetničkog pravosuđa (Pekinška pravila, UN, 1985)¹; Preporuka o društvenim reakcijama na maloljetničku delinkvenciju (VE, 1987); Rijadske smjernice za prevenciju maloljetničke delinkvencije² (UN, 1990); Pravila za zaštitu maloljetnika

---

¹ Pekinška pravila propisuju da je smještanje maloljetnika u ustanovu krajnje rješenje koje se provodi u najkraćem mogućem trajanju, te da je maloljetnicima u ustanovama nužno obezbijediti zaštitu i potrebnu socijalnu, obrazovnu, vokacijsku, psihološku, medicinsku pomoć koja im može zatrebati s obzirom na individualna obilježja.

² Rijadske smjernice pozivaju na kreiranje sveobuhvatnih preventivnih strategija maloljetničke delinkvencije na svim razinama, kroz ulaganje napora čitavog društva, a s ciljem pozitivnog razvoja djece i mladih. Navodi se da je prevenci-

lišenih slobode (JDL pravila, UN, 1990); Standardna minimalna pravila za alternativne kaznene mjere (Tokijska pravila, UN, 1990)³; Minimalna pravila za zaštitu maloljetnika lišenih slobode (Havanska pravila, UN, 1990); Smjernice za postupanje s djecom u sistemu krivičnog pravosuđa (Bečke smjernice, VE, 1997); Preporuka o novim načinima postupanja s maloljetničkom delinkvencijom i ulogom maloljetničkog pravosuđa (VE, 2003); Preporuke o pravilima za maloljetne počinitelje kaznenih djela koji podliježu sankcijama i mjerama (VE, 2008); Opšti pristup maloljetničkom pravosuđu (UN, 2008) te Smjernice o pravosuđu prilagođenom djeci (VE, 2010).

Zakonodavstvo BiH u oblasti unapređenja zaštite prava i dobrobiti mladih, među ostalim, čine: Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju (2003)⁴; Akcioni plan za djecu BiH⁵ (2015-2018); Strategija za borbu protiv nasilja nad djecom (2012-2015) i Smjernice za postupanje u slučaju nasilja nad djecom (2013); Akcioni plan za zaštitu djece i sprječavanje nasilja nad djecom putem IKT u BiH (2014-2015); Preporuke Vijeća za djecu BiH koje se odnose na suzbijanje vršnjačkog nasilja i nasilja nad djecom (2016); Zakon o sprječavanju i suzbijanju zloupotrebe opojnih droga (2006); Smjernice za buduće aktivnosti prevencije ovisnosti u BiH (2016); Državna strategija nadzora nad opojnim drogama, sprječavanja i suzbijanja zloupotrebe opojnih droga (2018 - 2023); Okvirna politika unapređenja ranog rasta i razvoja djece u BiH (2011-2016); Rezolucije o sprječavanju maloljetničke delinkvencije i postupanju u slučaju nasilja među djecom i mladima (2008); Strategija protiv maloljetničkog prestupništva (2006-2010); Smjernice za prikupljanje podataka u oblasti maloljetničkog prestupništva (2015); te, na entitetskoj razini i u Brčko Distriktu:

---

ja maloljetničke delinkvencije ključni dio prevencije kriminaliteta u društvu, te da mladi mogu razviti nekriminogene stavove kroz angažman u društveno korisnim aktivnostima i usvajanjem humanističkog pogleda na život (Član 1). Pritom je potrebno razviti službe i programe za sprječavanje maloljetničke delinkvencije (Član 6.), a naglasak staviti na politiku prevencije koja omogućuje uspješnu socijalizaciju i integraciju sve djece i mladih (Član 10.). Posebna se pažnja treba posvetiti mladima u riziku, primjenom specijalizovanih programa i obrazovnih materijala (Član 24.).

³ Tokijska pravila veće učešće zajednice u postupku izvršenja sankcija kroz širok raspon alternativnih mjera. Termin „diversion“ (preusmjeravanje) odnosi se na uklanjanje mladih iz formalnog procesuiranja u pravosudnom sistemu, tj. upućivanje na njegove „vanjske“ programe. Time se izbjegava stigmatizacija te onemogućuje povratni negativni uticaj sprovođenja krivičnog postupka na ličnost i budućnost maloljetnika, ali i rasterećuju pravosudni organi. Diverzione mjere bolje su prihvaćene od strane mladih i njihovih obitelji, a pozitivnija je i reakcija društva.

⁴ Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH Članom 34. propisuje sigurno školsko okruženje u kojem ne postoji bilo kakav oblik nasilja ili štete po mlade, a Članom 37. saradnju škole, obitelji i lokalne zajednice u promociji i provedbi programa protiv svih pojava koje ugrožavaju zdravlje učenika. Članovima 50. i 51. Zakona uređuju se pitanja u vezi s vannastavnim aktivnostima učenika; Članom 58. odgojno-obrazovni rad za učenike kojima je izrečena zavodska mjera; a Članom 67. obaveza školskih djelatnika za brigu o zdravstvenoj zaštiti učenika.

⁵ Akcioni plan za djecu BiH (2015-2018) kao neke od svojih specifičnih ciljeva navodi: osigurati mehanizme za primjenu zaštite djece i životnog standarda; sistem obrazovanja učiniti pravičnim i dostupnim za razvoj potencijala učenika; te osiguravanje zaštitnih mehanizama za ranjive skupine.

Krivični zakoni; Zakoni o prekršajima; Zakoni o krivičnom postupku; Zakoni o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku. Na nižim administrativnim razinama u BiH također je razvijena legislativa koja tematizira prevenciju problema u ponašanju mladih, omladinsku politiku, zaštitu zdravlja i sl. Osim toga, bitnu ulogu u ovom području imaju nevladine organizacije i centri za mentalno zdravlje koji djeluju u okviru domova zdravlja. Doprinos civilnog društva ogleda se u projektima udruženja poput NARKO-NE, PROI, Margina, MFS-EMMAUS i drugih.

Iako u BiH postoji legislativa za zaštitu zdravlja i dobrobiti mladih te prevenciju neprihvatljivih ponašanja, njezina je praktična primjena neadekvatna. Jedna od prepreka ostvarivanju zakonom zajamčenih prava mladih je fragmentacija sistema (Daly, 2002, prema Bouillet i Uzelac, 2007) koja rezultuje manjkavim kontinuitetom i kvalitetom usluga, uslijed: nedostatka koordinacije između različitih javnih politika; nedovoljne prohodnosti informacija i jasnoće u raspodjeli odgovornosti između nacionalnih, regionalnih i lokalnih razina; male lokalne autonomije; nedovoljnih mjera provedbe i praćenja na nacionalnoj razini. Praktičnu provedivost prava mladih otežavaju i: necjelovitost mreže socijalne zaštite; nedovoljni raspoloživi resursi u pogledu finansija, osoblja, pogodnosti i opreme; neprimjerena zaštita od neostvarivanja prava; te kompleksnost procedura. Djeca koja pripadaju ranjivim grupama ili su po nekoj osobini „različita“ eksplicitno se ne spominju u mnogim postojećim dokumentima. Osim toga, nedostaju sistemski uslovi provođenja ranih intervencija, jedinstveni centar za promociju politika prema mladima, javni prostori za mlade, alternativne službe u zajednici te stručni kadar u odgojno-obrazovnim i socijalnim ustanovama. Projekti koji se provode često su vođeni *ad hoc*, a mladima pružaju djelimične, neadekvatno prenesene i ponekad kontradiktorne informacije. Nužna je dosljedna provedba postojećih zakona i kontinuirano usavršavanje nacionalnih programa i strategija, s pomicanjem fokusa na mjere koje uključuju pedagoški pristup prevenciji neprihvatljivih ponašanja mladih; zakonsko uređivanje sistema izvršenja sankcija prema maloljetnicima te unapređenje primjene alternativnih mjera; unutardržavna saradnja na vertikalnoj i horizontalnoj razini; stvaranje lokalnih strategija za mlade i zapošljavanje dovoljnog broja stručnjaka u svim njima namijenjenim institucijama; intenziviranje i unapređenje kvaliteta provedbe preventivnih i promotivnih mjera usmjerenih na zaštitu mladih od zloupotrebe sredstava ovisnosti, vršnjačkog nasilja i maloljetničkog prestupništva; senzibiliziranje javnosti o značaju mentalnog zdravlja, umanjivanje stigme i razvoj zdravstvene pismenosti; te poduzimanje i poticanje svih mjera koje podržavaju obitelj u kvalitetnoj realizaciji njezine odgojne funkcije.

3.3. Preventivni programi i aktivnosti

Ljudi su od davnina pokušavali da se organizovanim naporima odupru negativnim društvenim pojavama – od prohibicija, izolovanja i kažnjavanja, do savremenih programa prevencije (Dimitrijević, 2004). Posljednjih decenija, prevencija prolazi razdoblje intenzivnog naučnog utemeljenja, započeto epidemiološkim i etiološkim istraživanjima problema u ponašanju mladih. Naredna faza razvoja preventivne nauke usmjerila se na istraživanja učinkovitosti preventivnih intervencija, a rezultovala je utvrđivanjem elemenata, karakteristika i sadržaja preventivnih programa koji imaju najveću vjerovatnost uspjeha. Treća, i dalje aktuelna, faza bavi se istraživanjem konteksta primjene preventivnih programa, odnosno implementacijskim istraživanjima, u kojima se otkrivaju uslovi potrebni da primjena programa ostvari očekivani učinak i održi ga u vremenu (Ricijaš i sar., 2015). Dakle, napušta se pristup usmjeren isključivo na “cijepljenje” pojedinca protiv rizičnih činilaca i nastoji razviti sveobuhvatni pristup koji naglašava važnost brojnih i različitih intervencija u radu s mladima s rizičnim ponašanjem, ali i s okolinom koja “proizvodi” rizik. Preporučuje se komunalno bazirana prevencija tj. uvažava činjenica da djelotvorna promjena koja vodi zdravijim modelima življenja populacije zahtijeva usklađen i svrsishodan rad svih društvenih aktera (Stojisavljević, 2018). Preventivni program društveno neprihvatljivih ponašanja je skup planiranih, organizovanih i strukturisanih strategija i intervencija, čiji je osnovni cilj redukovanje rizičnih i jačanje zaštitnih faktora u određenom socijalnom kontekstu, kod određene populacije i u određenom vremenskom razdoblju (Žunić-Pavlović i Popović-Ćitić, 2006). Preventivni projekt obično je tematski specifična aktivnost koja se provodi jednom, a ako preraste u nacrt koji se može primijeniti i negdje drugdje, postaje preventivni program (Marković, 2009). Pretpostavke koje omogućuju provedbu i uspješnost preventivnih strategija su: ljudski resursi, odgovarajuće znanje, strateško planiranje, dobra organizacija, finansijski resursi te tehnička i informatička potpora (Bašić, 2009), a ključni principi pri kreiranju programa: podjednako usmjeravanje na eliminisanje negativnih uticaja rizičnih faktora te razvijanje i jačanje zaštitnih; uvažavanje specifičnih potreba populacije na koju je program usmjeren; djelovanje unutar svih domena u kojim je osjetan uticaj rizičnih i zaštitnih faktora te primjena multipreventivnih strategija (Popović-Ćitić i Žunić-Pavlović, 2006).

Preventivne programe može se klasifikovati prema specifičnim temama na koje su usmjereni, pa tako postoje oni za prevenciju nasilja, ovisnosti, delinkvencije i sl. Analize njihovih efekata pritom pokazuju da oni usmjereni ka određenom, specifičnom problemu daju bolje rezultate od opštih, s

nejasnim ciljevima. Preventivni programi dijele se i na one usmjerene na pojedince, obitelj, školu, vršnjake i lokalnu zajednicu. Cilj programa usmjerenih na mlade je razvoj vještina, sposobnosti, prosocijalnih stavova i vrijednosti, pozitivnih interpersonalnih odnosa itd. (Bašić, 2009). Programi usmjereni na obitelj teže razvoju roditeljskih odgojnih kompetencija kroz edukaciju i uvježbavanje roditeljskih vještina (Šaljić, 2014). Mogu se razvrstati prema raznim kriterijima: pristup u osnovi, razina prevencije, usmjerenost na određene rizične činioce ili oblike ponašanja, prema tome ko i gdje ih provodi i sl. Pritom su učinkovitije intervencije koje uključuju cijelu obitelj, a poznato je da one orijentisane isključivo na dijete mogu negativno uticati na obiteljsko funkcionisanje (Ferić, 2002). Uspješni programi uključuju trening roditelja, trening socijalnih vještina djece i akademsku pomoć (Patterson, DeBaryshe i Ramsey, 2000, prema Bašić, 2009). Programi u školskoj sredini usmjereni su na cijeli školski kolektiv, a imaju za cilj razvoj znanja, vještina, prosocijalnih obrazaca ponašanja te uspostavljanje pozitivnih odnosa u školskom okruženju (Šaljić, 2014). Programi usmjereni na vršnjake teorijsko polazište imaju u obilježjima adolescencije te konceptima sigurnosti i potpore okruženja, a česti su: vršnjačka medijacija, mentorstvo, intervencije sprijateljivanja itd. (Marković, 2009). Programi usmjereni na zajednicu nastoje stvoriti uslove u kojima će mladi biti manje izloženi rizicima za usvajanje društveno neprihvatljivih ponašanja te im pružiti mogućnosti za prosocijalni angažman (Šaljić, 2014). Strategijski procesi koji podupiru njihov razvoj uključuju: mobilizaciju resursa, procjenu potreba, upravljanje procesom planiranja u identifikovanju potreba, donošenje prioriteta ulaganja, implementaciju programa, koordiniranje svih programa te evaluaciju (Bašić, 2009). Brojni su njihovi primjeri, a jedan od najučinkovitijih je Communities that Care (CTC), koji uključuje sve segmente zajednice u promovisanje pozitivnog razvoja mladih, usmjeren je na prioritetna područja i osnaživanje zaštitnih činilaca (Nikčević-Milković, 2014). Istraživanja pritom ukazuju na veću učinkovitost multimodalnih, od unimodalnih intervencija.

Postoji rastuća baza dokaza o tome šta u oblasti prevencije funkcionise, a mnogi autori slažu se s osnovnim načelima učinkovitih programa koje navode Nation i saradnici (2003, prema Ricijaš i sar., 2015): sveobuhvatnost, raznolike metode djelovanja, dovoljno trajanje, utemeljenost na teoriji, pozitivni odnosi, vremenska usklađenost, sociokulturna prikladnost, evaluacija rezultata te edukovani djelatnici. Najčešće korištene nedjelotvorne strategije su: zastrašivanje, dovođenje bivših ovisnika, predstavljanje činjenica, organizacija jednokratnih događaja, korištenje eksperata iz policije i zdravstva, pristupi moralnih apela, čitanje knjiga i korištenje interneta, medijska kampanja, slogani poput: „samo recite ne“, „droge su loše“ i „jedite zdravo“, programi u kojima se mladi po-

učavaju u području afektivnog odgoja te uspostavljanje „elitnih“ objekata od koje koristi ima mali broj mladih (Stojisavljević, 2018). Pritom se ne želi reći da ovi pristupi ne mogu biti korisni, već da nisu učinkoviti kada se primjenjuju izolovano, a većina njih može biti dijelom sveobuhvatnog programa prevencije. U našoj prevencijskoj praksi, prepreke se tiču znanja, ljudskih resursa, integracije sistema te nacionalne strategije. Neki oblici prevencijske prakse provode se u sklopu vladinih sistema: prosvjete, socijalne skrbi, zdravstva, policije, pravosuđa; a najveći dio unutar nevladinih organizacija, bez većeg povezivanja i partnerstva (Bašić, 2009). Preventivni programi u srednjim školama najčešće su usmjereni na prevenciju zloupotrebe opojnih sredstava, markiranja, unapređivanje socijalnih vještina, reproduktivnog zdravlja i bezbjednosti, organizaciju slobodnog vremena i rad s roditeljima. Pri tome se primjenjuju strategije informisanja, edukacije, izbornih aktivnosti i environmentalistički pristup; programi se realizuju u saradnji s drugim institucijama i organizacijama; namijenjeni su samo određenom broju učenika (10-30%); uglavnom traju od nekoliko sedmica do jednog polugodišta te se ne evaluiraju sistematski (Žunić-Pavlović i Popović-Ćitić, 2006). Ne postoje državne institucije koje bi objedinile znanja o prevencijskim istraživanjima, postavljali strategijske okvire i evaluirali dobiti te postavili prevencijsku praksu utemeljenu na naučnim dokazima, kao ni nevladine udruge specijalizovane za ovu djelatnost. Nije izgrađena sistematska strategija koja bi podrazumijevala procjenu potreba, određivanje prioriteta, popisane i opisane preventivne programe s njihovim evaluacijskim parametrima te sistematsku procjenu isplativosti ulaganja u prevenciju na državnoj razini (Bašić, 2009). Primjer dobre prakse je Program sekundarne prevencije koji se provodi u Republici Srpskoj i sljedećim kantonima Federacije BiH: Kanton Sarajevo, Unsko-sanski kanton i Kanton 10, s ciljem blagovremene prevencije rizika neprihvatljivih ponašanja i zaštite djece od nasilja i zanemarivanja, a koji pretpostavlja rano prepoznavanje indikatora opasnosti. Program tendira pružanju adekvatnog tretmana djetetu i obitelji umjesto tradicionalnog pristupa sankcionisanja, a zadatak profesionalaca je da istraže uzrok neprilagođenog ponašanja te da rade na njegovom smanjivanju i/ili otklanjanju i jačanju protektivnih faktora – resursa u okruženju djeteta. Stručna služba škole provodi odgojno-obrazovnu podršku i stručni tretman učenika kojem je utvrđen problem u ponašanju kroz Individualni plan podrške (IPP) ili brige (IPB) u saradnji s roditeljima i nadležnim institucijama u zajednici. Sadržaj podrške usmjeren je na stručni rad sa učenikom kroz savjetovanje, programe razvijanja vještina, pomoć u organizaciji učenja, poticanje odgovornog i prihvatljivog ponašanja, smisleno bavljenje slobodnim vremenom, usvajanje društvenih normi, prevenciju ovisnosti i druge sadržaje primjerene potrebama učenika.

II METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

4. Metodološke postavke istraživanja

4.1. Predmet istraživanja

Predmet ovog rada je slobodno vrijeme u funkciji pedagoške prevencije neprihvatljivih oblika ponašanja mladih. Pritom je slobodno vrijeme mladih „vrijeme izvan profesionalnih, obiteljskih i društvenih obaveza, u kojem pojedinac po svojoj volji odabire oblike i sadržaje odmora, razonode i kreativnosti“ (Potkonjak i Šimleša, 1989: 353). Pod pedagoškom prevencijom razumijevaju se „svi oni odgojno-socijalni postupci, mjere i aktivnosti kojima se nastoji spriječiti nastanak i razvoj neprihvatljivih oblika ponašanja mladih“ (Mešćić-Blažević, 2007), a neprihvatljivi oblici ponašanja mladih tumače se kao „sve pojave biološke, psihološke i socijalne geneze koje više ili manje pogađaju pojedinca i nepovoljno djeluju na njegovu aktivnost, reaktivnost, te neugodno ili štetno i opasno utiču na druge pojedince i društvene organizme – obitelj, školski kolektiv, omladinske organizacije te užu i širu socijalnu sredinu“ (Dobrenić i Poldrugač, 1974, prema Tomić i Hasanović, 2007: 67). Kao relativno zasebne neprihvatljive oblike ponašanja posmatrat ćemo sljedeće: konzumacija duhana, konzumacija alkohola, zloupotreba droga, ovisnost o internetu, laganje i krađa, bježanje sa nastave i od kuće, agresivno ponašanje i nasilništvo, rizično spolno ponašanje, kockanje i igre na sreću te maloljetnička delinkvencija.

4.2. Cilj i zadaci istraživanja

Cilj istraživanja je utvrditi sadržaje, oblike i aktivnosti slobodnog vremena u funkciji pedagoške prevencije neprihvatljivih oblika ponašanja mladih. Iz formulacije cilja istraživanja, izvodimo sljedeće specifične zadatke:

1. Ispitati kulturu provođenja slobodnog vremena učenika srednjih škola tj. utvrditi koliko i kojim sadržajima i aktivnostima se bave mladi u slobodnom vremenu;
2. Ispitati pojavnost različitih neprihvatljivih oblika ponašanja mladih;
3. Utvrditi postoje li razlike u učestalosti i oblicima manifestovanja neprihvatljivih oblika ponašanja s obzirom na dob učenika (rana mladost – I i II razred i pozna mladost – III i IV razred srednje škole);
4. Utvrditi postoje li razlike u učestalosti i oblicima manifestovanja neprihvatljivih oblika ponašanja s obzirom na spol učenika;

5. Utvrditi postoje li razlike u učestalosti i oblicima manifestovanja neprihvatljivih oblika ponašanja s obzirom na socioekonomski status učenika;
6. Ispitati povezanost načina provođenja slobodnog vremena mladih i manifestovanja različitih neprihvatljivih oblika ponašanja;
7. Ispitati stavove i mišljenja pedagoga o pojavnosti neprihvatljivih oblika ponašanja mladih te provedbi prevencije u srednjim školama;
8. Ponuditi preporuke za unapređenje prakse pedagoške prevencije neprihvatljivih oblika ponašanja mladih u odgojno-obrazovnom sistemu Bosne i Hercegovine.

4.3. Hipoteze i varijable istraživanja

Opšta hipoteza od koje polazimo je da slobodno vrijeme mladih pruža značajne mogućnosti za pedagošku prevenciju uz poticaj i pomoć mladima u njegovom osmišljavanju i produktivnom korištenju, te da je odgoj mladih za slobodno vrijeme i u njemu neopravdano zapostavljen u teorijskoj i praktičnoj odgojnoj djelatnosti. Iz generalne hipoteze izvodimo sljedeće pomoćne pretpostavke:

- H1. Mladi se bave raznovrsnim aktivnostima u slobodnom vremenu, od kojih je većina u funkciji odmora i razonode u odnosu na ostale funkcije slobodnog vremena.
- H2. Mladi manifestuju raznovrsne neprihvatljive oblike ponašanja.
- H3. Učenici starijih razreda srednje škole češće manifestuju različite oblike neprihvatljivih ponašanja od učenika nižih razreda srednje škole.
- H4. Dječaci manifestuju više neprihvatljivih oblika ponašanja nego djevojčice iste ili približne hronološke dobi.
- H5. Učenici nižeg socioekonomskog statusa manifestuju više neprihvatljivih oblika ponašanja od učenika višeg socioekonomskog statusa.
- H6. Mladi koji organizovano provode i produktivno koriste slobodno vrijeme manifestuju manje neprihvatljivih oblika ponašanja od njihovih vršnjaka koji ga provode u dokolici.
- H7. Pedagozi smatraju da su neprihvatljivi oblici ponašanja mladih u ekspanziji i nisu zadovoljni djelotvornošću školskih preventivnih aktivnosti i programa.

Nezavisne varijable u istraživanju su spol ispitanika (muški ili ženski), dob ispitanika - iskazana kroz razred srednje škole koji pohađaju (I i II – niži razredi ili III i IV – viši razredi), socioekonomski status (procijenjen kao „ispodprosječan“, „prosječan“ ili „iznadprosječan“) te sudjelovanje u organizovanim oblicima provođenja slobodnog vremena poput vannastavnih i vanškolskih aktiv-

nosti. Zavisna varijabla je neprihvatljivo ponašanje koje se ogleda kroz konzumaciju cigareta, alkohola i/ili droge, ovisnost o internetu, laganje i krađu, bježanje sa nastave i od kuće, agresivno ponašanje i nasilništvo, rizično spolno ponašanje, kockanje te maloljetničku delinkvenciju.

4.4. Metode i tehnike istraživanja

U istraživanju je u prikupljanju podataka, njihovoj obradi i interpretaciji primijenjena deskriptivna metoda, koja u istraživanjima odgoja i obrazovanja predstavlja skup naučno-istraživačkih postupaka kojima se opisuju pojave u odgoju i obrazovanju, tj. ispituje se stanje, a time i njihove osobine, a bez obzira na njihove uzroke (Mužić, 1999: 43). Metoda teorijske analize korištena je radi pregleda relevantne literature iz ovog područja i rezultata dosadašnjih istraživanja provedenih kod nas i u svijetu. Metodom teorijske analize koristi se prilikom istraživanja fundamentalnih, kategorijalnih i teorijskih pitanja. Njome se analiziraju različita shvatanja o tim pitanjima i uslovi u kojima su nastala ta različita shvatanja, pri čemu se u analizama, pored pedagogije, obuhvataju i druge nauke, kao npr. psihologija, filozofija i sociologija (Gojkov, Krulj i Kundačina, 2002: 276). Komparativna metoda korištena je za upoređivanje pojavnosti posmatranih obilježja između grupa ispitanika u odnosu na različite varijable, a zatim je primijenjena survey tj. anketna metoda kroz tehniku anketiranja tj. upitnik o slobodnom vremenu mladih. Prema Milasu (2005: 395), anketna metoda je poseban oblik neeksperimentalnog istraživanja koje kao osnovni izvor podataka koristi lični iskaz o mišljenjima, uvjerenjima, stavovima i ponašanju, pribavljen odgovarajućim standardizovanim nizom pitanja. Za prikupljanje informacija od školskih pedagoga korištena je tehnika polustrukturanog intervjua, kako bi ispitanicima bilo dopušteno manje tematsko udaljavanje od postavljenih pitanja te time dobila spontanost u iskazivanju mišljenja, stavova i osjećaja vezanih uz područje koje se ispituje (Halmi, 1996).

4.5. Instrumenti istraživanja

U istraživanju su primijenjeni anketni upitnik za učenike srednjih škola i protokol intervjua za školske pedagoge, konstruisani u svrhu dolaženja do relevantnih podataka u vezi s ciljem i zadacima istraživanja. Fajgelj (2005) upitnik definiše kao mjerni instrument sastavljen od stavki ili pitanja koja se ispitaniku prezentuju na papiru ili nekom drugom prigodnom mediju. Konstruiše se, po pravilu, *ad hoc* i namijenjen je prvenstveno ispitivanju stavova i preferencija u anketnim istraživanjima. Upitnik za učenike sadrži dominantno zatvorene čestice različitih formata: dihotomne, politomne i ordinalne, a od ispitanika su najprije prikupljeni socio-demografski podaci. Ostala pi-

tanja tiču se kulture provođenja slobodnog vremena mladih, incidencije različitih oblika neprihvatljivih ponašanja, sudjelovanja u organizovanim vidovima korištenja slobodnog vremena, kao što vannastavne aktivnosti, članstvo u sportskim klubovima i kulturno-umjetničkim društvima, volonterski i humanitarni rad i sl. te sudjelovanje u preventivnim programima i aktivnostima u školi. Upitnik sadrži 28 tvrdnji, a pitanja su podijeljena u četiri grupe: sociodemografski podaci, slobodno vrijeme, rizično ponašanje i prevencija u školi. Upitnik je administriran *online*, putem Google Forms softvera uz odgovarajuće upute ispitanicima. Sudionicima je objašnjena svrha i cilj istraživanja te zajamčena povjerljivost i anonimnost, uz uvjerenje kako neće snositi nikakve posljedice u vezi s odgovorima na „osjetljiva“ pitanja te kako u bilo kojem trenutku mogu odustati od sudjelovanja u istraživanju. Ispitanici su, također, zamoljeni za iskrenost u odgovaranju te primjereno i sveobuhvatno popunjavanje anketnih upitnika. Protokol intervjua za školske pedagoge obezbijedio je podatke o njihovim mišljenjima i stavovima o pojavnosti neprihvatljivih oblika ponašanja mladih te provedbi preventivnih programa i aktivnosti u srednjim školama kroz dvadeset pitanja. Pitanja su unaprijed formulisana i grupisana u četiri kategorije, kako bi se osigurala preglednost i olakšala analiza podataka, i to: pojava rizičnih ponašanja mladih, provedba preventivnih programa u srednjim školama, preventivni rad s učenicima i roditeljima te kompetencije pedagoga u području prevencije neprihvatljivih oblika ponašanja mladih. Istraživanje je provedeno uz saglasnost Ministarstva prosvjete i kulture Republike Srpske - resora za srednje obrazovanje i vaspitanje i obrazovanje odraslih.

4.6. Uzorak i tok istraživanja

Uzorak istraživanja definisan je najprije kao namjerni – u pogledu izbora škola na području opštine Trebinje čiji će učenici i pedagozi biti ispitanicima: Gimnazija „Jovan Dučić“, Tehnička škola, Muzička škola “Trebinje” i Centar srednjih škola. Zatim je za učenike primijenjena strategija dimenzionalnog neslučajnog uzorka, koji predstavlja usavršeni kvotni uzorak jer pruža mogućnost smanjivanja njegovog problema veličine uzorka. Dimenzionalni uzorak uključuje identifikovanje različitih važnih faktora u populaciji i osiguravanje barem jednog ispitanika za svaku kombinaciju tih faktora (Cohen i sar., 2007: 104). Faktori koji su odlučivali o strukturi uzorka bili su spol (muški ili ženski) i dob ispitanika (rana mladost – I i II ili pozna mladost – III i IV razred srednje škole). U uzorak je ušlo ukupno 200 ispitanika od kojih je približno polovina muškog (90), a polovina

ženskog (110) spola, uz približan omjer učenika nižih (110) i viših (90) razreda, odnosno učenika u ranoj i poznoj mladosti, kako bi se mogla izvršiti adekvatna komparacija ovih skupina.

Istraživanje je provedeno u novembru 2020. godine, a upitnici za učenike popunjavani su putem Google Forms softvera u razdoblju od deset radnih dana. Pristup učenicima obezbijedili su stručni saradnici škola u dogovoru sa školskom upravom. Intervjui s pedagogima škola provedeni su nakon toga, individualno, putem *online* video poziva na željenoj platformi, te su trajali ne duže od trideset minuta. Prikupljanje podataka slijedila je njihova kompjuterska obrada.

4.7. Metoda obrade podataka

Svi podaci iz anketnih upitnika prikazani su i analizirani adekvatnim matematičko-statističkim metodama i tehnikama primjerenim tipu i vrsti podataka. Obrada kvantitativnih podataka vršena je u statističkom softveru STATA 16.0 MP. Deskriptivna statistička analiza omogućila je mjerenje frekvencija odgovora na pojedina pitanja iz upitnika, pregledan prikaz važnih rezultata istraživanja te izračun mjera centralne tendencije i varijabiliteta. Ovisno o toku analize, korišteni su i odgovarajući inferencijalni statistički postupci. Parametrijska statistika primijenjena je u vidu T-testova za nezavisne uzorke, a neparametrijska kroz Kruskal-Wallis test. Svi statistički testovi prihvatani su ako je vjerovatnoća nulte hipoteze bila jednaka ili manja od 5% ($p < 0,05$) uz 2 df (*degrees of freedom*, stepena slobode) sa jednakim varijansama među grupama ispitanika iz iste populacije, što je utvrđeno provođenjem Bartletovog testa sferičnosti i Levenovog testa za homogenost varijanse među uzrocima/grupama. Kvalitativni podaci prikupljeni putem intervju sa školskim pedagogima analizirani su metodom stalne uporedbe, kako bi se njihova količina redukovala i kategorisala u cilju omogućavanja smislenih poređenja među odgovorima ispitanika (Jeđud, 2007).

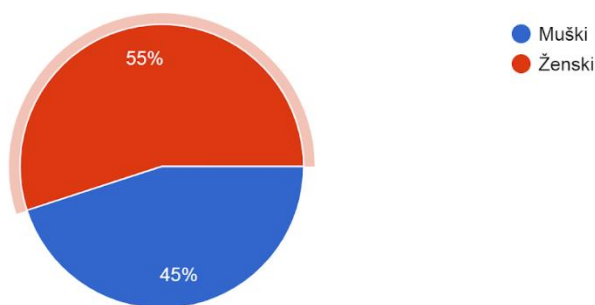
III ANALIZA I DISKUSIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

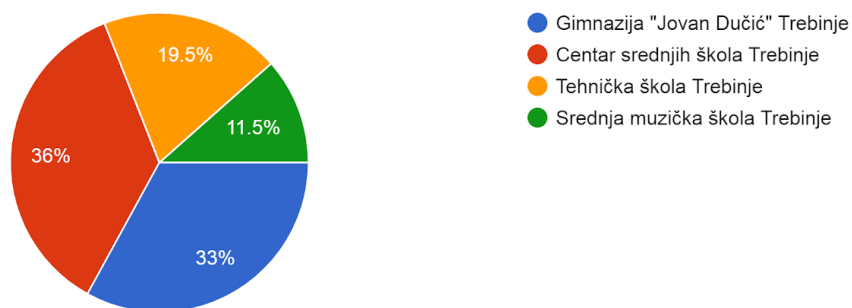
5. Rezultati istraživanja dobijeni upitnikom za učenike srednjih škola

Rezultati istraživanja dobijeni upitnikom za učenike srednjih škola bit će prikazani prema redoslijedu čestica u anketnom upitniku, kroz četiri kategorije: sociodemografski podaci, slobodno vrijeme, rizična ponašanja i preventivne aktivnosti u školi.

Od ispitanika su najprije prikupljeni sociodemografski podaci. U uzorak je uključeno 110 (55%) ispitanica i 90 (45%) ispitanika (Grafikon 1.), od čega je 23 (11.5%) učenika Srednje muzičke škole, 39 (19.5%) Tehničke škole, 66 (33%) Gimnazije „Jovan Dučić“ te 72 (36%) Centra srednjih škola (Grafikon 2).

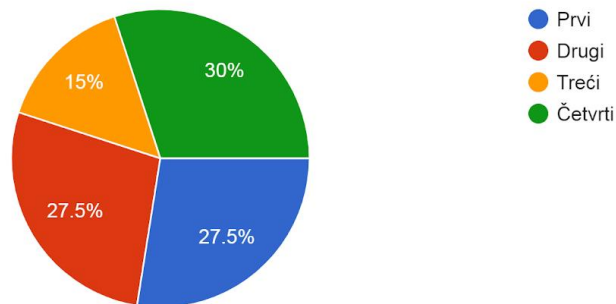

Grafikon 1. *Spol ispitanika*

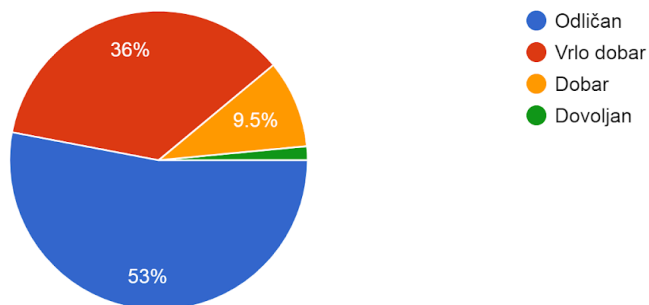
Grafikon 2. *Škola koju ispitanici pohađaju*

U periodu rane mladosti je 110 (55%) ispitanika, među kojima je po 55 (po 27.5%) učenika I i II razreda, a u periodu pozne mladosti 90 (45%) ispitanika, odnosno 30 (15%) učenika III i 60 (30%) učenika IV razreda srednje škole (Grafikon 3.)

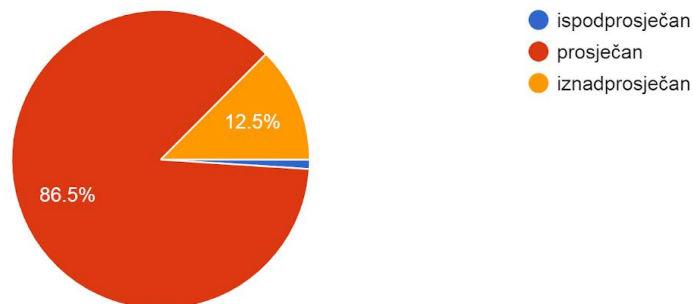
Grafikon 3. Razred koji ispitanici pohađaju

Više od polovine ispitanika, njih 106 (53%) postiglo je odličan školski uspjeh u prethodnom razredu, a zatim vrlo dobar uspjeh – 72 (36%). Dobar uspjeh postiglo je 19 (9.5%), a dovoljan tek 3 (1.5%) ispitanika.

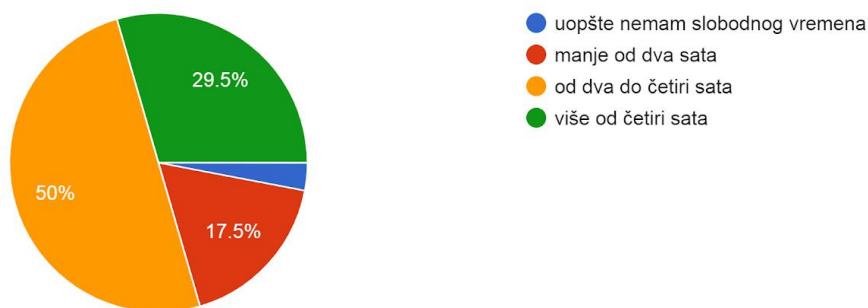
Grafikon 4. Školski uspjeh ispitanika u prethodnom razredu

Većina ispitanika izvještava o prosječnom socioekonomskom statusu obitelji, čak 173 (86.5%), dok 25 (12.5%) njih govori o iznadprosječnom, a tek 2 (1%) o ispodprosječnom.

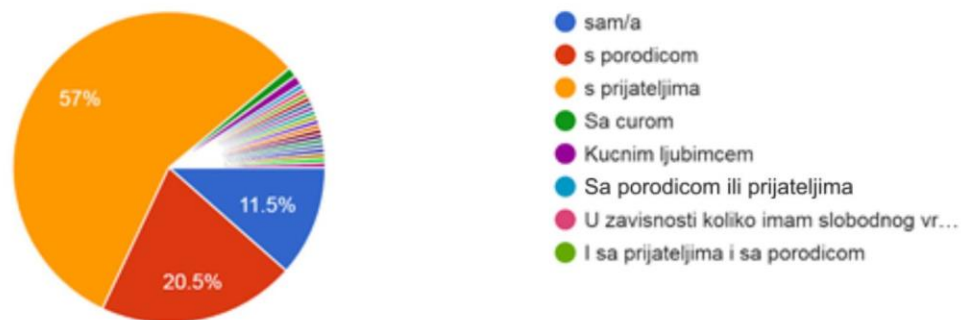
Grafikon 5. *Socio-ekonomski status ispitanika*

Narednih četrnaest pitanja odnosilo se na načine provođenja i zadovoljstvo slobodnim vremenom mladih. Najprije nas je zanimala kvantitativna dimenzija ovog fenomena, odnosno količina slobodnog vremena koju ispitanici imaju dnevno. Rezultati pokazuju da više od četiri sata slobodnog vremena dnevno ima 56 (29.5%) ispitanika, 100 (50%) od dva do četiri sata, 35 (17.5%) manje od dva sata te da 6 (3%) ispitanika uopšte nema slobodnog vremena (Grafikon 6.)

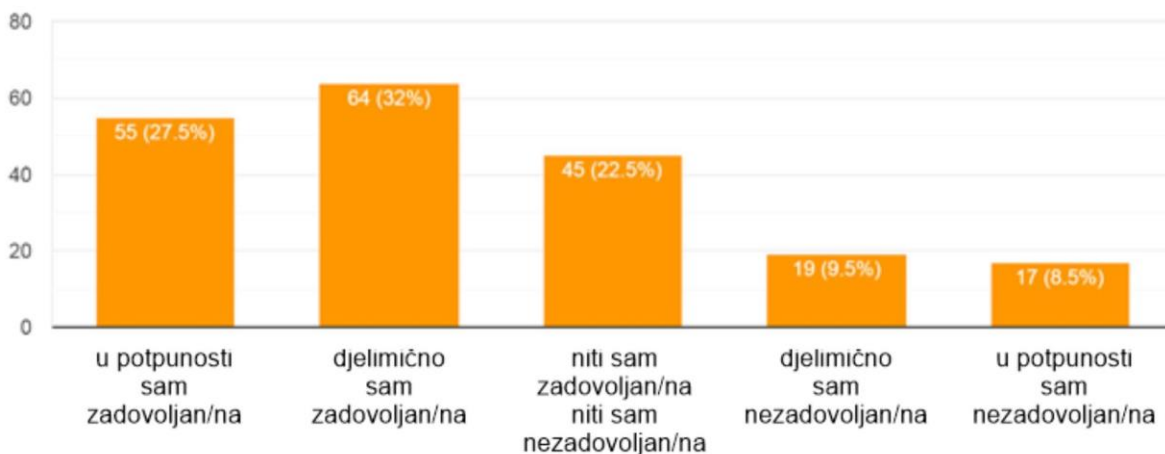
Grafikon 6. *Količina dnevnog slobodnog vremena ispitanika*

Najveći broj ispitanika ovo vrijeme provodi s prijateljima, njih 114 (57%), a zatim s porodicom, njih 41 (20.5%), te sam/a, njih 23 (11.5%). Opciju „drugo“ odabrala su 22 (11%) ispitanika, većinom zbog nemogućnosti odabiranja više od jednog ponuđenog odgovora na pitanje, dok su drugi odgovori u kategoriji i: „s curom/momkom“ te „s kućnim ljubimcem“ (Grafikon 7.)

Grafikon 7. *Socijalni odnosi u slobodnom vremenu ispitanika*

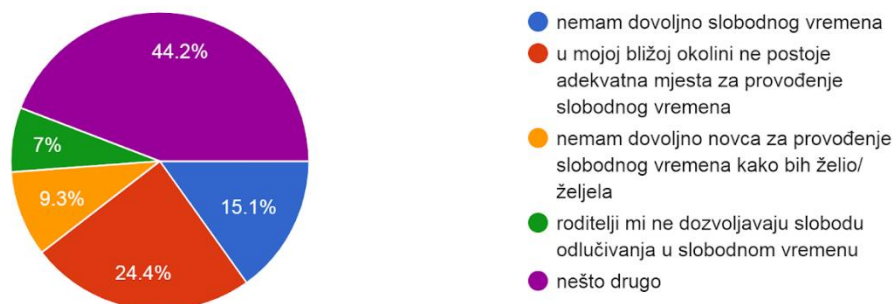
Ispitanici su u narednom pitanju trebali ocijeniti stepen zadovoljstva vlastitim načinom provođenja slobodnog vremena, na skali od 1 – u potpunosti sam zadovoljan/na do 5 – u potpunosti sam nezadovoljan/na. Više od polovine ispitanika izražava potpuno (27.5%) i većinsko (32%) zadovoljstvo svojim aktivnostima u slobodno vrijeme, dok se najveći broj ostalih opredjeljuje za djelimično (22.5%) zadovoljstvo. Približan broj ispitanika osjeća djelimično (9.5%) i potpuno (8.5%) nezadovoljstvo vlastitim načinom provođenja slobodnog vremena (Grafikon 8.).

Grafikon 8. *Zadovoljstvo načinom provođenja slobodnog vremena ispitanika*

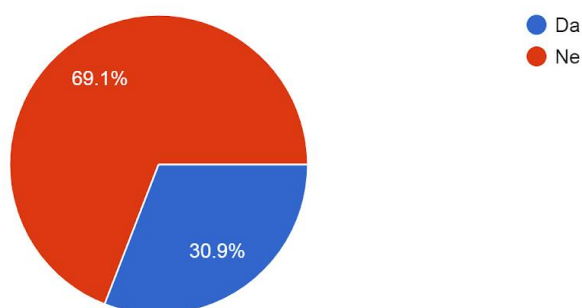
Na naredno pitanje upućeni su samo oni ispitanici koji su na prethodno pitanje odgovorili s 3, 4 ili 5, a odnosilo se na razloge nezadovoljstva vlastitim načinom provođenja slobodnog vremena. Među ponuđenim odgovorima, najveći broj ispitanika opredijelio se za „u mojoj bližoj okolini ne postoje adekvatna mjesta za provođenje slobodnog vremena“ (24.4%), a slijede „nemam dovoljno slobodnog vremena“ (15.1%), „nemam dovoljno novca za provođenje slobodnog vremena kako

bih želio/željela (9.3%) te „roditelji mi ne dozvoljavaju slobodu odlučivanja u slobodnom vremenu“ (7%). Ostali ispitanici odabrali su kategoriju odgovora „nešto drugo“ (44.2%) (Grafikon 9.).

Grafikon 9. Razlozi nezadovoljstva ispitanika načinom provođenja slobodnog vremena

Zatim nas je zanimao stepen participacije ispitanika u školskim vannastavnim aktivnostima. Više od dvije trećine ispitanika (69.1%) izjavilo je da u ovakvim aktivnostima ne uzima učešće, dok tek njih 59 (30.9%) učestvuje u radu školskih sekcija, klubova, kružoka i družina (Grafikon 10.)

Grafikon 10. Stepenn participacije ispitanika u vannastavnim aktivnostima

Na sljedeća dva pitanja upućeni su samo oni ispitanici koji su na prethodno pitanje odgovorili s „da“, s obzirom da se odnose na vrste vannastavnih aktivnosti koje učenici pohađaju te razloga za njihov angažman u ovakvim aktivnostima. Neki oblici vannastavnih aktivnosti koje ispitanici navode su: „školski orkestar“, „školski hor“, „folklor“, „sportski klub“, „rukomet“, „košarka“, „odbojka“, „izviđačka sekcija“, „Planinarsko društvo“, „matematička sekcija“, „sekcija hemičara“, „Društvo fizičara Istočne Hercegovine“, „likovna sekcija“, „dramska sekcija“, „Foto-kino klub“ itd. U vezi s razlozima uključivanja u vannastavne aktivnosti, više od polovine ispitanika odabralo je ponuđeni odgovor „zbog zanimljivosti programa/predmeta“ (60.9%), a slijede odgovori: „zbog

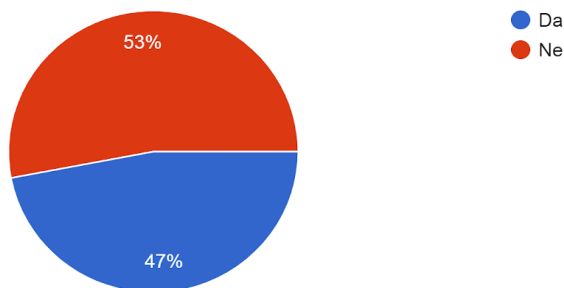
sticanja dodatnog znanja iz određenog područja“ (42%), „jer su uključeni i moji prijatelji“ (20.3%) te „po preporuci roditelja“ (2.9%), „po preporuci nastavnika“ (1.4%) i „zbog izvrsnog voditelja“ (1.4%). Ostatak ispitanika odabrao je kategoriju „drugo“, u kojoj, između ostalog, navode: „jer hoću kvalitetno da provedem slobodno vrijeme“, „radi zabave i da sebi uljepšam dan“, „zbog upoznavanja novih ljudi i sticanja iskustava“, „jer ne bih znao šta da radim sa slobodnim vremenom“ itd.

Pitanje o razlozima neučestvovanja u vannastavnim aktivnostima odnosilo se samo na one ispitanike koji su ranije odgovorili kako u ovakvim aktivnostima ne uzimaju učešća. Više od polovine njih odabralo je odgovor „ponuđene aktivnosti mi nisu interesantne“ (56.4%), a zatim slijede „nemam dovoljno vremena“ (28.6%) te „roditelji mi ne dozvoljavaju učestvovanje“ (2.3%). Ostali razlozi koje učenici navode su, među ostalim, i: „nisam zainteresovan za kompetitivne aktivnosti“, „nisam zainteresovan za bilo kakve sekcije“, „nema vannastavnih aktivnosti u našoj školi“, „nema interesovanja za njih“, „trenutno je sve obustavljeno zbog korone“, „manjak samopouzdanja“ itd.

Iduće pitanje namijenjeno je svim ispitanicima, a glasilo je: „Koje bi vannastavne aktivnosti volio/voljela pohađati, a nema ih u tvojoj školi?“. Odgovore srednjoškolaca kategorisali smo prema klasifikaciji školskih vannastavnih aktivnosti koju daju Đorđević i Trnavac (1998, prema Tomić i Hasanović, 2007), na naučno-istraživačke, kulturno-umjetničke, tehničke i radno-proizvodne te sportsko-rekreativne. Najzastupljenije grupe školskih vannastavnih aktivnosti koje bi đaci željeli pohađati su sportsko-rekreativne, kulturno-umjetničke i naučno-istraživačke. U prvu kategoriju svrstali smo specifične odgovore ispitanika, poput: „tenis“, „plivanje“, „karate“, „hokej“, „gimnastika“, rolanje“, „košarka“, „fudbal“, „surfovanje“, džudo“, „mačevanje“, „planinarenje“ i „klub društvenih igara“ te one opštijeg karaktera, kao što su: „sportske sekcije“, „fitness“, „samoodbrana“, „borilačke vještine“ i sl. U pogledu kulturno-umjetničkih vannastavnih aktivnosti, učenici su prevashodno zainteresovani za sljedeće njihove oblike: „dramska sekcija“, „plesna sekcija“, „baletska sekcija“, „klub fotografa“, „školski hor“, „solo pjevanje“, „etnomuzikološka sekcija“, „školski orkestar“, „školski bend“, „likovna sekcija“, „slikarska sekcija“ itd., a najčešće navođene vannastavne aktivnosti u domeni nauke su: „sekcija istoričara“, „novinarska sekcija“, sekcija biologičara“, „ekološka sekcija“, „speleološka sekcija“, „strani jezici“, „klub čitalaca“, „demokratija“, „debatni tim“ te „klub šahista“. Najmanji broj ispitanika izrazio je želju za osivanjem tehničkih i radno-proizvodnih sekcija, a među njima ispitanici navode sljedeće: „informatička sekcija“, „pro-

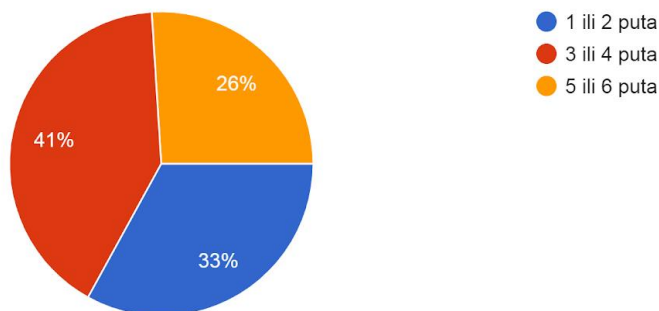
gramerska sekcija“, „grafički dizajn“ i „kompjuterska sekcija“; te „klub kreativaca“, „sekcija modnog dizajna“, „kuvarska sekcija“, „automehaničarska sekcija“, i „elektroničarska sekcija“.

Slijede pitanja o vanškolskim aktivnostima ispitanika, a najprije o samom uzimanju učešća u njima. Da učesvuju u nekom vidu organizovane vanškolske aktivnosti izjavila su 94 (47%) ispitanika, dok je negativan odgovor na ovo pitanje dalo njih 106 (53%) (Grafikon 11.).

Grafikon 11. *Stepen participacije ispitanika u vanškolskim aktivnostima*

U vanškolskim aktivnostima na sedmičnoj osnovi ispitanici, koji su na prethodno pitanje odgovorili afirmativno, sudjeluju 1 ili 2 puta (33%), 3 ili 4 puta (41%) te 5 ili 6 puta (26%) (Grafikon 12.).

Grafikon 12. *Učešće ispitanika u vanškolskim aktivnostima na sedmičnoj osnovi*

Zatim nas je zanimalo čime se grupe ili organizacije u koje su ispitanici uključeni bave, a mogli su birati između 14 ponuđenih odgovora. Više od polovine ispitanika izjavilo je da su uključeni u grupe/organizacije koje se bave sportom i fitnessom (59.3%), a slijede muzika i ples (24.1%) te strani jezici (23.1%). Nešto manje zastupljeni su pozorišna umjetnost (11.1%), volontiranje i likovna umjetnost (po 5.6%), angažman u vjerskoj zajednici (4.6%) te ljudska prava (4.6%), dok je najmanji broj ispitanika uključen u aktivnosti u domenima ručnog rada i majstorstva, ekologije, filmske umjetnosti, tehničkih (po 3.7%) i prirodnih nauka (2.8%) te političkih aktivnosti (1.9%).

O razlozima neučestvovanja u vanškolskim aktivnostima izjašnjavali su se ispitanici koji su negativno odgovorili na pitanje o uzimanju učešća u ovom tipu aktivnosti. Rezultati pokazuju da su za više od polovine ispitanika razlog „neinteresantne aktivnosti“ (57.9%), a slijede „nedostatak vremena“ (44.6%), „nedostatak samopouzdanja“ (7.4%), „zdravstvene poteškoće“ (5%), „neinformisanost“ (4.1%), „materijalne poteškoće“ i „roditeljske zabrane“ (po 2.5%). Ostali odgovori ispitanika tiču se trenutne epidemiološke situacije te opšte nezainteresovanosti za ovakve aktivnosti.

Posljednje pitanje u kategoriji o slobodnom vremenu odnosilo se na aktivnosti mladih u njegovom neorganizovanom segmentu. Ispitanici su trebali procijeniti učestalost praktikovanja dvadesetpet ponuđenih aktivnosti na četverostepenoj skali, koja je uključivala odgovore: nikad, rijetko, često i vrlo često. Frekvencije odgovora ispitanika predstavljene su u tablici koja slijedi (Tabela 2.).

Tabela 2. *Aktivnosti u neorganizovanom slobodnom vremenu ispitanika*

Aktivnosti u neorganizovanom/nestrukturisanom slobodnom vremenu ispitanika	Nikad		Rijetko		Često		Vrlo često	
	<i>f</i>	%	<i>f</i>	%	<i>f</i>	%	<i>f</i>	%
Gledam TV	28	14	125	62.5	36	18	11	5.5
Čitam knjige i/ili stripove	48	24	97	48.5	46	23	9	4.5
Slušam muziku	5	2.5	14	7	112	56	69	34.5
Igram video-igrice	73	36.5	69	24.5	44	22	14	7
Igram društvene igre	69	34.5	97	48.5	32	16	2	1
Surfujem internetom	4	2	38	19	103	51.5	55	27.5
Rekreativno trčim/treniram	46	23	72	36	66	33	16	8
Posjećujem sportske događaje	85	42.5	67	33.5	38	17	10	5
Posjećujem muzeje i galerije	122	61	64	32	13	6.5	0	0
Posjećujem kino i pozorište	41	20.5	97	48.5	54	27	8	4
Posjećujem vjerske objekte	31	15.5	99	49.5	57	28.5	13	6.5
Posjećujem predavanja i tribine	134	57	57	28.5	6	3	3	1.5
Posjećujem teretane/fitness centre	84	42	48	24	54	27	14	7
Posjećujem kafiće i klubove	14	7	54	27	89	44.5	43	21.5
Bavim se kućanskim poslovima	26	13	64	32	89	44.5	21	10.5
Uređujem vrt ili okućnicu	97	48.5	61	30.5	31	15.5	11	5.5

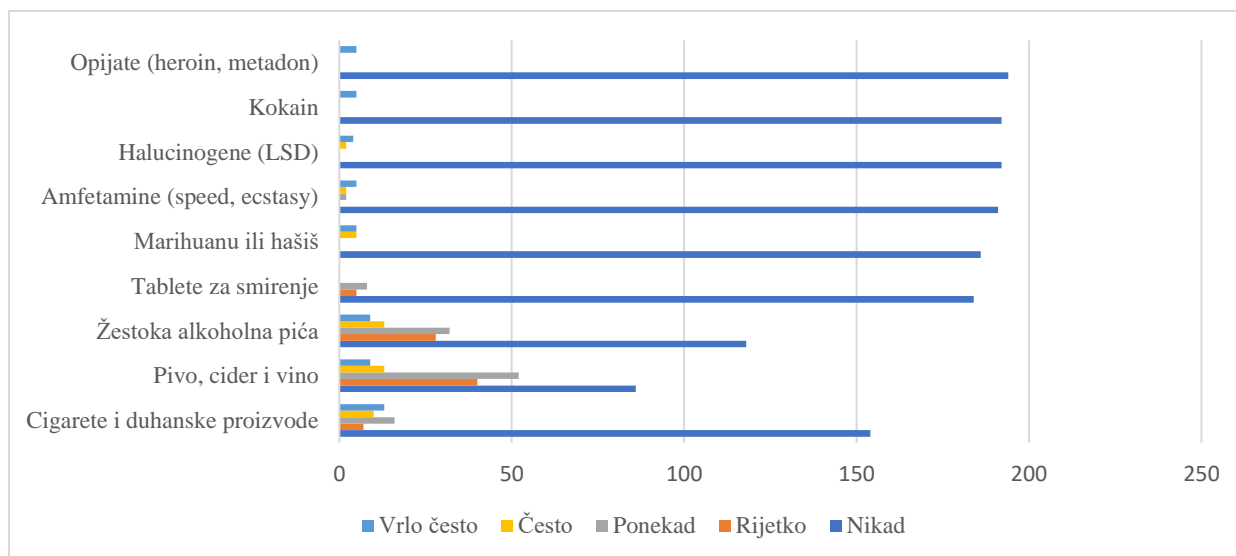
Sviram muzički instrument	132	66	21	10.5	29	14.5	18	9
Odmaram se, izležavam i spavam	21	10.5	72	36	74	37	33	16.5
Putujem i turistički istražujem	78	39	86	43	32	16	4	2
Družim se s članovima porodice	7	3.5	47	23.5	108	54	38	17
Družim se s prijateljima	0	0	18	9	106	53	75	37.5
Družim se s momkom/djevojkom	103	51.1	25	12.5	47	23.5	25	12.5
Brinem se o mlađim članovima porodice	79	39.5	46	23	57	28.5	18	9
Brinem se o kućnom ljubimcu	112	56	28	14	42	21	18	9
Bavim se nekim hobijem	47	23.5	48	24	73	36.5	32	16

Među ponuđenim aktivnostima, najveći broj ispitanika izjavljuje da često praktikuje sljedeće: „slušam muziku“, „surfujem internetom“, „posjećujem kafiće i klubove“, „bavim se kućanskim poslovima“, „odmaram se, izležavam i spavam“, „družim se s članovima porodice“, „družim se s prijateljima“ te „bavim se nekim hobijem“. U kategoriji „Rijetko“, za većinu ispitanika našle su se sljedeće aktivnosti: „gledam TV“, „čitam knjige i/ili stripove“, „igram društvene igre“, „rekreativno trčim/treniram“, „posjećujem kino i pozorište“, „posjećujem vjerske objekte“ te „putujem i turistički istražujem“, a u kategoriji „Nikad“: „igram video-igrice“, „posjećujem sportske događaje“, „posjećujem muzeje i galerije“, „posjećujem predavanja i tribine“, „posjećujem teretane/fitness centre“, „uređujem vrt ili okućnicu“, „sviram muzički instrument“, „družim se s momkom/djevojkom“, „brinem se o mlađim članovima porodice“ te „brinem se o kućnom ljubimcu“. Kategorija „Vrlo često“ nije najzastupljenija ni u jednoj od ponuđenih aktivnosti u slobodnom vremenu.

Kroz naredna četiri pitanja željeli smo ispitati ispoljavanje društveno neprihvatljivih ponašanja ispitanika, a najprije smo se bavili njihovim konzumentskim navikama. Učenici su trebali procijeniti učestalost konzumacije određenih tvari na skali od 1 – nikad do 5 – vrlo često (Grafikon 13.).

Dobijeni rezultati pokazuju da najveći broj ispitanika nikada ne konzumira ni jedno od navedenih opojnih sredstava. Pritom, čak 95% ispitanika nikada ne konzumira sljedeće opojne tvari: „opijati (heroin, metadon)“, „kokain“, „halucinogeni (LSD)“, „amfetamini (speed, ecstasy)“, dok je nešto češća konzumacija primijećena u kategorijama „marihuana ili hašiš“ te „tablete za smirenje“, iako preko 90% ispitanika odriče njihovu upotrebu. Više od ¼ ispitanika izjavljuje kako nikada ne konzumira cigarete i duhanske proizvode, dok o povremenoj konzumaciji izvještava 8%, o vrlo često

6.5%, često 5%, a rijetko 3.5% ispitanika. Najčešće konzumirana opojna sredstva među ispitanicima su pivo, cider i vino, koje nikada ne konzumira 43% mladih, a slijede odgovori: „ponekad“ (26%), rijetko (20%), često (6.5%) te vrlo često (4.5%). Slijede žestoka alkoholna pića, koje više od polovine ispitanika nikada ne konzumira (59%), dok ih 16% konzumira ponekad, 14% rijetko, 6.5% često i 4.5% vrlo često.

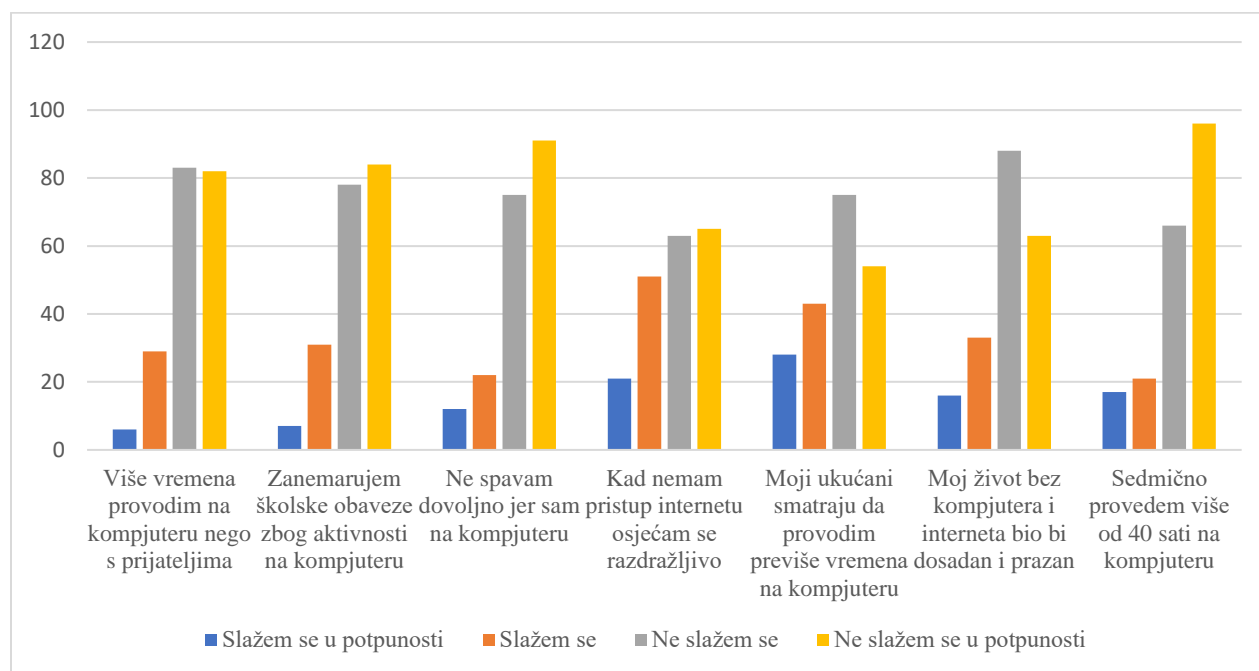

Grafikon 13. Konzumacija opojnih sredstava ispitanika

Zatim smo ispitivali navike mladih u pogledu upotrebe kompjutera i interneta, pri čemu su ispitanici zamoljeni da procijene svoj stepen slaganja za sedam tvrdnji koje ove navike opisuju na četverostepenoj skali. Frekvencije odgovora ispitanika prikazane su ispod, na Grafikonu 14.

Prema samoiskazima ispitanika, više vremena na kompjuteru nego s prijateljima provodi 17.5% mladih, a neslaganje s tvrdnjom iskazuje više od 80% ispitanika, i to podjednako djelimično (41.5%) i potpuno (41%). Slični rezultati dobijeni su za sljedeće dvije tvrdnje pa tako o zanemarivanju školskih obaveza zbog aktivnosti na kompjuteru izvještava 19% ispitanika, a o manjku sna njih 17%. Razdražljivost pri uskraćenosti pristupa internetu ne osjeća više od polovine ispitanika (64%), dok se s tvrdnjom u potpunosti slaže 10.5%, a donekle 25.5%. Nešto više od trećine ispitanika izvještava o tome da njihovi ukućani smatraju da provode previše vremena na kompjuteru, dok 64.5% odriče ovu tvrdnju, pri čemu se njih 22% s njom ne slaže u potpunosti, a 37.5% donekle. Više od dvije trećine ispitanika ne slaže sa tvrdnjom da bi njihov život bez kompjutera i interneta bio dosadan i prazan, a s njom se u potpunosti slaže 14% te djelimično 21.5% ispitanika, dok pre-

ko 80% ispitanika odriče tvrdnju da sedmično provedu više od 40 sati na kompjuteru. Pritom, 10.5% njih izražava djelimično, a 8.5% potpuno slaganje s tvrdnjom.

Grafikon 14. Kompjuterske/internetske navike ispitanika

U pretposljednem pitanju u kategoriji o rizičnim ponašanjima mladih od ispitanika je zatraženo da procijene koliko često praktikuju tridesetčetiri specifične društveno neprihvatljive i/ili zakonski kažnjive radnje, odnosno ponašanja, na petostepenoj skali od 1 – nikad do 5 – vrlo često. Frekvencije odgovora ispitanika prikazane su u tablici koja slijedi (Tabela 3.).

Tabela 3. Društveno neprihvatljiva ponašanja ispitanika u slobodnom vremenu

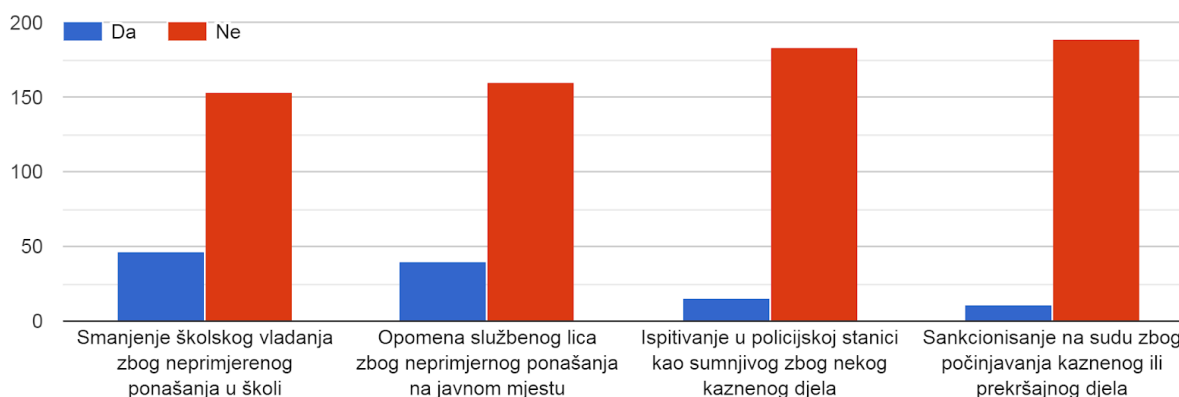
Društveno neprihvatljiva ponašanja ispitanika u slobodnom vremenu	Nikad		Rijetko		Ponekad		Često		Vrlo često	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Laganje roditelja	97	48.5	64	32	27	13.5	7	3.5	5	2.5
Laganje školskih radnika	104	52	59	29.5	25	12.5	6	3	6	3
Laganje vršnjaka	81	40.5	71	35.5	37	18.5	7	3.5	4	2

Laganje službenih lica	159	79.5	22	11	12	6	3	1.5	4	2
Krađa u prodavnici	190	80	8	4	0	0	1	0.5	1	0.5
Krađa od poznanika/prijatelja	197	83.5	2	1	0	0	0	0	1	0.5
Krađa od roditelja/porodice	190	80	9	4.5	0	0	0	0	1	0.5
Krađa od nepoznatih osoba	196	83	1	0.5	0	0	1	0.5	2	1
Namjerno kašnjenje na nastavu	148	74	29	14.5	15	7.5	3	1.5	5	2.5
Markiranje iz škole	150	75	32	16	12	6	1	0.5	5	2.5
Bježanje od kuće	189	94.5	6	3	3	1.6	0	0	2	1
Guranje, šamaranje, udaranje	175	87.5	16	8	6	3	0	0	3	1.5
Prisustvovanje tuči	153	76.5	35	19	9	4.5	0	0	3	1.5
Sudjelovanje u tuči	165	82.5	29	14.5	3	1.5	0	0	3	1.5
Vrijeđanje i psovanje	125	62.5	48	24	16	8	4	2	7	3.5
Ogovaranje i ignorisanje	126	63	56	28	10	5	3	1.5	5	2.5
Ucjenjivanje i zastrašivanje	184	92	10	5	1	0.5	1	0.5	4	2
Dobacivanje i vulgarizmi	177	88.5	12	6	3	1.5	3	1.5	5	2.5
Hakovanje tuđeg profila/stranice	190	95	7	3.5	0	0	0	0	3	1.5
Sexting i distribucija eksplicitnih fotografija/video uradaka	187	93.5	7	3.5	0	0	0	0	6	3
Seksualni odnos bez zaštite	174	87	10	5	9	4.5	1	0.5	6	3
Mijenjanje seksualnih partnera	182	91	8	4	6	3	0	0	4	2
Igranje lutrijskih igrara	173	86.5	17	8.5	3	1.5	1	0.5	6	3
Sportsko klađenje	160	80	20	10	8	4	4	2	8	4
Igre na automatima i u kazinima	190	95	2	1	2	1	1	0.5	5	2.5
Online kockanje	187	93.5	3	1.5	2	1	2	1	6	3
Pisanje/crtanje grafita	168	84	20	10	4	2	3	1.5	5	2.5
Neovlaštena vožnja	166	83	21	10.5	5	2.5	3	1.5	5	2.5
Oštećivanje javne imovine	189	94.5	6	3	2	1	0	0	3	1.5
Oštećivanje privatne imovine	190	95	6	3	1	0.5	0	0	3	1.5
Preprodaja droge	194	97	1	0.5	0	0	1	0.5	4	2
Nošenje hladnog oružja	188	94	6	3	1	0.5	0	0	5	2.5

Nošenje vatrenog oružja	194	97	1	0.5	0	0	0	0	5	2.5
Krivotvorenje dokumenata	194	97	2	1	0	0	1	0.5	3	1.5

Dobijeni rezultati pokazuju da najveći broj ispitanika nikada ne manifestuje navedena društveno neprihvatljiva ponašanja, pri čemu se neka od njih ispoljavaju češće od drugih. Najzastupljeniji su oblici ponašanja koji se odnose na laganje i to prvenstveno vršnjaka, a zatim roditelja i školskih djelatnika. Nešto manji broj ispitanika ispoljava agresivna ponašanja, i to najviše u domeni socijalnog i psihičkog, a zatim fizičkog te seksualnog i *online* nasilja. Značajan broj ispitanika izvještava i o praksi kockanja, poglavito igranja lutrijskih igara i sportskog klađenja, te bježanju iz škole, pisanju/crtanju grafita i neovlaštenoj vožnji. S druge strane, nisko su zastupljeni oblici ponašanja koji se odnose na krađu, rizično spolno ponašanje te teže prestupništvo, odnosno delinkvenciju.

Posljednje pitanje kategorije odnosilo se na dosadašnje eventualno snošenje posljedica ispitanika za kršenje određenih društvenih ili pravnih normi, u vidu smanjenja školskog vladanja, opomene službenog lica, ispitivanja u policijskoj stanici te sankcionisanja na sudu (Grafikon 15.).

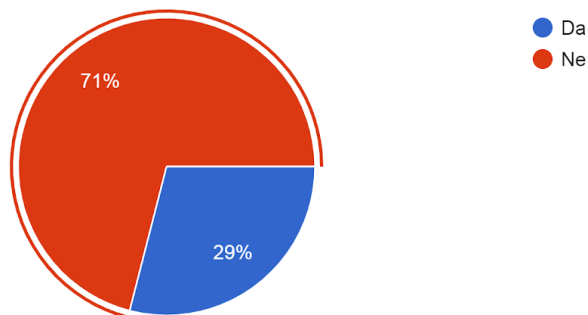

Grafikon 15. *Snošenje posljedica ispitanika za kršenje društvenih/pravnih normi*

Najveći broj ispitanika, njih 23.5%, snosio je odgovornost za kršenje društvenih/pravnih normi u vidu smanjenja školskog vladanja zbog neprimjerenog ponašanja u školi. Slijedi opomena službenog lica zbog neprimjerenog ponašanja na javnom mjestu koju je dobilo 20% ispitanika. Ispitiva-

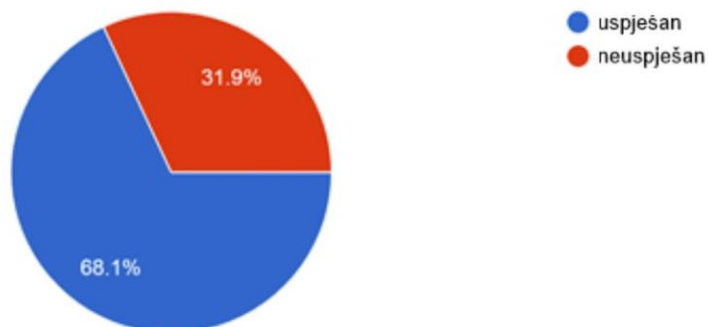
nje u policijskoj stanici kao sumnjivog zbog nekog kaznenog djela doživjelo je 8% ispitanika, dok ih je 5.5% sankcionisano na sudu zbog učinjenog kaznenog ili prekršajnog djela.

Završni segment anketnog upitnika odnosio se na iskustva ispitanika sa preventivnim aktivnostima u školi. Afirmativan odgovor na pitanje o učešću u ovakvim aktivnostima u dosadašnjem školskom životu dalo je 58 (29%) ispitanika, a odriječan njih 142 (71%) (Grafikon 16).

Grafikon 16. *Stepen učešća ispitanika u školskim preventivnim programima/aktivnostima*

Na sljedeća dva pitanja usmjereni su ispitanici koji su na prethodno pitanje dali potvrđan odgovor, a ticala su se teme programa ili aktivnosti i mišljenja učesnika o njegovoj uspješnosti u pogledu sticanja novih znanja i vještina. Među temama koje đaci navode izdvajamo sljedeće: „povratak prirodi“, „kontracepcija“, „eksplozivne naprave“, „upotreba droge i alkohola“, „vršnjačko nasilje“, „tolerancija različitosti“, „maloljetnička delinkvencija“, „seksualni odgoj“, „nasilje u porodici“, „zaštita životne sredine“, „pirotehnika“ te „mine i zaštita od mina“. O uspješnosti programa koje su pohađali izvještava 68.1% ispitanika, dok ih 31.9% drži neuspješnima (Grafikon 17.).

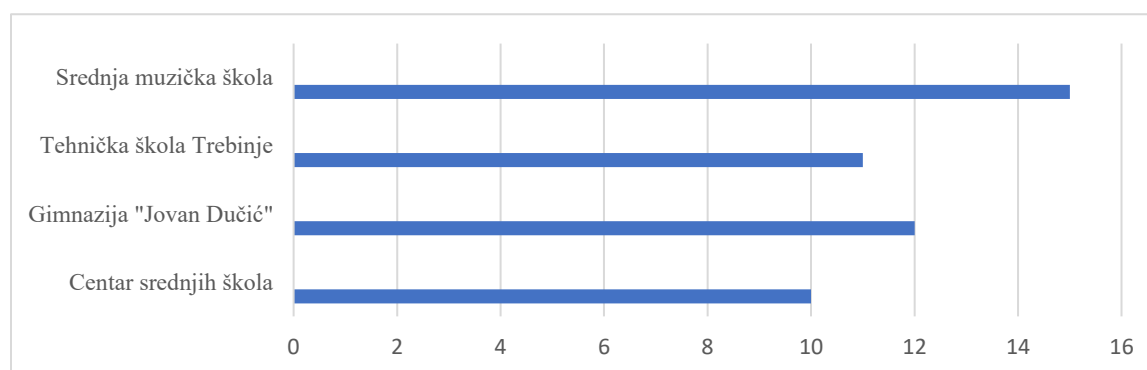
Grafikon 17. *Mišljenja ispitanika o uspješnosti preventivnih programa/aktivnosti u školi*

Najposle smo željeli prikupiti mišljenja ispitanika o tome koje teme smatraju važnim za realizaciju u sklopu preventivnih programa i aktivnosti neprihvatljivih oblika ponašanja u školama, kako bi ih se unaprijedilo i prilagodilo potrebama mladih. Odgovori ispitanika tiču se uglavnom tema nasilja, različitih oblika zavisnosti, seksualnog odgoja i obrazovanja te mentalnog zdravlja, a uključuju sljedeće: „nasilje u porodici i u društvu“, „vršnjačko nasilje“, „maloljetnička delinkvencija“, „vandalizam“, „školske tuče“, „maltretiranje“, „samoodbrana“, „vjerska diskriminacija“, „sve vrste zavisnosti“, „opasnosti pušenja“, „borba protiv alkoholizma“, „detaljno obrazovanje o posljedicama konzumiranja droge“, „preprodaja droge“, „opasnosti kockanja“, „skretanje pažnje djece s telefona“, „seksualni život“, „kontracepcija“, „pedofilija i zaštita mladih žena“, „istopolni brakovi i zajednice“, „psihološka pomoć“, „mentalno zdravlje“, „depresija i anksioznost“, „anoreksija i druge mentalne bolesti/poteškoće“... Osim toga, ispitanici su iskazali potrebu za realiziranjem svakodnevnih, životnih tema i sadržaja, kako onih karakterističnih za njihovu adolescentnu dob, tako i onih specifičnih za sadašnji trenutak. Takvi su, na primjer, odgovori: „ljubav“, „stres kod učenika“, „razvoj samopouzdanja“, „odnos profesora prema učenicima“, „kodeks oblačenja“, „primjerenost ponašanje na određenim mjestima“, „opšta kultura“ te „pandemija“ i „opasnost od virusa“.

Na kraju je ispitanicima data prilika da napišu nešto što žele reći, naglasiti ili izdvojiti, a što ih nismo pitali. Većina ispitanika nije ispunila ovu rubriku, ali su se u njoj našli i neki konstruktivni odgovori, poput sljedećih: „Volio bih da postoji mnogo više vannastavnih aktivnosti koje bi nas odvele na pravi put i zainteresovale.“, „Smatram da je potrebno bazirati se više na mentalno zdravlje učenika koje može biti pogoršano ili ugroženo zbog manjka socijalnih odnosa. Zbog toga bi bilo veoma korisno imati više psihologa s kojima bismo mogli češće razgovarati.“; „Veliki broj mladih ima strah od posjete psihologu i to treba da se promijeni. Treba uticati na roditelje tj. objasniti im da nije strašno ukoliko njihovo dijete ne želi baš svaki trenutak ili problem da podijeli sa njima, već bi to radije učinio sa nepoznatom, ali stručnom osobom.“; „Kako spriječiti djecu da budu ovisna o telefonima, tabletima, računarima itd.“; „Da li misliš da se možeš promijeniti na bolje i svoje vrijeme kvalitetnije trošiti? Da, trudim se, ali ne ide.“; „Bilo bi dobro da ima malo više uređenih mjesta ne otvorenom (kao što su parkovi). Kafići i klubovi nam postaju zavisnost, a bilo bi bolje da vrijeme provodimo napolju“; „Želim reći da već dosta djece koja idu u srednju školu koristi razne opijate i nedozvoljene supstance,... i da bi se trebala podići svijest mladima o tome“; te „Mladi nisu uvijek krivi i odgovorni za svoje rizično ponašanje“.

6. Rezultati istraživanja dobijeni intervjuom s pedagogima srednjih škola

Rezultati intervju s pedagogima srednjih škola biće prikazani prema redoslijedu pitanja u protokolu polustrukturisanog intervju, kroz četiri kategorije: pojava neprihvatljivih ponašanja mladih, provedba preventivnih programa, rad s učenicima i roditeljima na prevenciji te lične kompetencije pedagoga. Od ispitanika su najprije prikupljeni opšti podaci – spol, stručna sprema i godine radnog staža. Svi pedagogi koji su učestvovali u istraživanju ženskog su spola i imaju višu stručnu spremu, a njihovo radno iskustvo u godinama iznosi: 10, za Centar srednjih škola, 11, za Tehničku školu, 12, za Gimnaziju te 15 godina, za Srednju muzičku školu.

Grafikon 18. *Godine radnog staža ispitanika*

Prva grupa pitanja u intervjuu za školske pedagoge odnosila se na pojava društveno neprihvatljivih ponašanja mladih. Sve ispitanice, sem pedagogice Muzičke škole, u vlastitoj školskoj praksi uočavaju razne oblike društveno neprihvatljivih ponašanja mladih: konzumiranje sredstava ovisnosti – alkohola, cigareta i droge, neopravdano izostajanje s nastave i bježanje iz škole te zanemari vanje školskih obaveza i neprimjeren tretman nastavnika, ovisnost o internetu, psihičko, fizičko i *online* nasilje među vršnjacima, uključivanje u kockarske aktivnosti te navijačke grupe, što „nerijetko vodi i maloljetničkoj delinkvenciji“. Muzička škola je, prema ispitanici, izuzetak, jer su odjeljenja malobrojna, a odnosi između djelatnika škole i učenika te njihovih obitelji prisni. Na pitanje o eventualnom progresivnom povećanju učestalosti pojave društveno neprihvatljivih ponašanja mladih u današnje vrijeme, odgovore ispitanica možemo svrstati u dvije grupe. Naime, dvije pedagogice smatraju da ova pojava nije intenzivirana, već da se „o njoj samo više govori, iako je oduvijek bila prisutna“. Ipak, one uviđaju da se pojavljuju novi oblici nepoželjnih ponašanja mladih, što pripisuju opštim društvenim promjenama, intenzivnom razvoju tehnologije te promjenama u načinima komunikacije i međuljudskim odnosima koji iz njega proizlaze, većoj dostupnosti ra-

zličitih opojnih sredstava, neprimjerenih medijskih sadržaja te kockarskih igara. Druge dvije ispitanice drže da je pojava neprihvatljivih ponašanja mladih danas izraženija nego ikad, uslijed naglih promjena društvenih i obiteljskih vrijednosti, pretjeranog naglaska na pravima djece uz istovremeno zanemarivanje njihovih obaveza („oni su ta prava pobrkali sa nepoštovanjem i bezobrazlukom“), uticaja globalne kulture i medijske promocije takvog ponašanja kao poželjnog itd. U vezi razlika među učenicima nižih i viših razreda, sve ispitanice drže da one u pogledu pojavnosti društveno neprihvatljivih ponašanja nisu jako izražene. Jedna pedagogica ističe diferencijaciju u vrsti manifestovanih ponašanja, u smjeru da učenici u ranoj mladosti rjeđe neopravdano bježe s nastave. S tim u vezi je i izjava druge ispitanice, koja navodi da su učenici u poznoj mladosti „opušteniji“ jer se smatraju zaštićenima zbog skorog završetka obaveznog školovanja („niko iz škole neće izbaciti maturanta“). Jedna od njih ističe: „Učenici viših razreda naučili su kako funkcionise školski sistem i kako da njime manipulišu – kalkulišu koliko izostanka smiju napraviti i koliko negativnih ili loših ocjena dobiti, a da pritom imaju minimalne posljedice, dok se učenici nižih razreda žele pokazati pred novim društvom i u novom okruženju, posebno kada su među starijima, pa ni oni ne zaostaju u nestašlucima“. Situacija je drugačija kada su u pitanju spolne razlike. Naime, samo jedna ispitanica smatra da ne postoji razlika u pogledu intenziteta ove pojave, već da su različite samo vrste i oblici neprihvatljivog ponašanja. Ostale pedagogice, s druge strane, učenike muškog spola drže „problematičnijima“ i skupinom koja prednjači u manifestovanju društveno neprihvatljivog ponašanja među mladima, pri čemu, između ostalog, navode da se: „nestašluci djevojčica događaju uglavnom van škole“. Socioekonomskom statusu obitelji učenika sve ispitanice pridaju različitu ulogu, a samo jedna drži da on nema značajniju ulogu u pojavnosti društveno neprihvatljivih ponašanja mladih. S tim se djelimično slaže iskaz druge pedagogice, koja, iako primjećuje da učenici iz siromašnijih obitelji i okruženja često manifestuju više nepoželjnih ponašanja, naglašava kako se ona javljaju u svim društvenim klasama te da je od ekonomske moći obitelji važniji njezin vrijednosni sistem. Treća ispitanica svjedoči o sličnoj tendenciji u vlastitoj praksi, pri čemu ističe da je ključni problem nedostatak vremena roditelja, a time i komunikacije, nadzora te pravovremene i primjerene korekcije ponašanja mladih, što je posljedica loših ekonomskih prilika u cjelokupnom društvu, koje roditelje primoravaju da istovremeno obavljaju i po dva posla. Interesantno je zapažanje četvrte pedagogice koja kaže: „Smatram da najviše neprihvatljivih ponašanja iskazuju djeca iz veoma siromašnih i veoma bogatih obitelji. Naravno, to nije pravilo, ali jeste nešto što sam primijetila. Mislim da je razlog što ni jednima ni drugima njihove obitelji ne pružaju adekvatnu podrš-

ku, pažnju i ljubav – jedni su zaokupljeni nošenjem s egzistencijalnom krizom i obezbjeđivanjem osnovnih sredstava za život, a drugi svojim poslovnim uspjehom, uslijed čega nastoje materijalnim stvarima kompenzovati nedostatak vremena i energije za odgojno usmjeravanje i aktivno učestvovanje u procesu odgoja i obrazovanja vlastite djece.“

Velike su razlike u odgovorima na prvo pitanje druge tematske kategorije intervjua - provedba preventivnih programa. Najveće odstupanje predstavlja odgovor pedagogice Muzičke škole, koja navodi kako se u njoj ne provode nikakvi preventivni programi neprihvatljivih oblika ponašanja mladih. Druga ispitanica navodi kako se u Gimnaziji preventivni program provodi pedagoško-psihološka služba škole, ali i razredne starješine na časovima odjeljske zajednice. Osim toga, „povremeno se provode preventivne aktivnosti i projekti u saradnji s drugim institucijama lokalne zajednice te nevladinim organizacijama“. U Centru srednjih škola implementiran je program „Briga o djeci – zajednička odgovornost i obaveza“, čiji je globalni cilj obezbjeđivanje sigurnog i podsticajnog okruženja za rast i razvoj djece i mladih kroz multisektorski pristup, a jedan od posebnih ciljeva prevencija vršnjačkog nasilja i svih drugih oblika neprihvatljivog ponašanja. „Tokom cijele školske godine nastavnici i ja pratimo listu indikatora i bilježimo uočena ponašanja u dosijee učenika i reagujemo u skladu s programom rada višečlanog tima“. S druge strane, pedagogica Tehničke škole ističe kako ne postoje sistemski preventivni programi neprihvatljivih ponašanja mladih. „Na tom planu, postoje edukativna predavanja u toku sedmice društveno-koristnog rada, koja organizuju Policijska uprava, Centar za socijalni rad, Dom zavlja i stručna služba škole, na različite teme, u skladu s oblašću djelovanja pojedine institucije. Osim toga, u okviru časova odjeljske zajednice, razredne starješine bave se temama poput interesa, vrijednosti, nenasilne komunikacije, bontona i sl.“ U vezi s ulogom školskog pedagoga u provedbi preventivnih programa i aktivnosti, dvije ispitanice navode da su nosioci provedbe, odnosno koordinatori tog aspekta školskog djelovanja, dok pedagogica Tehničke škole daje nešto detaljniji odgovor. „Stručna služba škole organizuje pojačan vaspitni rad za učenike koji naprave više od petnaest neopravdanih izostanaka tokom godine, a prijavljuju nam se i svi ostali oblici neprihvatljivog ponašanja, pa s učenicima obavljamo i savjetodavno-korektivne razgovore. Primjenjujemo Protokol o postupanju u slučajevima vršnjačkog nasilja, a od prije dvije godine i program „Briga za svako dijete – zajednička odgovornost i obaveza“, čiji je cilj jačanje odgojne uloge škole, blagovremeno uočavanje rizičnih ponašanja i pružanje različitih oblika pomoći učenicima. U tu svrhu koristimo Listu indikatora učeničkog ponašanja koju popunjavaju predmetni nastavnici te o uočenim pojavama obavještavaju

stručnu službu škole.“ Ispitanice navode da se evaluacija školskih preventivnih programa i aktivnosti vrši na kraju svakog polugodišta, ali nam ne pružaju detaljniji uvid u taj proces. Između ostalog, o tome kažu sljedeće: „Efekti savjetodavno-korektivnog rada procjenjuju se prema ponašanju učenika, tj. prema tome da li je ono primjerenije ili ne“; „Rezultati su bolji što se ranije započne s djelovanjem, a evaluiramo ih na različite načine, u zavisnosti od konkretnog nepoželjnog ponašanja i pojedinog učenika“; te „Na ovo pitanje ne mogu dati adekvatan odgovor s obzirom na moje dvogodišnje odsustvo s posla. Još uvijek nisam podrobno upućena u aktuelnu proceduru“. Nešto više doznajemo o poteškoćama u provedbi preventivnih programa i aktivnosti u srednjim školama. Dvije ispitanice kao ključni problem ističu nezainteresovanost učenika za saradnju te njihovu nepovjerljivost prema instituciji škole i njezinim djelatnicima, dok treća navodi da su prepreke preventivnom djelovanju škole znatno smanjene uvođenjem sistema praćenja indikatora ponašanja učenika. Jedna ispitanica smatra da i dalje nema sistemskih rješenja za provedbu prevencije te da je otežavajuća okolnost često i nedovoljan kapacitet primarne porodice učenika da se s problemom djeteta uhvati u koštac i izbori. Podršku pedagoško-psihološkoj službi škole u provođenju preventivnih programa i aktivnosti pružaju najviše uprava škole, nastavno i vannastavno osoblje, kolege zaposlene u drugim školama te roditelji i učenici. Jedna ispitanica kao poteškoću navodi i izostanak podrške od strane pojedinih kolega i roditelja, što „umnogome otežava naš rad i osujećuje napore koje pedagoško-psihološka služba škole ulaže“. Šira društvena zajednica obezbjeđuje podršku preventivnom djelovanju srednjih škola kroz aktivnosti i sastanke multisektorskog tima čiji su članovi: predstavnik Centra javne bezbjednosti, Centra za socijalni rad, Gradske uprave – odjeljenja za društvene djelatnosti, Doma zdravlja i predstavnici škole. Osim toga, „tu su i spomenuta predavanja za učenike koja s vremena na vrijeme održavaju druge ustanove iz lokalne zajednice i zainteresovane organizacije iz nevladinog sektora“.

Treća grupa pitanja odnosila se na rad s učenicima i roditeljima na prevenciji društveno neprihvatljivih ponašanja mladih. Najprije smo željeli doznati koji su učenici uključeni u preventivne programe, odnosno koliki je opseg školskog preventivnog djelovanja, a odgovori ispitanica veoma su slični. Naime, svi učenici uključeni su primarne preventivne programe, najčešće kroz edukativna predavanja i mjesečne aktivnosti školskih pedagoga te razrednih starješina. U sekundarne preventivne programe uključeni su učenici u riziku, oni kod kojih postoje naznake ili kod kojih su se već manifestovali određeni oblici neprihvatljivog ponašanja. Ove mlade upućuje se na savjetodavno-korektivne razgovore, angažman u vannastavnim aktivnostima i radionicama koje organi-

zuje škola u saradnji s drugim akterima u lokalnoj zajednici te u programe koje provodi multisektorski tim. U pogledu oblika rada s učenicima, sve ispitanice navode da dominira individualni pristup uz povremene grupne intervencije i aktivnosti. „Zavisi od oblika i učestalosti javljanja pojedinih indikatora ponašanja. Ponekad je dovoljno obaviti tek jedan razgovor s učenikom, a u drugim situacijama se u rad s njim uključuju i Centar za socijalni rad, Centar za mentalno zdravlje te drugi članovi multisektorskog tima.“ Jedna ispitanica drži da individualni rad daje bolje rezultate „jer se učenik tako osjeća sigurnije i spremniji je za saradnju“. Učenici uglavnom ne sudjeluju direktno u kreiranju programa, ali imaju priliku uticati na načine njihovog provođenja te suodređivati ciljeve koji se nastoje postići. Izjave o angažmanu roditelja u preventivnom djelovanju raznorodne su. U Muzičkoj školi, roditelji se pozivaju na saradnju jedino ukoliko se određeni problem ne može riješiti samo s učenikom. „Đake držimo odgovornim za svoje postupke, i pozitivne i negativne. Time im nastojimo ukazati povjerenje i podržati njihovu samostalnost, ali postoje i slučajevi kada se obraćamo roditeljima za pomoć u ostvarenju naših odgojnih nastojanja.“ U Gimnaziji i Tehničkoj školi, roditelji se uključuju u provedbu preventivnih programa „po potrebi“, iako se „obavezno obavještavaju o svim neprihvatljivim ponašanjima njihove djece“, pri čemu postoje problemi u motivisanju nekih od njih na aktivno učešće i primjerenu saradnju. „I dalje ima mnogo roditelja koji odbijaju doći u školu, čak i kada njihova djeca imaju većih problema u ponašanju ili učenju. Neki se vrijeđaju i optužuju nas za „miješanje“ u privatne stvari, drugi kažu da će kod kuće poraditi na konkretnom problemu, ali to ne čine, a treći jednostavno ignorišu naše pozive na akciju.“ Najveći značaj ulozu roditelja pridaje pedagogica Centra srednjih škola, koja kaže: „Bez njih rezultati često izostaju, zbog čega je rad multisektorskog tima baziran i na saradnji s porodicom učenika“. U svim školama, roditelji svoj doprinos u oblikovanju preventivnih programa i odabiranju preventivnih aktivnosti usmjerenih na određene probleme i pojave daju uglavnom putem Savjeta roditelja i redovnih roditeljskih sastanaka, a u specifične intervencije uključeni su samo oni roditelji s kojima je dodatni rad, uslijed neprihvatljivog ponašanja njihovog djeteta ili drugih problema, potreban.

Posljednja tematska kategorija pitanja u intervjuu sa školskim pedagogima odnosila se na njihove lične kompetencije za preventivni rad. Sve četiri ispitanice izjavile su da posjeduju određeni stepen kompetencije u ovom području, ali i da postoji potreba za dodatnom edukacijom i treninzima, odnosno stalnim stručnim usavršavanjem, kako bi djelovale u skladu sa savremenim principima preventivne nauke. U pogledu osposobljenosti za provedbu preventivnih programa i aktivnosti steče-

ne tokom inicijalnog obrazovanja, odgovori pedagogica također su bliski. Ono im je pružilo adekvatnu količinu teorijskih i opštih znanja te smjernice za praktično djelovanje, ali ne i dovoljno iskustva, što drže manjkom našeg obrazovnog sistema. Od specifičnih kolegija u kojima je ova tema bila zastupljena navode sljedeće: Socijalna pedagogija, Obiteljska pedagogija, Školska pedagogija i Savjetodavni rad. Uz to, sve ispitanice drže da su kompetenciju stekle prevashodno tokom višegodišnjeg radnog iskustva te dodatnih edukacija koje su pohađale nakon inicijalnog obrazovanja. U vezi s tim je i naredno pitanje o stručnom usavršavanju u pogledu prevencije, gdje pedagogice navode kako su učestvovala u različitim vidovima ovakvih aktivnosti, najčešće u organizaciji Republičkog pedagoškog zavoda. Konkretna teme kojih su se projekti ticali su: maloljetnička delinkvencija, djeca u riziku, bolesti zavisnosti, postupanje s maloljetnicima u krivičnom postupku itd. Sve ispitanice na pitanje o praćenju aktuelnih naučnih spoznaja vezanih uz prevenciju neprihvatljivih oblika ponašanja mladih navode da ulažu trud da budu u toku sa važnim istraživanjima i radovima te da prate publikacije Društva pedagoga Republike Srpske, kao i neke druge domaće i inostrane naučne i stručne časopise. Posljednjim pitanjem u intervjuu pedagogicama je data prilika da iznesu mišljenja i prijedloge za unapređenje prakse prevencije neprihvatljivih oblika ponašanja mladih u njihovim srednjim školama. Pedagogica Muzičke škole ističe kako smatra da u njezinoj školi ne postoji potreba za razvijanjem takvog programa te da uslijed toga nema smisla govoriti o unapređivanju preventivne prakse. Ostale ispitanice najveći naglasak stavljaju na edukaciju nastavnog i vannastavnog školskog osoblja, kako bi ono blagovremeno i adekvatno reagovalo na prve znake nepoželjnog ili rizičnog ponašanja mladih. Osim toga, jedna ispitanica kaže: „Smatram da bi bilo veoma korisno uključiti veći broj učenika u vannastavne aktivnosti. Cjelokupan način rada u njima pruža veće mogućnosti za odgojno i protektivno djelovanje prema mladima.“ Također, jedna pedagogica naglašava potrebu za adekvatnijim programima stručnog usavršavanja pedagoško-psihološke službe škole, te navodi: „Nužne su nam kvalitetne obuke bazirane na praksi, a ne generalizovane teorijske postavke. Seminari trebaju biti organizovani podjednako u svim regijama Republike Srpske, jer mi često nismo u mogućnosti prisustvovati onima u Banja Luci zbog fizičke udaljenosti, materijalnih razloga, privatnih i drugih obaveza, a posebno je zapostavljena Hercegovina.“

7. Interpretacija rezultata istraživanja

7.1. Opšte karakteristike slobodnog vremena mladih

Jedna od karakteristika savremenog života zasigurno je i povećanje količine slobodnog vremena. U našem istraživanju došli smo do podatka da polovina ispitanika raspolaže sa dva do četiri sata slobodnog vremena dnevno, gotovo 30% ispitanika s više od četiri sata dnevno te 17.5% ispitanika manje od dva sata, dok je procenat onih koji uopšte nemaju slobodnog vremena tek 3%. Nasuprot tome, Ilišin (2003) je ustanovila da najveći broj djece raspolaže s više od 4 sata slobodnog vremena dnevno, što potkrepljuju i nalazi drugih istraživanja (Hanžek, Holenko, Kojadin, Kolesarić i Morić, 2013; Ilišin, Marinović-Bobinac i Radin, 2001, prema Rattinger, 2018). Slično, u istraživanju Brkljačić, Kaliterna-Lipovčan i Tadić (2012), ispitanici iz studentske populacije u prosjeku raspolažu sa 33 slobodna sata sedmično, odnosno 3-5 slobodnih sati dnevno. Rezultate približne našima dobila je Mijatović (2014), tačnije da preko 85% mladih oba spola dnevno raspolaže s tri ili više sati slobodnog vremena, kao i Budimir (2017), koja navodi da najveći dio zagrebačkih srednjoškolaca (41.3%) prema samoiskazu, raspolaže s 2 do 3 sata slobodnog vremena dnevno. Ilišin i Spajić-Vrkaš (2017) daju prikaz uporedbe podataka o količini slobodnog vremena mladih za 1999. i 2013. godinu, a koji pokazuju da u 21. vijeku gotovo $\frac{3}{4}$ mladih raspolaže s više od 3 sata slobodnog vremena dnevno, što je nešto više u uporedbi s ranijim razdobljem. Uz to, činjenica da više od trećine ispitanika ima 4 i više sati slobodnog vremena dnevno aktualizira pitanje sadržaja kojima ga ispunjavaju. Ipak, treba istaći da ako polazimo od pretpostavke da mladi svoje raspoloživo slobodno vrijeme iskorištavaju prema vlastitim interesima, onda je „manje bitna količina vremena kojom raspolažemo, u odnosu na činjenicu kako je to vrijeme iskorišteno i kakve su posljedice samog angažmana“ (Lenz, 1991, prema Valjan-Vukić, 2013: 68). U pogledu društva u slobodnom vremenu, najveći procenat naših ispitanika provodi ga s prijateljima, a zatim s porodicom (20.5%) te sami (11.5%). Do sličnih rezultata došle su Cvetković i Radović (2012), koje na temelju istraživanja sa srednjoškolcima Kosovske Mitrovice zaključuju kako mladi slobodno vrijeme najčešće provode s društvom, ali i da vrijeme provedeno s porodicom nije u zaostatku. I studentska populacija najveću količinu slobodnog vremena ispunjava socijalnim kontaktima, pri čemu gotovo svi barem dio vremena provode s prijateljima, a velika većina ih se barem povremeno druži s obitelji, što odgovara i nalazima istraživanja Čunović i Vuković (2005, prema Brkljačić i sar., 2012), koji poka-

zuju da se 92% mladih u slobodno vrijeme druži s prijateljima. Ovi nalazi potvrđuju socijalni karakter slobodnog vremena mladih i njegovu socijalizirajuću funkciju u njihovom razvoju.

Relativno najveći uticaj na samoprocjenu kvalitete života imaju aktivnosti u slobodnom vremenu, što je u skladu s tvrdnjom da je način provođenja slobodnog vremena u izravnoj vezi s pokazateljima kvalitete života (Perasović i Bertoluci, 2008, prema Rattinger, 2018). Više od polovine naših ispitanika (59.5%) izražava potpuno i većinsko zadovoljstvo svojim aktivnostima u slobodno vrijeme, a najveći broj opredjeljuje se za djelimično zadovoljstvo (22.5%), uz približne postotke onih koji osjećaju djelimično i potpuno nezadovoljstvo vlastitim načinom provođenja slobodnog vremena (9.5% i 8.5%). Do sličnih rezultata došli su i Mlinarević i sar. (2007), u čijem istraživanju 54% ispitanika iz Slavonije i 44% ispitanika iz Zadra izražava zadovoljstvo vlastitim načinom provođenja slobodnog vremena, te Petrović i Zotović (2010) na uzroku srednjoškolaca u Vojvodini, dok studenti u istraživanju Brkljačić i sar. (2012) ne iskazuju ni posebno zadovoljstvo niti posebno nezadovoljstvo svojim slobodnim vremenom. Brlas i Majurec (2001, prema Brlas, 2010) navode rezultate istraživanja sa srednjoškolcima u Virovitici koji također pokazuju da mladi deklarišu zadovoljstvo načinom na koji provode svoje slobodno vrijeme. Ipak, autori to drže prvenstveno rezultatom mogućnosti slobodnog izbora te ističu kako se zadovoljstvo manje odnosi na kvalitet tog izbora, s obzirom da je alternativa vrlo malo, a što proizilazi neposredno iz izjava ispitanika o nezadovoljstvu postojećim mogućnostima za provedbu slobodnog vremena u lokalnoj zajednici. I u našem istraživanju najčešćim razlogom nezadovoljstva vlastitim slobodnim vremenom pokazalo se nepostojanje adekvatnih mjesta za njegovo provođenje, a slijede nedostatak slobodnog vremena, nedostatak novca za provođenje slobodnog vremena na željeni način te nedostatak slobode u odlučivanju o vlastitom slobodnom vremenu. Pritom treba naglasiti da je znatan broj ispitanika odabrao kategoriju odgovora „nešto drugo“ (44.2%). Slično, Mlinarević i sar. (2007), izvještavaju o nezadovoljstvu adekvatnim mjestima za provođenje slobodnog vremena te nedostatku novca za njegovo provođenje u skladu s potrebama i aspiracijama mladih, dok većina ispitanika u istraživanju Rattinger (2017) iskazuje zadovoljstvo izborom ponuđenih aktivnosti u svojoj sredini. U istraživanju Vrkić-Dimić (2005) provedenom na studentskoj populaciji, najčešći spominjani razlog neostvarenja vlastitih želja je nedostatak materijalnih sredstava, a slijede nedostatak slobodnog vremena, samopouzdanja i odgovarajuće ponude slobodnovremenskih sadržaja. S druge strane, Pešić i sar. (2009) navode da su mladima u Srbiji nedostatak slobodnog vremena i nedostatak zanimljivih mjesta za izlazak veći problemi od izdvajanja novca za izlaske, s čime ozbiljnijih poteškoća ima

svoga petina ispitanika. Ovakvi nalazi ukazuju na nužnost prilagođavanja postojećih i razvijanja novih kapaciteta lokalnih zajednica za aktivnosti mladih u slobodnom vremenu, kao i na potrebu za detaljnijim proučavanjem interesovanja, želja i vrijednosne orijentacije novih generacija. Samo na taj način moguće im je osigurati primjerene uslove za optimalan razvoj u svim domenima, uvažiti njihovu rastuću samostalnost te ohrabriti samoopredjeljenje, samoobrazovanje i samoaktivitet.

Škola ima zadaću odgojno-obrazovno djelovati i u slobodnom vremenu mladih te za njega, a najčešće je nastoji ispuniti putem vannastavnih aktivnosti. Zeijl (2001, prema Miliša i Milačić, 2010) daje snažne argumente u razlikovanju i negativnim implikacijama neorganizovanog slobodnog vremena, u odnosu na organizovane aktivnosti u školi i van nje te snažno sugerise potrebu za osnaženjem odgojnih vrijednosti u svim vanškolskim atktivnostima. Mijatović (2014) navodi da su kod ispitanika u njezinom istraživanju u većem broju zastupljene neorganizovane aktivnosti u slobodnom vremenu, pri čemu se mladići više uključuje u organizovane aktivnosti, poglavito sportskog tipa. S druge strane, Rattinger (2017) dolazi do podatka o većoj uključenosti ženskog spola u organizovane slobodne aktivnosti, iako ta razlika nije statistički značajna. U našem istraživanju, više od dvije trećine ispitanika izjavilo je da ne sudjeluje u školskim vannastavnim, a nešto više od polovine u vanškolskim aktivnostima, što je približno rezultatima istraživanja Valjan-Vukić (2016), koji pokazuju da je 34.6% učenika viših razreda osnovne škole uključeno u rad vannastavnih aktivnosti u školi te da znatno veći broj učenika slobodno vrijeme provodi u vanškolskim aktivnostima (53%). Najčešće odabirani odgovori na pitanje o razlozima učestvovanja u vannastavnim aktivnostima u ovom istraživanju odnosili su se na interesovanja i želju za dodatnim istraživanjem određenih područja ili predmeta, što ukazuje na poštivanje prvog principa provođenja slobodnog vremena mladih, koji garantuje njegovu suštinu. Uz to, petina ispitanika sudjeluje u vannastavnim aktivnostima zbog druženja sa svojim prijateljima, što pruža mogućnosti za pozitivne vršnjačke interakcije i uticaj, a vrlo mali procenat odabire ih po preporuci roditelja i nastavnika te zbog uspješnosti samog voditelja. Potonje ukazuje na odsustvo prepoznavanja interesovanja, afiniteta i talenata mladih od strane njihovih obitelji i odgojno-obrazovnih djelatnika te njihovog usmjeravanja u odgovarajućim pravcima, kao i na goleme mogućnosti unapređivanja načina vođenja školskih vannastavnih aktivnosti kroz stručno usavršavanje nastavnika te širu potporu rukovodstva i psihološko-pedagoške službe škole. U prilog tome snažno ide i činjenica da više od polovine ispitanika ne sudjeluje u vannastavnim aktivnostima jer im nisu interesantne, dok za više od četvrtine njih prepreku predstavlja nedostatak slobodnog vremena, što se može dovesti u vezu s prenatrpanim školskim kuriku-

lumom i pritiskom okoline za postizanjem visokih akademskih nauštrb svakih drugih rezultata. Mnogi istraživači i praktičari upozoravaju da su najčešće roditelji ti koji „forsiraju“ adolescente da ulažu pretjerane napore u školski rad i učenje, pa je pozitivno što tek 2.3% mladih u našem istraživanju ne sudjeluje u vannastavim aktivnostima uslijed neodobravanja roditelja. S druge strane, zabrinjavajuća je činjenica da neki ispitanici navode da u njihovoj školi ne postoje vannastavne aktivnosti, a ne treba previdjeti ni odgovore mladih koji se odnose na nedostatak samopouzdanja, budući da je sve veći broj adolescenata narušenog mentalnog zdravlja. Pojedini ispitanici razlogom uključivanja u vannastavne aktivnosti navode i želju za kvalitetnim provođenjem slobodnog vremena, što je ohrabrujuće budući da pokazuje da mladi prepoznaju vrijednost svrhovitih i razvojno pozitivnih aktivnosti i u ovoj životnoj domeni. Ipak, to je i signal za akciju cjelokupnom društvu, budući da je dominantan razlog neuključivanja naših ispitanika i u vanškolske aktivnosti upravo njihova neinteresantnost, a ne često isticane materijalne poteškoće, neinformisanost i roditeljske zabrane. Ovakva neadekvatnost ponude slobodnih aktivnosti za mlade odražava nesposobnost zajednice da odgovori na njihove potrebe i time djeluje kao zaštitni činilac u prevenciji društveno neprihvatljivih ponašanja i osiguravanju pozitivnog razvoja. U vezi s tim, Pehar-Zvačko (2003) ističe da društvo i škola moraju shvatiti važnost slobodnog vremena za mlade te preraspodijeliti ukupno vrijeme namijenjeno njima u korist slobodnih aktivnosti. Rezultati dobijeni našim istraživanjem ukazuju da u vanškolskim aktivnostima na sedmičnoj osnovi najviše ispitanika sudjeluje 3 ili 4 puta, a zatim 1 ili 2 puta te 5 ili 6 puta, dok Valjan-Vukić (2016) navodi da najveći broj učenika provodi 1 do 2 sata sedmično, a slijede odgovori „5 i više sati“ te „3 do 4 sata“ (Valjan-Vukić, 2016). Uprkos ovom razilaženju, oba skupa podataka upućuju na postojanje velikog neiskorištenog potencijala za intencionalno pedagoško djelovanje u slobodnom vremenu djece i mladih.

U pogledu vrsta aktivnosti u slobodnom vremenu, naši ispitanici većinski se bave sportom i fitnessom, a velik broj njih muzikom i plesom te stranim jezicima. Nešto su manje agnažovani u pozorišnoj i likovnoj umjetnosti, volontiranju, ljudskim pravima te u vjerskoj zajednici, a najmanje mladih bavi se ručnim radom i majstorstvom, ekologijom, filmskom umjetnošću, tehničkim i prirodnim naukama te političkim aktivnostima. Približnu strukturu vanškolskih aktivnosti u kojima su mladi angažovani navode Valjan-Vukić (2016): sportske aktivnosti (47%), učenje stranog jezika (19%), glazbene aktivnosti (16%), literarne ili dramske aktivnosti (5%), te ostale aktivnosti (26%) i Rattinger (2017): sportske aktivnosti (62%), učenje jezika i dodatno obrazovanje (20%), muzičko obrazovanje, ples i balet (21%), kulturno-zabavne aktivnosti poput dramskih grupa (3%) te ostale (8%).

Nalaz o najčešćem opredjeljenju djece i mladih za sportske aktivnosti potvrđuje i istraživanje Šiljković i sar. (2007), provedeno s učenicima osnovnih škola, uz nisku zainteresovanost za aktivnosti prirode i društva. Ilišin i sar. (2013) navode da su sudjelovanje u građanskim akcijama/inicijativama i bavljenje politikom najmanje moderne pojave među mladima, što je donekle podudarno s nalazima ovog istraživanja, budući da se u našem uzroku veći broj mladih u bavi volontiranjem, angažmanom u vjerskoj zajednici te ljudskim pravima. U vezi s tim, Pehar-Zvačko (2003) ističe da su mladi društveno-politički veoma pasivni, čemu uzrok treba tražiti u stavu da se njihova riječ ne uvažava u cjelokupnoj društveno-političkoj situaciji u zemlji, dok su, s druge strane, religijske institucije našle načina da svojim sadržajima privuku ovu populaciju. Mijatović (2014) navodi da njezinim ispitanicima u školi najviše nedostaju sportske aktivnosti, tribine o aktualnim pitanjima mladih i školski klub, te muzičke sekcije i kulturne aktivnosti. Slično, za naše ispitanike najzastupljenije grupe željenih školskih vannastavnih aktivnosti su sportsko-rekreativne, kulturno-umjetničke i naučno-istraživačke, dok manji broj izražava želju za osnivanjem tehničkih i radno-proizvodnih sekcija. To svjedoči da mladi žele više svog slobodnog vremena provoditi u bavljenju strukturiranim aktivnostima koje bi ga učinile svrsishodnim, što možemo dovesti u vezu s istraživanjem Hiu-Lun Tsai (2005, prema Brkljačić i sar., 2012), koji nalazi da bi mladi željeli biti aktivniji u slobodnom vremenu. Do sličnih rezultata dolazi i u Bouillet (2009), čiji ispitanici pokazuju i interes da prošire spoznaje i uče nove sadržaje te poželjno ocjenjuju fizičke aktivnosti kojima se u svakodnevnom životu rijetko bave. Ovakvi nalazi još su jedan podsticaj naučnoj i stručnoj javnosti za proširivanje i usavršavanje teorije i prakse pedagogije slobodnog vremena uz uvažavanje lokalnih i individualnih specifičnosti te otvorenu saradnju sa lokalnom i širom društvenom zajednicom.

7.2. Funkcionalnost aktivnosti mladih u slobodnom vremenu

Mladi su, kao što je ranije rečeno, heterogena socijalna grupa, što podrazumijeva i raznovrsnost u odabiru aktivnosti kojima će se baviti. Na osnovu pregleda vrijednosti mjera deskriptivne statistike podataka prikupljenih ovim istraživanjem, može se zaključiti da se mladi u slobodno vrijeme bave raznovrsnim aktivnostima, pri čemu preovladavaju sljedeće: surfovanje internetom ($M=2.83$) i slušanje muzike ($M=2.22$) te gledanje TV-a ($M=1.15$). Ove aktivnosti uglavnom se provode izolovano i u zatvorenim prostorima, nestrukturirane su, ne traže trud i koncentraciju te nisu izazovne mladima pa se kao takve ponekad mogu dovesti u vezu s društveno neprihvatljivim ponašanjem. Uz to, orijentacija na dokoličarenje u sprezi sa savremenim tehnološkim dostignućima može voditi

osjećaju alijenacije, posljedica čega su nerijetko razni a(nti)socijalni oblici ponašanja. Pozitivne socijalne interakcije s vršnjacima neophodne su adolescentima, pa su zabrinjavajući rezultati koji ukazuju na nisku zastupljenost aktivnosti koje podrazumijevaju direktne socijalne kontakte, poput igranja društvenih igara te posjećivanja različitih centara i događaja u lokalnoj zajednici. S druge strane, posjete kafićima i klubovima te druženje s prijateljima i porodicom u spontanim nestrukturiranim aktivnostima znatno su više zastupljeni, dok vrlo mali broj ispitanika izvještava o bavljenju uređivanjem životnog prostora, sviranjem muzičkog instrumenta te brigom za mlađe članove obitelji i kućne ljubimce. Dakle, evidentna je tendencija dominacije pasivističkih i konzumentskih oblika provođenja slobodnog vremena mladih, na šta upozoravaju i rezultati brojnih drugih istraživanja (Ilišin, 2001, prema Vidulin-Orbanić, 2008; Babić, 2003, prema Valjan-Vukić, 2013; Petrović i Zotović, 2010; Mlinarević i sar., 2007; Pešić i sar., 2009; Plenković 2000, prema Mlinarević i Gajger, 2008; Bouillet, 2009). To sugerise da mladi svoje potrebe za odmorom i rasonodom zadovoljavaju na štetu razvoja ličnosti, odnosno da propuštaju važne prilike za obrazovanje uslijed bavljenja aktivnostima besmislenog i komercijalnog karaktera. Time oni prestaju biti subjektima slobodnog vremena pa se ono svodi na prazno vrijeme ispunjeno sadržajima niske kulturne i svake druge vrijednosti te nastaje *couch-potato* generacija, koja nakon „radnog“ vremena želi samo pasivan odmor i *instant* zabavu koja ne zahtijeva nikakav lični angažman i trud. Ilišin i Spajić-Vrkaš (2017) daju komparativni prikaz sudjelovanja mladih u aktivnostima slobodnog vremena 1999., 2004. i 2013. godine, ističući kako većina mladih često uzima učešća samo u sljedećim: druženje s prijateljima, ponajviše u kafićima, sjedenje pred kompjuterom i televizorom; dok u ostalim aktivnostima najviše sudjeluju ponekad te se pomoću njih najbolje mogu identifikovati razlike u stilovima života raznih podgrupa mladih. Pritom, homogenizaciji mladih u načinu provođenja slobodnog vremena pridonosi i kontinuirano većinsko nesudjelovanje u aktivnostima poput bavljenja političkim, volonterskim i honorarnim radom te posjećivanja pozorišta, galerija i javnih tribina. Najuočljivije promjene u obrascima ponašanja mladih u slobodnom vremenu odnose se na prorjeđivanje gledanja televizije, čitanja štampe i slušanja radija, što odražava trend potiskivanja „starih“ medija od strane novih. Uz to, participacija mladih u porastu je u pogledu aktivnog bavljenja sportom te hobijima i političkim radom, što pokazuje blagi porast potrebe populacije za javnim angažmanom te za manje pasivnim i donekle kreativnijim načinima provođenja slobodnog vremena. Sveprisutnost savremenih medija, s druge strane, usmjerava ih ka hedonističkoj i potrošačkoj životnoj orijentaciji, a njihovo je važno mjesto u slobodnom vremenu mladih neosporno. Tako Rado-

vanović (2013) navodi da njezini ispitanici najviše vremena provode gledajući TV i slušajući muziku (preko 70%) te igrajući se na kompjuteru (30%), dok se gotovo 85% mladih nikada ili skoro nikada ne bavi individualnim, a više od polovine timskim sportom, a Bezinović, Mitrović i Todorović (2019) da su dva najčešća oblika provođenja slobodnog vremena ispitanih učenika pretraživanje interneta i druženje s članovima obitelji. Pritom se srednjoškolci u odnosu na osnovnoškolce značajno manje bave sportom, manje čitaju i manje sudjeluju u organizovanim slobodnim aktivnostima. U istraživanju Rattinger (2017), ispitanici provode u prosjeku trećinu slobodnog vremena na društvenim mrežama, dok Diklić, Nakić i Šošić (2018) navode kako je prosječno provedeno vrijeme na društvenim mrežama do 2 sata dnevno. Kovačević (2007) dolazi do podatka da najveći broj učenika viših razreda osnovne škole dnevno za računarom provede 1-2h, poglavito u igranju video-igara, a Milačić i Miliša (2010) kako najveći dio ove populacije pred televizijskim ekranom provede 2-3h dnevno, pri čemu je posebno zabrinjavajući podatak da više od 5h gledanja TV-a dnevno praktikuje 12% ispitanika, a dodatnih 18.8% od 3 do 5 sati. Slični rezultati dobijeni su u pogledu dnevne upotrebe interneta pomoću računara i mobitela, što ukazuje na opasnost od razvoja ovisnosti o medijima. Iznneseni podaci u skladu su sa stavom Ilišin (2007) da slobodno vrijeme mladih postoji kao poligon za zabavu, opuštanje i rekreaciju, uz povremeni dodatak sadržaja koji kultivišu dokolicu i doprinose razvoju ličnosti, što potvrđuje *Hipotezu 1*, koja pretpostavlja da se se mladi u slobodnom vremenu bave raznovrsnim aktivnostima, od kojih je većina u funkciji odmora i rasonode u odnosu na razvoj ličnosti, odnosno ostale funkcije slobodnog vremena.

7.3. Manifestovanje društveno neprihvatljivih ponašanja mladih

Razvojne karakteristike, prvenstveno traženje uzbuđenja i egocentrizam, povećavaju vjerovatnost razvoja rizičnih ponašanja kod mladih (Arnett, 1992, prema Dodig i Ricijaš, 2011). Jessor i Jessor (1977, prema Dodig i Ricijaš, 2011) navode da se adolescenti uključuju u rizična ponašanja kako bi preuzeli kontrolu nad svojim životima, lakše se nosili s tjeskobom, frustracijom i neuspjehom te se povezali s vršnjačkom grupom. U skladu s tim, i određeni dio populacije mladih obuhvaćene ovim istraživanjem manifestuje različite oblike neprihvatljivog ponašanja, poglavito u vidu konzumiranja alkohola, fizičkog nasilja, odnosno učestvovanja u tučama, zloupotrebe opojnih droga i laganja. Ipak, treba naglasiti da aritmetička sredina za ova ponašanja iznosi, osim za pijenje, manje od 1, što ukazuje na činjenicu da najveći broj adolescenata ipak nije sklon ispoljavanju neprihvatljivih ponašanja. S druge strane, Radosavljević-Kirćanski (2014) nalazi da je 81% ispitanika u nje-

zinom istraživanju povremeno radilo nešto što se kosi s društvenim normama, a obično su u pitanju manji prekršaji poput laganja roditelja, nastavnika ili povremenog bježanja sa časova. Više od trećine ispitanika jednom je radilo nešto što se smatra ozbiljnijim kršenjem normi, i to uglavnom u pravcu fizičkog nasilja, dok je samo mali procenat činio delinkventna djela (9.5%). Istraživanje Bouillet (2017: 333) pokazalo je da su među mladima najzastupljenija rizična ponašanja vezana uz konzumiranje legalnih sredstava ovisnosti, dok su oni u nešto manjoj mjeri skloni konzumiranju tzv. lakših droga, a konzumacija tzv. teških droga zastupljena je u ponašanju iznimno malog broja mladih. Ista autorica daje komparativni prikaz konzumiranja sredstava ovisnosti među mladima 1999., 2004. i 2013. godine, iz kojeg je evidentno da znatno veći broj savremenih mladih konzumira većinu sredstava ovisnosti no što je to bio slučaj ranije, pri čemu je iznimka pušenje duhana i duhanskih proizvoda. Ipak, svjetsko istraživanje o upotrebi duhana u mladima za Hrvatsku pokazalo je da 17.3% učenika koristi neki duhanski proizvod, dok ih 14.6% puši cigarete (Capak, 2017), a Radovanović (2013) dolazi do podatka o svakodnevnom pušenju jedne trećine ispitanika, te povremenom pušenju svakog petog ispitanika, pri čemu nije pronađena statistički značajna razlika među polovima. Slično, rezultati istraživanja Malatestinić, Rović, Mataija-Redžović, Dabo i Janković (2008) pokazuju da gotovo polovina srednjoškolaca puši cigarete, a da svaki treći to čini često. Većina mladih konzumira pivo i vino, uglavnom povremeno, a slična je situacija i s konzumacijom žestokih pića, dok je učestalost korištenja ilegalnih droga znatno niža. U prilog tome idu i nalazi Dodig-Ćurković (2010) da cigarete konzumira 35.8% ispitanika, alkohol 29.4%, a psihoaktivne stvari ponekad i stalno koristi manji broj ispitanika, uglavnom marihuanu, dok čak 16.3% ispitanika koristi lijekove bez dozvole odnosno nadzora odraslih. Kao i u ranijim istraživanjima, marihuana je i u ovom drugu sa kojom mladi imaju najviše kontakta, dok se druge koriste u manjoj mjeri (Dušanić, 2019). Šiljak, Stojisavljević i Niškanović (2008) navode da je dostupnost marihuane među srednjoškolcima u RS prilično izražena: oko 12.4% dječaka i 11.1% djevojčica izjavilo je da bi im bilo prilično lako da nabave marihuanu, dok je 13% dječaka i 7.5% djevojčica izjavilo da bi mogli da je nabave vrlo lako. S druge strane, Bezinović i sar. (2019) su na uzorku mladih Istarske županije zaključili da se konzumiranje amfetamina, sintetskog THC-a, LSD-a, kokaina i opijata može smatrati rijetkim u populaciji srednjoškolaca, što je u saglasnosti i sa našim nalazima.

Ovisnosti o kockanju i internetu u našem uzorku manje su zastupljene, iako brojna istraživanja ukazuju na problematiku dostupnosti kockanja mladim osobama, pri čemu se oni najviše uključuju u sportsko klađenje i igranje lutijskih igara (Mikas i sar., 2019; Ricijaš i sar., 2011). Dodig (2013)

navodi da je čak 83.1% srednjoškolaca iz urbanih sredina Hrvatske kockalo bar jednom u životu, a Bijedić, Kuralić-Ćišić, Kovačević i Vardo (2015) na uzorku srednjoškolaca iz Sarajeva i Tuzle dolaze do podatka da je bar jednom u životu kockalo 69.3% ispitanika. Upotreba kompjutera premašuje vrijeme s vršnjacima za 17.5% naših ispitanika, dok u istraživanju Carević, Mihalić i Sklepić (2013) to djelimično ili potpuno važi za 16% ispitanika. Slično, školske obaveze i san zbog aktivnosti na kompjuteru zamjenjuje 19%, odnosno 17% naših ispitanika, dok u gore pomenutom istraživanju (2013) ove tvrdnje u potpunosti potvrđuje 13.93%, odnosno 16.92% ispitanika. Razdražljivost pri uskraćenosti pristupa internetu donekle ili potpuno osjeća 36% srednjoškolaca u našem uzorku, dok rezultati autorica iz Hrvatske pokazuju da 24.88% ispitanika koristi internet da bi umanjili svoje loše raspoloženje, pri čemu 39.30% anketiranih učenika ne pokazuju znakove depresije ili nervoze kada nisu na internetu. Nešto više od trećine naših ispitanika izvještava o tome da njihovi ukućani smatraju da provode previše vremena na kompjuteru, što je manje nego u istraživanju u Međimurskoj županiji, u kojem se čak polovina ispitanika donekle ili u potpunosti slaže s ovom tvrdnjom. Život bez kompjutera i interneta bio bi dosadan i prazan za 35.5% naših ispitanika, pa nije začuđujuće što se 19% njih djelimično ili potpuno slaže sa tvrdnjom da sedmično provedu više od 40 sati na kompjuteru. S prvom tvrdnjom u istraživanju autorica (2013) složilo se nešto manje – 28.86%, a s drugom nešto više – 31.34% ispitanika. Kao nemalo zastupljen oblik neprihvatljivih ponašanja mladih u našem istraživanju pokazalo se nasilje, prvenstveno socijalno i psihičko, a zatim i fizičko te seksualno i *online* nasilje. Ovakav rezultat dobijen je i u drugim istraživanjima ove problematike, pa tako Velki (2008) navodi da 90.3% djevojaka i 79.7% dječaka izjavilo je kako misli da u njihovoj školi ima nasilja, da je 7.6% izloženo nasilju svaki dan, 10.4% nekoliko puta sedmično, 14.8% jednom mjesečno i 16.4% par puta, pri čemu je najviše učenika izloženo verbalnom, a zatim fizičkom i emocionalnom te podjednako seksualnom, kulturalnom i ekonomskom nasilju. Posebni izvještaj Ombudsmana za djecu Republike Srpske i Mreže mladih savjetnika o vršnjačkom nasilju izvještava o iskazima 58.4% ispitanih srednjoškolaca koji ukazuju na postojanje vršnjačkog nasilja u njihovim školama (Hadžić-Bajrić, 2012), što je činjenica koju odgovorni stručnjaci ne smiju ignorisati, kao ni podatak o sve učestalijem sudjelovanju u neovlaštenoj vožnji, koja često ima ozbiljne, pa i fatalne posljedice. Ostali visoko zastupljeni oblici neprihvatljivog ponašanja ispitanika u ovom istraživanju su laganje, bježanje iz škole te pisanje/crtanje grafita, što su sve aktivnosti karakteristične za buntovništvo adolescenata prema autoritetima i želju za dokazivanjem vlastite vrijednosti i hrabrosti u očima vršnjaka. S druge strane, nisko su za-

stupljena ponašanja koji se odnose na krađu, rizično spolno ponašanje te teže prestupništvo, odnosno delinkvenciju, što se može tumačiti kao znak da mladi uglavnom poštuju zakonske, moralne i društvene norme ponašanja te da su svjesni opasnosti suprotnog postupanja. Dakle, kao i brojna druga istraživanja (Ricijaš, Krajcer i Bouillet, 2010; Sakoman, Kuzman i Šakić, 1997; Dodig i Ricijaš, 2011; Zrlić, 2008) ovo potkrjepljuje tvrdnju je da se dio mladih nerijetko uključuje u neprihvatljiva ponašanja, i to najčešće više njih istovremeno, ali pokazuje i kako većinska populacija mladih, prema podacima dobijenim na našem istraživačkog uzorku, nema takve tendencije, zbog čega možemo tek djelimično potvrditi *Hipotezu 2*, koja pretpostavlja da ukupna populacija mladih manifestuje raznolike društveno neprihvatljive oblike ponašanja.

7.4. Uticaj dobi na manifestovanje društveno neprihvatljivih ponašanja mladih

Mihajlović (2013, prema Radosavljević-Kričanski, 2014) navodi kako longitudinalne studije pokazuju da postoji progresija od blažih ka težim oblicima antisocijalnog ponašanja. U cilju ispitivanja razlika u ispoljavanju različitih oblika neprihvatljivih ponašanja učenika u ranoj (I i II razred) i poznoj (III i IV razred) mladosti, provedene su analize T-testa za nezavisne uzorke. Pritom je varijabla razreda formirana tako da iznosi 0 ukoliko učenici pohađaju niži, te 1 ukoliko pohađaju viši razred srednje škole. Statistički značajne razlike među grupama najuočljivije su u konzumaciji alkohola, odnosno piva, vina i cidera, gdje vrijednost T-testa iznosi 3.094, što pripada nivou od 1% statističke značajnosti, i konzumaciji žestokih alkoholnih pića, gdje vrijednost T-testa iznosi 2.670. Uz to, veći broj učenika viših razreda konzumira i cigarete, ali je ta razlika statistički značajna na nivou od 10%. Dakle, konzumacija alkohola i duhana raste s obzirom na dob, što su rezultati do kojih su došli i Ljubotina i Galić (2002, prema Ricijaš i sar., 2010) u istraživanju rađenom na uzorku od 2.349 učenika zagrebačkih srednjih škola. Slično, u istraživanju koje su provele Domitrović i Županić (2016), alkohol konzumira 65% ispitanika prvog razreda te 83% učenika četvrtog razreda srednje škole, a u onom Softić, Brdarević, Habibović, Babić, Kasper, Awad, Mujčinović, Telašević i Softić (2015) 15.1% učenika prvih razreda i 32.4% učenika trećih razreda, dok konzumenta cigareta u prvim razredima ima 14.1%, a u trećim skoro dva puta više. S druge strane, u istraživanju Milosavljević., Radovanović, Kocić, Vasić i Milovanović (2011), učenici prvih razreda srednjih škola u Kragujevcu konzumiraju cigarete u većem procentu nego učenici četvrtih razreda. Rašoteg-Šarić i sar. (2002) navode da starije djevojke i mladići češće konzumiraju alkohol i drogu te češće provode slobodno vrijeme u izlascima i zabavljajući se s vršnjacima. U prilog ovim nalazima

idu i istraživanja Telebak, Sibičić, Babić i Lučić (2017), koji navode da mlađi adolescenti u manjem procentu (28%) koriste psihoaktivna sredstva od starijih (33%) te Ricijaš i sar. (2010), koji uočavaju tendenciju prema intenziviranju konzumiranja psihoaktivnih tvari i markiranja s obzirom na dob, odnosno porast razreda ispitanika. Prema Softić i sar. (2015), broj konzumenata marihuane utrostručuje se među starijim učenicima, a u istraživanju Nikčević-Milković (2016), zaključuje se da mladi uglavnom koriste „lake“ droge, pri čemu je 30% učenika četvrtih razreda probalo marihuanu, u odnosu na 11% učenika prvih razreda, uz tendenciju učestalije upotrebe i težih droga, poput heroina i ecstasy-ja, u višim razredima srednje škole. Nasuprot tome, u našem istraživanju razlike među ispitanicima u ranoj i poznoj mladosti u pogledu zloupotrebe droga nisu pronađene, kao ni u kockarskim aktivnostima. Ovi nalazi protivrječni su i onima Dodig (2013), koji ukazuju na postojanje razlika u intenzitetu igranja dijela kockarskih igara s obzirom na razred te, za ispitanike muškog spola, i određenih razlika u stepenu razvijenosti štetnih psihosocijalnih posljedica s obzirom na dob. To potvrđuju i Bijedić i sar. (2015), navodeći da se participacija učenika u pojedinim igrama na sreću povećava prema završnim razredima, isključujući jednokratne srećke i TV-bingo, te Bezinović i sar. (2019) koji ističu da srednjoškolci u odnosu na osnovnoškolce značajno češće praktikuju igre na sreću. S druge strane, statistički značajna razlika među grupama pronađena je u pogledu laganja vršnjaka, pri čemu vrijednost T-testa iznosi 3.515 i ukazuje da su ispitanici u ranoj mladosti skloniji laganju vršnjaka. Rezultati su potvrđeni sprovođenjem neparametrijske alternative ANOVE – Kruskal Wallis testa, čijoj se upotrebi pribjeglo jer nije zadovoljen uslov jednofaktorske analize varijanse koji se odnosi na izražavanje zavisne varijable kao kontinualne. Ovakvi rezultati mogu se tumačiti u svjetlu spoznaja o podložnosti mladih vršnjačkom pritisku i činjenice da mlađi adolescenti nerijetko imaju niže razine samopouzdanja te neizgrađene ili nestabilne stavove i uvjerenja. U pogledu drugih vidova neprihvatljivog ponašanja mladih nisu zabilježene statističke značajne razlike među ispitanicima u ranoj i poznoj mladosti, zbog čega *Hipotezu 3*, koja pretpostavlja da učenici starijih razreda srednje škole češće manifestuju različite oblike neprihvatljivih ponašanja od učenika nižih razreda srednje škole, treba djelimično prihvatiti.

7.5. Uticaj spola na manifestovanje društveno neprihvatljivih ponašanja mladih

Istraživanja u području društveno neprihvatljivog ponašanja mladih sistematski pokazuju kako je spol jedan od najznačajnijih i najučestalijih prediktora, pri čemu mladići učestalije manifestuju takve oblike ponašanja od djevojčica, a postoje i razlike u ponašajnim ekspresijama pri čemu mu-

ški spol nerijetko manifestuje teže oblike neprihvatljivog ponašanja od ženskog. Podaci dobijeni ovim istraživanjem idu u prilog ovakvim nalazima s obzirom na vrijednosti T-testova, poglavito one koje se odnose na konzumaciju psihoaktivnih supstanci, nasilničko ponašanje i bježanje iz odgojnih sredina. Tako smo za amfetamin dobili vrijednost od 2.11, za kokain 2.19, a za LSD 2.15, dok ona za tuče iznosi 4.48, što je nalaz statistički značajan na nivou od 1% te indicira da je među ispitanicima ženskog spola fizički obračun kao vid neprihvatljivog ponašanja gotovo potpuno odsutan, odnosno da ga u gotovo svim slučajevima manifestuju ispitanici muškog spola. Sličan zaključak izvodimo i iz rezultata T-testa za nasilje (2.97), a koji se podudara sa stavom iznesenim u brojnim radovima – da su mladi muškog spola skloniji delinkventnom i agresivnom ponašanju, poremećaju ophođenja, ali i konzumaciji psihoaktivnih tvari, posebno alkohola i marihuane (Mihčić i Bašić, 2008; Lebedina-Manzoni i sar., 2005, prema Ricijaš i sar., 2010; Radosavljević-Kirćanski, 2014). Tako Šiljak i sar. (2008) ističu da muški spol prednjači u konzumiranju duhana, droge i alkohola te da je granica za eksperimentisanje sa istim kod muškaraca niža u odnosu na djevojke, dok Barber i sar. (1998, prema Raboteg-Šarić i sar., 2002) navode da mladići značajno češće konzumiraju alkohol, češće su, nego djevojke, probali drogu i postižu značajno slabiji školski uspjeh. Capak (2017) navodi podatak da je prevalencija pušenja nešto veća kod dječaka (15.1%) nego kod djevojčica (14.1%), dok Bezinović i sar. (2019) ističu da djevojke u srednjim školama započinju pušiti cigarete znatno ranije od svojih vršnjaka te da puše značajno više cigareta od njih, dok mladići značajno ranije počinju s konzumacijom alkoholnih pića. U pogledu zloupotrebe droga, znatno veći broj dječaka konzumira marihuanu i ostale psihoaktivne supstance. S druge strane, ženski spol statistički značajno više konzumira sredstva za smirenje u odnosu na muški (Šiljak i sar., 2008). Ovakvi podaci u skladu su s rezultatima mnogih evropskih istraživanja gdje je primjećena veća upotreba sedativa u djevojaka, a to je ujedno i jedino sredstvo koje djevojke više uzimaju (Hibell i sar., 1997, prema Nikčević-Milković, 2016). Razlike s obzirom na spol postoje kod većine igara na sreću na način da ih dječaci igraju u većoj mjeri, a od svih kockarskih igara spolovi se ne razlikuju samo kod aktivnosti kao što su Loto i jednokratne srećke, što su manje rizične igre i u pravilu ostaju razonoda za igrače (Ricijaš i sar., 2011). Pritom je inicijacija igranja igara na sreću statistički značajno zastupljenija kod mladića nego kod djevojaka (Bezinović i sar., 2019), a muški spol znatno je više zastupljen u grupi mladih s razvijenim problemima s kockanjem (Dodig, 2013).

Bježanje iz odgojnih sredina u manjoj mjeri karakteriše brojne adolescente, u vezi s čim Ricijaš i sar. (2010) zaključuju da ispitanici bez obzira na spol u jednakoj mjeri manifestuju bezvoljnost i

rastresenost te markiranje. Nasuprot tome, u našem istraživanju pronađena je razilika među spolovima u bježanju od kuće, na nivou statističke značajnosti od 1%, s vrijednošću T-testa od 2.34, što potvrđuje navod Glavina-Kozić (2002, prema Zrlić, 2008) da spol determinira statistički značajnu razliku kada je riječ o neopravdanom izostajanju, imajući u vidu da su buntovništvo, nekonformizam i nepridržavanje normi tipičniji za mušku spolnu ulogu u našoj kulturalnoj sredini. Uopšteno se može reći da rezultati istraživanja konzistentno ukazuju na zaključak da su u adolescenciji eksternalizirani problemi češći kod dječaka, a internalizirani kod djevojčica (Vulić-Prtorić, 1999, prema Klarin i Đerđa, 2014). Uslijed toga, adolescentice predstavljaju manjinu među maloljetnim delinkventima, ali podaci savremenih istraživanja ukazuju kako se njihov broj naglo povećava. Proučavanje ovog fenomena potrebno je zbog mogućnosti da preventivski programi i intervencije osmišljeni prevashodno za dječake nisu u adekvatnoj mjeri prilagođeni djevojčicama. Istraživanje provedeno u Holandiji i Italiji na velikom uzorku ispitanika ukazuje kako su djevojke rizičnije u području seksualnog, a dječaci u području delinkventnog ponašanja i konzumiranja psihoaktivnih tvari (Ciairano i sur., 2009, prema Ricijaš i sar. 2010). S druge strane, istraživanje Petani i Vulin (2018) provedeno na 100 ispitanika u Hrvatskoj ukazuje na veću sklonost rizičnom spolnom ponašanju kod mladih muškog spola, poglavito mijenjanju partnera i učestvovanju u spolnim odnosima pod uticajem opojnih sredstava. Ove razlike u rezultatima istraživanja u zapadnoevropskim zemljama i kod nas mogu biti uzrokovane kulturnološkim i sociološkim razlikama, s obzirom na to da na Balkanu i dalje dominira patrijarhalna nasuprot liberalne životne orijentacije. Štulhofer i sar. (2000) ističu kako više od četiri petine ispitanika u njihovom istraživanju ima iskustvo rizičnog spolnog ponašanja, što potvrđuje normalnost njegovog pojavljivanja u adolescentnoj populaciji, pri čemu su muški ispitanici populacija izložena većem riziku. U skladu s iznesenim, na temelju dobijenih istraživačkih rezultata *Hipotezu 4*, koja pretpostavlja da dječaci manifestuju više neprihvatljivih oblika ponašanja nego djevojčice iste ili približne hronološke dobi, možemo prihvatiti.

7.6. Uticaj socioekonomskog statusa na manifestovanje društveno neprihvatljivih ponašanja mladih

Postignuća mladih i njihov budući društveni status dominantno su uslovljeni startnim životnim pozicijama koje su, pak, posljedica postojećih socioekonomskih i sociostrukturnih zadanosti. Zato sve veću važnost dobijaju obiteljski resursi, odnosno socioklasno oblikovane mogućnosti i ograničenja u postizanju životnih ciljeva (Ilišin i Spajić-Vrkaš, 2017). U cilju ispitivanja uticaja socio-

ekonomskog statusa obitelji na manifestovanje neprihvatljivih ponašanja mladih, na temelju samoisakaza ispitanika definisane su tri grupe: ispodprosječni, prosječni i iznadprosječni status. S obzirom da T-test omogućuje testiranje za samo dvije vrijednosti varijable kojom se definišu interesne grupe, primijenjen je Kruskal Wallis test. Rezultati sugeriraju da među navedenim grupama postoji statistički značajna razlika na nivou od 5% u pogledu laganja roditeljima, vršnjacima, krađe i bježanja od kuće, gdje učenici nižeg socioekonomskog statusa češće manifestuju ova ponašanja. Ipak, treba istaći da uopšteno mali broj ispitanika izvještava o iznadprosječnom i ispodprosječnom socioekonomskom statusu vlastite obitelji te da ga čak 86.5% ispitanika ocjenjuje prosječnim, što utiče i na pouzdanost dobijenih rezultata. Pritom, nalazi većine drugih istraživanja također ukazuju da mladi čiji su roditelji višeg obrazovnog statusa češće koriste svoje slobodno vrijeme na kulturne i društvene sadržaje (Ilišin, 2000, prema Mlinarević i sar., 2007), a brojna istraživanja dokazala su vezu između lošijeg socioekonomskog statusa obitelji i poremećaja u ponašanju mladih. Uz to, treba naglasiti da je ovaj uticaj uglavnom posredan i povezan s drugim problemima kao što su loše roditeljske vještine, konflikti između roditelja, loša komunikacija, psihijatrijske bolesti i sl. (Martinić i Odeljan, 2016). Mejovšek, Buđanovac i Šućur (2001, prema Bouillet i Uzelac, 2007) navode da djeca koja žive u obiteljima s niskim socioekonomskim statusom, koja su opterećena roditeljskim sukobima i devijantnim ponašanjima, koja su izložena nekontrolisanom i strogo kažnjavanju, zlostavljana, zanemarivana i napuštena djeca sklonija agresivnom ponašanju. Jašović (1978) ističe da materijalno-statusna obilježja obitelji pokazuju da najviše maloljetnih prestupnika dolazi iz obitelji s nižim socijalnim statusom, što potvrđuju i Maughan i Rutter (2001, prema Trajkov i sar., 2012), koji navode da djeca s poremećajima u ponašanju češće dolaze iz obitelji nižeg socioekonomskog statusa koji karakterišu niska primanja, nezaposlenost roditelja i loši stambeni uslovi. Slično, Nikolovski i sar. (2013) navode da su najpodložnije kategorije maloljetnika koji mogu „zapasti“ u kriminalne vode djeca iz disfunkcionalnih, siromašnih obitelji koje se suočavaju sa egzistencijalnim problemima, obitelji s niskim obrazovnim i kulturnim nivoom ili obitelji u kojima su djeca zapostavljena i prepuštena sama sebi. Bouillet (2017) rizičnim činiocima koji odabir rizičnih ponašanja čine vjerovatnijim smatra nisku razinu obrazovanja i niže obrazovanje očeva mladih, koje je neposredno povezano sa socioekonomskim statusom obitelji, ali i društvenim odobravanjem pojedinih oblika rizičnih ponašanja, što je najočiglednije u pogledu konzumiranja legalnih sredstava ovisnosti, neodgovornog ponašanja u saobraćaju i spolnim odnosima. S druge strane, činiocima zaštite od manifestovanja i sklonosti visokorizičnim ponašanjima autorica (2017) drži

psihosocijalno sazrijevanje u kombinaciji s višim obrazovanjem, religioznošću i povoljnijom socioekonomskom situacijom. U svjetlu iznesenog te uzimajući u obzir veličinu i karakteristike uzorka, *Hipotezu 5*, koja pretpostavlja da učenici nižeg socioekonomskog statusa manifestuju više neprihvatljivih ponašanja od učenika višeg socioekonomskog statusa, možemo djelimično prihvatiti.

7.7. Uticaj sudjelovanja mladih u vannastavnim i vanškolskim aktivnostima na manifestovanje društveno neprihvatljivih ponašanja

Iako mnogi naučnici tvrde da je obitelj najodgovornija za razvoj djeteta jer ima uticaj na njega tokom cijelog života, ne treba zanemarivati ni druge agense socijalizacije kao što su vršnjaci, mediji i način korištenja slobodnog vremena, koji svakako doprinose negativnom razvoju i poremećajima u ponašanju (Kepeš, 2014). Raboteg-Šarić i sar. (2002) ističu kako je neorganizovan stil provođenja slobodnog vremena povezan s nižim školskim uspjehom i rizičnim ponašanjem poput konzumiranja alkohola i droge. S druge strane, adolescenti koji se češće bave kreativnim i vannastavnim aktivnostima, hobijem, čitanjem i kulturnim aktivnostima te sportskim aktivnostima imaju znatno bolji školski uspjeh, a istraživanjem je utvrđena značajna, iako niska, korelacija između bavljenja sportom i manjeg konzumiranja droge. Dakle, ravnoteža između dobrobiti i štetnih posljedica načina provođenja slobodnog vremena dijelom zavisi od toga provode li mladi barem jedan njegov dio u strukturisanim slobodnim aktivnostima (Larson i Verma, 1999, prema Valjan-Vukić, 2016). Takve aktivnosti omogućuju ljudima da se odupru početnoj reakciji na stres, a kada je do nje već došlo, da se suoče sa stresom prije nego što on počne uticati na zdravlje. Ovo se objašnjava ostvarivanjem društvenih veza koje pružaju socijalnu podršku te poticanjem osjećaja samoodređenja, koji uključuje osjećaj kompetentnosti i autonomije, tj. kontrole, što onda utiče na reakcije na stresne događaje (Coleman i Iso-Ahola, 1993, prema Anić i Brdar, 2007). Brlas (2010) slobodno vrijeme mladih vidi kao posebno rizičnu kategoriju za početak eksperimentisanja sa sredstvima ovisnosti, a slične stavove iznose i Shaw i Caldwell (1996, prema Anić i Brdar, 2007), koji navode dosadu i loše organizovane slobodno vrijeme kao značajan izvor stresa, pogotovo za mlade koji konstantno traže određenu razinu stimulacije te Radovanović (2013), čiji rezultati istraživanja ukazuju na značajnu vezu između učestalosti konzumiranja cigareta i nestrukturisanog slobodnog vremena. Dosađa u slobodno vrijeme povezana je s uključenošću u devijantne aktivnosti, posebno upotrebu opojnih sredstava i delinkvenciju, što je veoma važno uzme li se u obzir da gotovo trećina srednjoškolarca govori o dosadi tokom vremena provedenog izvan škole. Prema Nikčević-Milković (2016), za-

brinjavajući je podatak da manje od 20% mladih svoje slobodno vrijeme provodi aktivno i strukturisano, jer je ono upravo kao takvo važan zaštitni činilac za prevenciju poremećaja u ponašanju.

U analizi podataka dobijenih našim istraživanjem primijenjen je T-test na dvije grupe učenika: onima uključenim u vannastavne aktivnosti i onima koji nisu. Vršena su poređenja dobijenih prosječnih vrijednosti za deset oblika neprihvatljivih ponašanja mladih, a rezultati pokazuju izostajanje statistički značajne razlike među grupama za bilo koji vid ponašanja. Nasuprot tome, Radovanić (2015) navodi da strukturisano, aktivno provedeno slobodno vrijeme smanjuje učestalost loših obrazaca ponašanja. Ispitanici u njezinom istraživanju sa boljom strukturom slobodnog vremena i zdravijim načinom života rjeđe su konzumirali cigarete, alkohol i drogu. Maurović (2015) daje pregled rezultata inostranih istraživanja o uticaju strukturisanog i smislenog provođenja slobodnog vremena na ponašanje mladih. Sudjelovanje u hobijima i interesima u školi i zajednici zaštitni je mehanizam za eksternalizirane probleme u ponašanju, a neka istraživanja ukazuju i na preventivnu funkciju smislenih aktivnosti u slobodnom vremenu za internalizirane probleme u ponašanju. Da ovaj odnos nije linearan pokazuju rezultati istraživanja prema kojima sudjelovanje u raznim sportskim aktivnostima može biti povezano i s više problema u ponašanju u adolescenciji (Wichstrom i Wichstrom, 2009; Lisha i Sussman, 2010; prema Maurović, 2015). Ipak, istraživači naglašavaju kako je konstruktivno provođenje slobodnog vremena mladih izrazito važno jer pomaže ispunjavanju razvojnih zadataka ovog razdoblja. Uz to, uključenost u određene klubove, odnosno redovno praktikovanje hobija pomaže razvoju samokontrole i samodiscipline koje predstavljaju važan zaštitni mehanizam za agresivno i delinkventno ponašanje (Tangney, Baumeister i Boone, 2004, prema Maurović, 2015). Tako u istraživanju Valjan-Vukić (2016), učenici koji sudjeluju u vannastavnim ili vanškolskim aktivnostima ostvaruju zadovoljavajuće odnose s vršnjacima i voditeljima aktivnosti, a oni adolescenti koji imaju skladne odnose sa svojom okolinom imaju veće samopoštovanje, manje su usamljeni, imaju razvijenije socijalne vještine i postižu bolji školski uspjeh od onih koji takve odnose ne ostvaruju (Savin-Williams i Berndt, 1990, prema Vizek-Vidović i sar., 2003). Pritom, učešće u vannastavnim i vanškolskim aktivnostima čini slobodno vrijeme učenika sadržajnim i učvršćuje vezu sa školom, što redukuje vjerovatnost pojave poremećaja u ponašanju (Valjan-Vukić, 2016). Bezinović i sar. (2019) došli su do zaključaka da sportske aktivnosti doprinose manjoj zastupljenosti simptoma depresivnosti kod učenika te da učenici koji posvećuju svoje slobodno vrijeme kulturnim sadržajima u značajno manjoj mjeri konzumiraju sredstva ovisnosti. Uključenost u fizičke aktivnosti, pogotovo strukturisanog i vođenog tipa, može služiti kao zaštitni

mehanizam za mlade i zbog kontakata s pozitivnim modelima identifikacije, širenja socijalne mreže, vježbanja discipline i rješavanja problema, pa se fizička aktivnost u nekim istraživanjima pokazala zaštitnim činiocem za agresivno ponašanje, te uopšteno eksternalizirane probleme u ponašanju (Nelson i Gordon-Larsen, 2006, prema Maurović, 2015). Uprkos svemu iznesenome, nalazi ovog istraživanja navode nas djelimično prihvatanje *Hipoteze 6*, koja pretpostavlja da mladi koji organizovano provode i produktivno koriste slobodno vrijeme manifestuju manje neprihvatljivih oblika ponašanja od njihovih vršnjaka koji ga provode u dokolici. Pritom, ovakvi rezultati mogu sugerisati i da su postojeće vannastavne aktivnosti neadekvatno pedagoški artikulisane i vođene.

7.8. Stavovi pedagoga o društveno neprihvatljivim ponašanjima mladih i efektima školskih preventivnih programa

Pretpostavka da nastavnici i drugi školski djelatnici u svakodnevnom radu uočavaju raznovrsna društveno neprihvatljiva ponašanja mladih zdravorazumska je i opravdana, a potvrđuju je i brojni naučni dokazi. Međutim, na pitanje o eventualnoj ekspanziji ovih manifestacija u savremenom dobu u literaturi se nailazi na dvojake odgovore, što je rezultat dobijen i ovim istraživanjem. Naime, jednak broj ispitanika pojavu društveno neprihvatljivih ponašanja mladih drži neintenziviranom i intenziviranom u današnjim uslovima života. Do suprotnih rezultata dolaze Sokač (2014) i Bileta (2015) u čijim istraživanjima većina ispitanika smatra da sve veći broj mladih ispoljava raznovrsne oblike nepoželjnog ponašanja. Međutim, autorica (2015) ističe i neodlučnost pojedinih ispitanika pri odgovaranju na ovo pitanje, s obzirom na posljedice razvoja i upotrebe različitih instrumenata za uočavanje i rano prepoznavanje rizičnog ponašanja, čime ono u praksi postaje znatno uočljivije. Pritom se intenziviranje manifestacija ovog fenomena najčešće atribuiraju cjelokupnoj situaciji u društvu, neimaštini i opštem nezadovoljstvu životom, što je nalaz sličan onom dobijenom u našem istraživanju. Naime, ispitanice neprihvatljiva ponašanja mladih pripisuju opštim promjenama u društvu, drastičnim izmjenama obiteljskih vrijednosti, intenzivnom razvoju tehnologije, uticajima globalne kulture i medijske promocije neprimjerenih sadržaja, većoj dostupnosti različitih opojnih sredstava i kockarskih igara itd. Zloković i Vrcelj (2010) dobile su slične odgovore u istraživanju s nastavnicima koji činiocima koji potiču rizična ponašanja mladih prije svega smatraju: tolerisanje asocijalnih i nemoralnih ponašanja od strane društva, neusvojene vještine pozitivne komunikacije, marginalizovanje odgojne uloge škole, izostanak svakodnevne pozitivne komunikacije među vršnjacima te primjerene brige roditelja o djeci. Važnost uloge roditelja u modelovanju prosocijalnih

ponašanja mladih istaknuta je i od strane ispitanica u našem istraživanju, s posebnim naglaskom na vrijednosni sistem obitelji, vrijeme provedeno s djecom, nadzor i pravovremenu korekciju ponašanja, pružanje adekvatne podrške, pažnje i ljubavi te aktivno učestvovanje u procesu odgoja i obrazovanja. Saradnja roditelja i škole iz različitih razloga često izostaje, što se prvenstveno odnosi na roditelje “starije” djece, pri čemu je poseban problem motivisanje dijela roditelja na aktivno učešće i partnerstvo, uslijed čega preventivne intervencije ne postižu očekivane rezultate. To nas navodi da zaključak da je nužno redefinisati i aktualizirati važnosti “stvarnog” partnerstva obitelji i škole, čemu bi zasigurno pridonio ekspertni pristup trenutnom stanju i iznalaženju rješenja primjerenih potrebama djece/mladi i odraslih (Zloković i Vrcelj, 2010). U kontekstu ovog rada, od posebne je važnosti u službu pozitivnog razvoja adolescenata staviti i školske vannastavne aktivnosti, koje uslijed svojih specifičnosti pružaju goleme mogućnosti za odgojno djelovanje ka njima.

Školski preventivni programi i aktivnosti trebali bi, u pogledu primarnih intervencija, obuhvatiti sve učenike srednjih škola. Uprkos tome, samo 29% ispitanika u našem istraživanju dalo je potvrđan odgovor na pitanje o učešću u ovakvim aktivnostima. Slični podaci iznijeti su i u Posebnom izvještaju Ombudsmana za djecu Republike Srpske i Mreže mladih savjetnika o vršnjačkom nasilju, koji pokazuju da je organizovanja preventivnih i edukativnih aktivnosti bilo u srednjim školama koje pohađa 61% ispitanika, dok je upola manji broj njih učestvovao u tim aktivnostima (Hadžić-Bajrić, 2012). Pritom, gotovo trećina naših ispitanika smatra programe koje su pohađali neuspješnima, što je vjerovatno posljedica primjene zastarjelih oblika i metoda rada, ali i neprimjerenosti tema preventivnih aktivnosti, pri čemu se najčešće navode one u domeni nasilja, konzumacije opojnih sredstava, zaštite života, zdravlja i životne sredine te maloljetničke delinkvencije. Do sličnih rezultata došle su Zloković i Vrcelj (2010), koje navode da su najčešći programi prevencije u oblasti nasilja, dok su ostala područja zastupljena u znatno manjoj mjeri, a uključuju prevenciju ovisnosti, vještine komunikacije, sigurnost u saobraćaju, dječja prava i drugo. Srednjoškolci u našem istraživanju iskazali su potrebu za realizacijom tema nasilja, zavisnosti, seksualnog odgoja i mentalnog zdravlja, ali i onih više neformalnog karaktera, specifičnih za adolescentnu dob i odgođavajuće konflikte s kojima se čovjek u njoj susreće te aktualnu životnu stvarnost na lokalnoj i globalnoj razini. Nastavnici u istraživanju Zloković i Vrcelj (2010) drže da je posebnu stručnu i širu socijalnu pažnju potrebno posvetiti sljedećim problemima mladih: rana seksualna aktivnosti, konzumiranje sredstava ovisnosti, nezainteresovanost za školu, obaveze ili postignuće, dokoličarenje – neosmišljene “životne” aktivnosti, nasilje nad vršnjacima, sklonost rizičnoj vožnji motornih vo-

zila, loše prehrambene navike, nasilje nad odraslima, izbjegavanje i bježanje s nastave/iz škole, obiteljski problemi, sklonost hazardnim igrama, dugotrajna noćna izbivanja te trajno ili dugotrajno napuštanje škole. Pritom, autorice (2010) ističu da uporedivost ovih podataka s istraživanjima provedenim u drugim Evropskim zemljama upućuju na zaključak o potrebi ne samo multidisciplinarnog pristupa problemima mladih, već međunacionalnih odgovora i strategija njihove zaštite. Na efekte preventivnih školskih programa i aktivnosti nepovoljno utiču i izostanak podrške od strane pojedinih kolega te nezainteresovanost učenika i nepovjerljivost prema instituciji škole i njezinim djelatnicima, ali je, prije svega, ključno pitanje stvaranja sistematskih rješenja za provedbu preventivnih programa neprihvatljivih ponašanja mladih. U poteškoće u provedbi prevencije u školskoj praksi možemo ubrojati i nepotpunost stručno-razvojnih službi, stav o neučinkovitosti postojećih programa, preopterećenost brojnim administrativnim poslovima, osjećaj vlastite nemoći i uopšteno osjećaj indiferentnosti društva prema djeci i mladima (Zloković i Vrcelj). Uz to, ispitanice u našem istraživanju jasno ukazuju na postojanje potrebe za dodatnom edukacijom i treninzima nastavnog i vannastavnog školskog osoblja, a koja bi bila bazirana na praksi, umjesto na generalizovanim teorijskim postavkama, te jednako dostupna prosvjetnim djelatnicima u različitim dijelovima države. Na taj način bi uposlenici škola bili osposobljeni za djelovanje u skladu sa savremenim principima preventivne nauke, odnosno za blagovremeno i adekvatno reagovanje na prve znake neprihvatljivog ponašanja mladih. Na temelju iznesenoga, *Hipotezu 7*, koja pretpostavlja da pedagozi smatraju da se učestalost pojave neprihvatljivih oblika ponašanja mladih povećava i da nisu zadovoljni efektima preventivnih aktivnosti i programa u školama, možemo djelimično potvrditi.

Zaključak

Slobodno vrijeme prostor je za ekspresiju autentičnog ja, u kojem mladi mogu biti ono što jesu, odnosno prostor gdje ne postoje barijere kao u radnom, obrazovnom, društvenom ili porodičnom miljeu (Petrović i Zotović, 2010). Društveno pozitivno korištenje ovog vremena u prvom je redu pitanje odgoja za slobodno vrijeme, a s obzirom na to da sadrži i bogati odgojno-obrazovni potencijal, slobodno vrijeme je ujedno novi zahtjev, kategorija, područje, dimenzija savremene pedagoške teorije i prakse te jedna od najvažnijih socijalnih kategorija današnjice (Janković, 1973). Pomažanje mladima u organizaciji i strukturisanju vlastitog slobodnog vremena te njihovo uključivanje u svrhovite aktivnosti u njemu zadatak je svih strana zainteresovanih za odgoj i obrazovanje novih naraštaja. Nužan uslov za to je poznavanje strukture interesa mladih te uvažavanje činjenice da su, za razliku od prethodnih generacija, današnji mladi imali primarnu i sekundarnu socijalizaciju prućenu masovnom izloženosti medijima (Diklić i sar., 2018). Novi izazovi slobodnog vremena i sve manja mogućnost nadzora nad djecom zbog obaveza roditelja i množine činilaca koji sudjeluju u njihovom oblikovanju zahtijevaju od obitelji kompetenciju za prepoznavanje različitih činilaca rizika, načina njihovog djelovanja i mogućnosti transformisanja i/ili onemogućavanja dejstva takvih faktora (Arbunić, 2004). Kultura odgovornosti prema mladima na različitim područjima njihova razvoja ne mimoilazi ni školu kao sve više „odgojno nenutralnu“ pa se o potrebi redefinisanja trenutno disproportionalnih odnosa između „obrazovnih“ i „odgojnih“ zadaća škole zaključuje i u jednoj UNESCO-voj procjeni obrazovanja u 21. vijeku (Delors, 1998: 58, prema Zloković i Vrcelj, 2010). Škole su najpogodnije mjesto za edukovanje mladih o kulturi, smislu i sadržaju slobodnog vremena, međutim, do sada provedena istraživanja pokazuju da stvarne mogućnosti za odgojno-obrazovno djelovanje u njima nisu iskorištene u dovoljnoj mjeri. Osim toga, nalazi sugerišu da mladi smatraju kako se škola nedovoljno bavi pitanjem kvalitetnog provođenja slobodnog vremena te da nemaju povjerenja u nju kao odgojnu instituciju koja pomaže i pruža potporu učenicima za samostalno i konstruktivno organizovanje vlastitog slobodnog vremena (Pehar-Zvačko, 2003).

Cilj ovog istraživanja bio je utvrditi sadržaje, oblike i aktivnosti slobodnog vremena u funkciji pedagoške prevencije neprihvatljivih oblika ponašanja mladih, a opšta hipoteza od koje smo pošli da slobodno vrijeme mladih pruža značajne mogućnosti za pedagošku prevenciju uz poticaj i pomoć mladima u njegovom osmišljavanju i produktivnom korištenju, te da je odgoj mladih za slobodno vrijeme i u njemu neopravdano zapostavljen u teorijskoj i praktičnoj odgojnoj djelatnosti. Uopšte-

no, možemo reći da je ova hipoteza potvrđena dobijenim istraživačkim nalazima. Podaci navode na zaključak da se mladi u slobodno vrijeme bave raznovrsnim aktivnostima, pri čemu preovladavaju surfovanje internetom, slušanje muzike i gledanje TV-a, što potvrđuje *Hipotezu 1*, o funkcionalnoj usmjerenosti aktivnosti mladih u slobodnom vremenu ka odmoru i razonodi, nasuprot drugih funkcija slobodnog vremena. S obzirom da se takvo slobodno vrijeme može i „zloupotrijebiti“ u smislu razvoja i manifestacije različitih neprihvatljivih ponašanja, nastojali smo ispitati pojavnost ovog fenomena među srednjoškolcima u našem uzroku. Rezultati pokazuju da najveći broj adolescenata nije sklon ispoljavanju neprihvatljivih ponašanja, dok ih dio populacije mladih ispoljava, poglavito u vidu konzumacije alkohola, fizičkog nasilja, zloupotrebe droga i laganja. Iz toga slijedi djelimično potvrđivanje *Hipoteze 2*, koja pretpostavlja da ukupna populacija mladih manifestuje raznolike neprihvatljive oblike ponašanja. Brojna ranija istraživanja ukazuju na potencijalni uticaj pojedinih sociodemografskih obilježja mladih na njihovu sklonost neprihvatljivim ponašanjima, pa smo u ovom radu željeli ispitati takve efekte dobi, spola i socioekonomskog statusa obitelji. Statistički značajne razlike među grupama mladih u ranoj i poznoj mladosti pronađene su u konzumaciji alkohola, odnosno piva, vina i cidera te žestokih alkoholnih pića, kao i u konzumaciji cigareta te laganju vršnjaka, dok u pogledu drugih oblika neprihvatljivog ponašanja mladih nisu zabilježene. To nas je navelo na djelimično potvrđivanje *Hipoteze 3*, koja pretpostavlja veću zastupljenost manifestacija neprihvatljivih ponašanja mladih u grupi starijih adolescenata. Situacija je drugačija u pogledu *Hipoteze 4*, koja pretpostavlja veću zastupljenost ovakvih ponašanja kod ispitanika muškog spola. Detektovane su statistički značajne razlike među grupama u pogledu konzumacije psihoaktivnih supstanci, agresivnosti i nasilničkog ponašanja te bježanja od kuće, pa je ova hipoteza potvrđena. Socioekonomski status obitelji mladih pokazao se relevantnim u vezi s laganjem roditeljima i vršnjacima te krađom i bježanjem od kuće, ali je *Hipoteza 5*, koja pretpostavlja veću zastupljenost neprihvatljivih ponašanja mladih u grupi ispitanika nižeg socioekonomskog statusa, tek djelimično potvrđena, s obzirom na mali broj ispitanika u podgrupama „iznadprosječan“ i „ispodprosječan“ socioekonomski status. Uticaj sudjelovanja mladih u vannastavnim i vanškolskim aktivnostima na manifestovanje neprihvatljivih ponašanja ispitan je poređenjem grupa učenika koji u njima učestvuju i koji to ne čine. Pritom nisu pronađene statistički značajne razlike među ispitanicima za bilo koji vid ponašanja pa je *Hipoteza 6*, koja pretpostavlja da mladi koji organizovano provode i produktivno koriste slobodno vrijeme manifestuju manje neprihvatljivih oblika ponašanja od njihovih vršnjaka koji ga provode u dokolici, djelimično potvrđena.

Obrazloženje za neodbacivanje ove hipoteze u potpunosti nalazimo u rezultatima drugih istraživanja, poput onog Oetting i Donnermeyer (1998, prema Pehlić, 2014), koji pokazuje da kvalitetno i strukturisano provođenje slobodnog vremena preventivno djeluje na pojavu poremećaja u ponašanju, kao i u opšteprihvaćenom stavu da je ravnoteža između nestrukturisanog i strukturisanog slobodnog vremena mladih ključna za preventivno, protektivno i razvojno pozitivno djelovanje prema njima. Pritom razlog dobijanja rezultata koji su u kontradikciji s onima brojnih drugih istraživača treba tražiti u ograničenjima samog istraživačkog nacrtu i načina provedbe istraživanja. S obzirom na česte pritužbe praktičara i šire javnosti u vezi s ekspanzijom neprihvatljivih ponašanja mladih, željeli smo ispitati stav školskih pedagoga o ovom pitanju, kao i njihovo opšte zadovoljstvo djelotvornošću školskih preventivnih aktivnosti i programa. *Hipotezom 7* pretpostavili smo da ispitanici iskazuju slične stavove te da uočavaju nedostatke postojećih školskih preventivnih praksi. Rezultati dobijeni intervjuisanjem školskih pedagoga naveli su nas na njezino djelimično prihvatanje, s obzirom na primijećena neslaganja i dihotomije u njihovim iskazima. Podudarnost u odgovorima ispitanika postignuta je u domeni atribuiranja pojave neprihvatljivih ponašanja mladih, brojnih poteškoća u praktičnoj provedbi preventivnih nastojanja škole te potrebe za kontinuiranim stručnim usavršavanjem njezinog nastavnog i vannastavnog osoblja u ovom polju pedagoškog rada.

Nužno je pri zaključivanju o rezultatima istraživanja uzeti u obzir njegova eventualna ograničenja. Podaci u ovom istraživanju prikupljeni su anketnim upitnikom koji su samostalno ispunjavali srednjoškolci, pa se oslanjaju na njihovu iskrenost i osviještenost o vlastitom ponašanju. S obzirom na osjetljivost pojedinih kategorija pitanja te na težnju za davanjem socijalno poželjnih odgovora od strane ispitanika, nije moguće isključiti mogućnost iskrivljavanja činjenica i posljedični manjak vjerodostojnosti dobijenih podataka. Uz to, korišten je neprobabilistički način izbora uzorka u vidu namjernog i dimenzionalnog uzorkovanja, pri čemu je izbor škola namjerman, a izbor ispitanika tek pseudo-slučajan. Uzrokom nisu obuhvaćeni adolescenti izvan redovnog školskog sistema, već isključivo oni koji pohađaju jednu od četiri trogodišnje ili četverogodišnje srednje škole te koji su dobrovoljno pristali na saradnju. Ne treba previdjeti ni činjenicu da podaci o fenomenu nisu prikupljeni od drugih relevantnih subjekata, poput nastavnika i roditelja, već su ograničeni na same učenike, pa se njihova validnost nema s čim uporediti, tj. potvrditi. Pritom, razumno je pretpostaviti da bi indirektnije postavljena pitanja rezultovala i donekle drugačijim rezultatima, s obzirom na tendenciju ispitanika da radije „priznaju“ socijalno nepoželjna ponašanja drugih osoba, negoli ona koja sami čine. U tom smislu, u budućim istraživanjima bilo bi korisno od adolescenata prikupiti

podatke o neprihvatljivim ponašanjima njihovih vršnjaka te izvršiti uporedbu nalaza i izvući odgovarajuće zaključke. Uporedba tri metodološka pristupa u istraživanju slobodnog vremena mladih, koju su proveli Anić i Tončić (2014), pokazala je da je za dobijanje realne slike o slobodnom vremenu mladih potrebna ekstenzivna lista ponuđenih aktivnosti, kako bi se minimizirale šanse da se nešto izostavi. Pritom je nemoguće konstruisati listu koja bi obuhvatila sve moguće aktivnosti mladih, pa je najbolja opcija koristiti široku listu uz instrukcije ispitanicima da po potrebi neku aktivnost dodaju spisku. Osim toga, pri analiziranju frekvencija na ovaj način dobijenih podataka treba imati u vidu probleme povezane s retrospektivnim prisjećanjem. Kada govorimo o metodi istraživanja, *online* anketiranje kao prednost, između ostalog, pruža mogućnost izbjegavanja određenih grešaka koje mogu nastati u istraživanju, poput onih uslijed uticaja anketara i grešaka prilikom unosa podataka. Denscombe (2006, prema Petrović, 2014) je u istraživanju kvaliteta i pouzdanosti podataka dobijenih *web* upitnikom, u poređenju s tradicionalnim, zaključio da se u konkretnom istraživanju ne pojavljuje značajna razlika u odgovorima ispitanika na zatvorena pitanja. S druge strane, jedan od nedostataka *online* anketa je, kao i u poštanskim anketama, što ne možemo u potpunosti biti sigurni ko je odgovorio na upitnik, da li ga je isti ispitanik više puta popunio te da li su odgovori istiniti. Ograničenja *online* istraživanja mogu biti i posljedica prevelikog oslanjanja na određene prednosti ovog pristupa. Istraživači se mogu pretjerano fokusirati na kvantitativne podatke, pritom zanemarujući kvalitativnu dimenziju fenomena, koja također predstavlja važan izvor informacija (Gay i sar, 2007: 122, prema Petrović, 2014). Važna su i pitanja privatnosti, etike i bezbjednosti u istraživanjima putem interneta, čime su se bavili brojni autori, a uopštene preporuke odnose se na dosljedno pridržavanje etičkih kodeksa svjetskih organizacija te zakonskih okvira i jasno te transparentno isticanje pravila o privatnosti kojih se organizatori istraživanja pridržavaju.

Bez obzira na navedene slabosti istraživanja, dobijene nalaze korisno je preoblikovati u konstruktivne preporuke za unapređenje prakse pedagoške prevencije neprihvatljivih oblika ponašanja mladih u našem odgojno-obrazovnom sistemu i u široj društvenoj zajednici. Uopštene temeljne preporuke odnose se na dosljedno i zajedničko usklađeno djelovanje kroz kontinuirane preventivne aktivnosti, otvorene i iskrene razgovore te savjetovanja, uz što učestalije provođenje vremena s mladima, kao i sudjelovanje u zajedničkim kućanskim, obiteljskim i školskim aktivnostima (Livazović i Vranješ, 2012). Stručna služba škole treba poticati njezinu transformaciju u otvorenom sistemu te u saradnji s roditeljima i zajednicom organizovati edukativne, kulturne i rekreativne sadržaje za ispunjavanje slobodnog vremena učenika (Kepeš, 2014), kao i kreirati programe na primarnoj, se-

kundarnoj i tercijarnoj razini prevencije utemeljene na praćenju potreba i rizika, dokazanim ishodi- ma, povezivanju škole i zajednice te nauke i prakse. Pritom prevenciju treba adresirati na višestru- ke razloge (rizike, potrebe, stanja, okolnosti) uključivanja u različita neprihvatljiva ponašanja te imati u vidu da je učinkovita prevencija na rezultat usmjereni, prije nego pragmatički i na aktivno- sti usmjereni napor. Ona mora biti sitematska i „stvarana u hodu“, a ne fragmentisana i povremena, kao i uvažavati lokalni kontekst, poticati saradnju među brojnim društvenim akterima, biti u skladu sa savremenim tokovima u prevencijskoj nauci te evaluirana na primjeren način (The Midwest Forum, 1994, prema Bašić, 2012). Benefiti za dobrobit mladih mogu se ostvariti kroz intervencije usmjerene razvoju socijalnih vještina, vještina uspješne komunikacije i odupiranja vršnjačkom pri- tisku, vještina rješavanja problema, unapređenju razumijevanja vlastitih i tuđih emocija, osvješta- vanju posljedica raznovrsnih ovisnosti, razvoju samopouzdanja i samokontrole itd. Za njihovu kvalitetnu provedbu nužno je osigurati dodatno osposobljavanje (van)nastavnih školskih kadrova te poticati razmjenu iskustava s kolegama, kao i uvesti sadržaje pedagogije slobodnog vremena u inicijalno obrazovanje budućih generacija odgojno-obrazovnih djelatnika te sadržaje zdravstvenog odgoja u osnovne i srednje škole. Važne pretpostavke uspješne realizacije preventivnih nastojanja škole uključuju i osiguravanje materijalnih i finansijskih sredstava za razvoj postojećih programa te kontinuirani rad na poboljšanju školskog ozračja i demokratizaciji škole (Zenzerović-Šloser i Jurman, 2014). Osim toga, potrebno je osnažiti i proširiti postojeću saradnju s roditeljima te raditi na podizanju svijesti o važnosti pružanja podrške djeci i poticanju vještina uspješnog roditeljstva putem edukativnog i savjetodavnog rada te prevazilaženju otpora pojedinih roditelja prema učes- tvovanju u programima. Akcenat bi trebao biti na osnaživanju obitelji i djece, s jedne, i škole, s druge strane, i njihovo povezivanje sa resursima u lokalnoj zajedici, a kao primjeri dobre prakse mogli bi poslužiti programi koji su se u svijetu pokazali kao efektivni poput CASASTART (*Stri- ving Together to Achieve Rewarding Tomorrows*) ili *Active parenting now* (Aktivno roditeljstvo sada) (Nikolić-Ristanović, 2017). U konkretnom radu na prevenciji mladima treba pristupati pozi- tivno i mentorski, kroz podsticanje i uvažavanje njihovog vođstva te osnaživanje vještina potrebnih za što adekvatnije nošenje s prelaznim razdobljem u odraslost; aktivno osluškivati njihove potrebe, definisati prioritete i procijeniti motivaciju za sudjelovanje te po potrebi uložiti napor da se ona poveća kroz prilagodbu lokalnim i/ili individualnim specifičnostima; razumjeti mlade, okolinu iz koje dolaze i iskustva koja su stekli te uvijek pružati istinite informacije u cilju stvaranja sigurnog okruženja utemeljenog na povjerenju, razumijevanju i međusobnoj potpori; osigurati raznolikost

u radu, kvalitetan stručni tim, različite izvore finansiranja i saradnju sa lokalnom zajednicom; kontinuirano iznova promišljati kako motivisati mlade i potaći ih na otvoreno i aktivno sudjelovanje u aktivnostima te uvijek tražiti iskrenu povratnu informaciju i u skladu s njom nastojati razvijati vlastitu praksu (Bračulj i Bullock, 2017). U lokalnoj zajednici treba izgraditi infrastrukturu koja će omogućiti provođenje vremena u razvojno pozitivnim aktivnostima u slobodnom vremenu adolescenata, poput omladinskih kutaka, biciklističkih staza, sportskih terena, parkova, šetališta i kupališta, omladinskih centara i sl., organizovati brojne sportsko-rekreativne, kulturno-umjetničke, obrazovne, humanitarne i druge događaje prilagođene interesovanjima i potrebama mladih te lokalnim specifičnostima, kao i implementirati preventivne programe na svim razinama prevencije.

Ovim istraživanjem nastojali smo doprinijeti teorijskim spoznajama pedagogije slobodnog vremena kroz prikupljanje, analiziranje i predstavljanje relevantnih podataka o količini slobodnog vremena mladih te načinima i kulturi njegova provođenja u našem društvu; incidenciji raznovrsnih neprihvatljivih oblika ponašanja u ovoj populaciji i razlikama u manifestovanju fenomena prema određenim sociodemografskim karakteristikama; te ulozi koju slobodno vrijeme, odnosno njegovo (ne)organizovano provođenje, ima u prevenciji rizičnih i delinkventnih ponašanja adolescenata. Rezultati istraživanja ove problematike dobijaju na važnosti budući da nalazi različitih istraživača o povezanosti pojedinih oblika neprihvatljivih ponašanja mladih i aktivnosti u slobodnom vremenu nisu jednoznačni, već povremeno i oprečni, što je nerijetko uslovljeno i postojanjem velikih lokalnih te individualnih razlika. Osim toga, istraživanja različitih aspekata slobodnog vremena novih naraštaja nužno je za razvoj adekvatnih teorijskih postavki i praktičnih aktivnosti u cilju usmjeravanja mladih ka njegovom razvojno pozitivnom provođenju te odvrćanja od stihijskih i dehumanizirajućih aktivnosti koje se, bez primjerenog pedagoškog vođenja, u njemu mogu javiti. U skladu s tim, ovo istraživanje treba služiti i kao podsticaj za daljnja ispitivanja problematike slobodnog vremena mladih. Pažnju bi bilo dragocjeno usmjeriti i na sociodemografske karakteristike ispitanika čiji uticaj na odabir aktivnosti u slobodnom vremenu u ovom istraživanju nije ispitan, a koje su se u drugim istraživanjima i praksi pokazale značajnima, poput mjesta stanovanja, školskog uspjeha, vrste srednje škole, nivoa obrazovanja roditelja, broja članova domaćinstva, visine džeparca, vrijednosnih orijentacija, religioznosti itd. Također, nužno je specifičnije istraživanje pojedinih oblika neprihvatljivog ponašanja mladih koji se u istraživanjima dosljedno javljaju u najvećem opsegu, a koji predstavljaju značajnije opasnosti za dobrobit adolescenata sada i u budućnosti te usmjeravanje pozornosti na probleme mentalnog zdravlja mladih koji se, između ostalog, mogu

manifestovati kroz autoagresivnost. Pedagoškoj struci i praktičnoj djelatnosti istraživanje može poslužiti kroz formulisane preporuke i sugestije za praksu planiranja, organizacije i realizacije programa i aktivnosti u slobodnom vremenu u funkciji prevencije neprihvatljivih ponašanja mladih, dok se društveni značaj istraživanja ogleda u ukazivanju različitim društvenim činiocima na nužnost korištenja slobodnog vremena mladih kao prostora za pravovremenu prevenciju raznovrsnih problema u ponašanju na svim razinama, što se može učiniti kroz iniciranje, poticanje i promociju takve djelatnosti i primjera pozitivne prakse u svijetu i kod nas putem lokalnih i državnih medija.

7. Literatura

- Ajanović, Dž. i Stevanović, M. (2004). *Metodika vannastavnih aktivnosti učenika*, Zenica: Pedagoški fakultet Zenica.
- Anić, P. i Brdar, I. (2007). Obrasci suočavanja s neuspjehom u školi, konzumacija lakih droga i aktivnosti u slobodnom vremenu srednjoškolaca. *Psihologijske teme*, vol. 16, br. 1, str. 99-120.
- Anić, P. i Tončić, M. (2014). "Što radiš?": Usporedba tri metodološka pristupa istraživanju slobodnog vremena. *Suvremena psihologija*, vol. 17, br. 2, str. 111-124.
- Arbunić, A. (2004). Roditelji i slobodno vrijeme djece. *Pedagogijska istraživanja*, vol. 1, br. 2, str. 221-229.
- Artić, M. (2009). Prema novom iskustvu slobodnog vremena: slobodno vrijeme kao izvorište kritičke svijesti. *Filozofska istraživanja*, vol. 29, br. 2, str. 281-295.
- Avdić, A. i Škahić, E. (2018). Uzroci i pedagoška prevencija poremećaja ponašanja učenika osnovnoškolskog uzrasta. *DHS - društvene i humanističke studije*, vol. 2, br. 5, str. 313-338.
- Baković, Š. (2018). *Izveštaj o mentalnom zdravlju djece u Crnoj Gori*. Podgorica: Zaštitnik ljudskih prava i sloboda Crne Gore.
- Bašić, J. (2009). *Teorije prevencije: prevencija poremećaja u ponašanju i rizičnih ponašanja djece i mladih*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bašić, J. (2012). Prevencija poremećaja u ponašanju u školi. U: Vladović, S. (ur.) *Zaštita prava i interesa djece s problemima u ponašanju*. Velika Gorica: Tiskara Velika Gorica, str. 11-22.
- Bašić, J., Ferić, M. i Kranželić, V. (2001). *Od primarne prevencije do ranih intervencija*. Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Berc, G. i Blažeka-Kokorić, S. (2012). Slobodno vrijeme obitelji kao čimbenik obiteljske kohezivnosti i zadovoljstva obiteljskim životom. *Kriminologija i socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, vol. 20, br. 2, str. 15-27.
- Bezinović, P., Mitrović, H. i Todorović, V. (2019). *Analiza rizičnih ponašanja i konzumacija opojnih sredstava kod učenika osnovnih i srednjih škola u Istarskoj županiji 2017./2018.* Pula: Zavod za javno zdravstvo Istarske županije.
- Bijedić, M., Kuralić-Ćosić, L., Kovačević, R. i Vardo, E. (2015). Navike kockanja srednjoškolaca u dvije urbane sredine u Bosni i Hercegovini. *Socijalne teme: Časopis za pitanja socijalnog rada i srodnih znanosti*, vol. 1, br. 2, str. 43-65.
- Bileta, M. (2015). *Uloga pedagoga u prevenciji rizičnih ponašanja kod djece i mladih*. Završni rad, Odsjek za pedagogiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci.
- Bilić, V. (2012). Životni ciljevi adolescenata sklonih kockanju. *Život i škola*, vol. 27, br. 1, str. 77 – 93.
- Bouillet, D. (2017). Zdravlje i rizična ponašanja suvremene generacije mladih. *Generacija osujećenih: Mladi u Hrvatskoj na početku 21. stoljeća*; Ilišin, V. i Spajić-Vrkaš, V. (ur.). Zagreb: Institut za društvena istraživanja, str. 319-346.
- Bouillet, D. i Uzelac, S. (2007). *Osnove socijalne pedagogije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Božović, R. (1979). *Iskušenja slobodnog vremena*. Beograd: Mladost.
- Bračulj, A. i Bullock, S. (2017). *Resources for Inclusion, Diversity and Equality: Good Practice Directory*. Cheltenham: University of Gloucestershire.

- Brkljačić, T., Kaliterna-Lipovčan, Lj. i Tadić, M. (2012). Povezanost između osjećaja sreće i nekih aspekata provođenja slobodnog vremena. *Napredak*, vol. 153, br. 3-4, str. 355-371.
- Brlas, S. (2008). *Kako pronaći izlaz: vodič za pomoć u suzbijanju ovisnosti među djecom i mladima*. Virovitica: Zavod za javno zdravstvo "Sveti Rok" Virovitičko-podravske županije.
- Brlas, S. (2010). *Važno je ne započeti: neki temeljni pojmovi psihologije ovisnosti*. Virovitica : Zavod za javno zdravstvo "Sveti Rok" Virovitičko-podravske županije.
- Budimir, I. (2017). *Uloga slobodnog vremena u prevenciji rizičnih ponašanja adolescenata*. Završni rad, Odsjek za pedagogiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Capak, K. (2017). *Svjetsko istraživanje o uporabi duhana u mladima*. Zagreb: Hrvatski zavod za javno zdravstvo.
- Car, S. (2013). Adolescencija 21. stoljeća: društvena uvjetovanost, temeljne karakteristike i pedagoški izazovi. *Pedagogijska istraživanja*, vol. 10., br. 2., str. 285-294.
- Carević, N., Mihalić, M. i Sklepić, M. (2014). Ovisnost o internetu među srednjoškolicima. *Socijalna politika i socijalni rad*, vol. 2, br. 1, str. 64-81.
- Cvetković, M. i Radović, O. (2012). Načini provođenja slobodnog vremena srednjoškolaca u Kosovskoj Mitrovici. *Međunarodni tematski zbornik: Socijalizacija u uslovima društvene krize*; Krstić, M. (ur.). Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, str. 52-73.
- Damjanović, N., Ljubin-Golub, T. (2009). Metode otkrivanja laži. *Policija i sigurnost*, vol. 18, br. 2, str. 222-236.
- Damjanović, M. (2012). *Karakteristike kvaliteta života i mentalnog zdravlja djece i adolescenata koji su u sistemu socijalne zaštite*. Doktorska disertacija, Medicinski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Diklić, J., Nakić, M. i Šošić, D. (2018). Edukativna uloga društvenih mreža u medijskom odgoju djeteta. *Communication Management Review*, vol. 4, br. 1, str. 180-197.
- Dizdarević, I. (2002). *Agensi socijalizacije ličnosti*. Sarajevo: Prosvjetni list.
- Dodig, D. (2013). *Obilježja kockanja mladih i odrednice štetnih psihosocijalnih posljedica*. Doktorska disertacija, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Dodig, D. i Ricijaš, N. (2011). Obilježja kockanja zagrebačkih adolescenata. *Ljetopis socijalnog rada*, vol. 18, br. 1, str. 103-125.
- Dodig-Ćurković, K. (2010). *Učestalost raznih oblika autodestruktivnog i heterodestruktivnog ponašanja kod adolescenata i njihova karakteristična obilježja*. Doktorska disertacija, Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Dodig-Hundrić, D., Ricijaš, N. i Vlček, M. (2018). Mladi i ovisnost o Internetu – pregled suvremenih spoznaja. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, vol. 54, br. 1, str. 123-137.
- Domitrović, I. i Županić, M. (2016). Zastupljenost konzumiranja alkohola kod adolescenata. *Hrvatski časopis za javno zdravstvo*, vol. 12, br. 45, str. 20-37.
- Durmić, A. (2011). *Koncept rizičnih i zaštitnih faktora u prevenciji poremećaja u ponašanju*. Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici, br. 9., str. 189-207.
- Dušanić, S. (2019). *Upotreba psihoaktivnih supstanci među mladima u BiH*. Banja Luka: Perpetuum mobile – Institut za razvoj mladih i zajednice.
- Đević, R. i Gutvajn, N. (2018). *Uvažavanje različitosti u funkciji pozitivnog razvoja dece i mladih*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.

- Duranović, M. i Opić, S. (2016). Aktivnosti učenika u slobodnom vremenu u Sisačko-moslavačkoj županiji. *Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja*, vol. 62, br. 1, str. 13-23.
- Đurić, M. (2013). Uloga djece i mladih-svjedoka nasilja u sprječavanju nasilja među svojim vršnjacima. U: Šikman, M. (Ur). Zbornik radova – Međunarodna naučnostručna konferencija: *Vršnjačko nasilje (etiologija, fenomenologija, načini prevazilaženja i komparativna iskustva)*, str. 383-397.
- Europski centar za praćenje droga i ovisnosti o drogama (2017), *Europsko izvješće o drogama 2017.: trendovi i razvoj*, Luksemburg: Ured za publikacije Europske unije.
- Fajgelj, S. (2005). *Metode istraživanja ponašanja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Farkaš, H. (2014). Slobodno vrijeme kao resurs u postindustrijskom društvu. *Amalgam*, vol. 6, br. 7, str. 37-56.
- Ferić, M. (2002), Obitelj kao čimbenik rizika i zaštite za razvoj poremećaja u ponašanju djece i mladih. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, vol. 38, br. 1, str. 13-24.
- Gazdek, M. i Horvat, I. (2001). Otpornost i prevencija poremećaja u ponašanju djece i mladih. *Kriminologija i socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, vol. 9, br. 1-2, str. 85-94.
- Gojkov, G., Krulj, R., Kundačina, M. (2002). *Leksikon pedagoške metodologije*, drugo dopunjeno izdanje. Vršac: VŠV.
- Hadžić-Bajrić, Z. (2012). *Poseban izvještaj Ombudsmana za djecu i Mreže mladih savjetnika o vršnjačkom nasilju*. Banja Luka: Ombudsman za djecu Republike Srpske.
- Halmi, A. (1996). *Kvalitativna metodologija u društvenim znanostima*. Samobor: A. G. Matoš.
- Hiršl-Hećej, V., Štulhofer, A. (2001). Urban Adolescents and Sexual Risk Taking. *Collegium Antropologicum*, vol. 25, br. 1, str. 195–212.
- Huterer, N. i Nagy, A. (2019). Rizično seksualno ponašanje adolescenata. *Didaskalos: časopis Udruge studenata pedagogije Filozofskog fakulteta Osijek*, vol. 3, br. 3, str. 137-150.
- Ilišin, V. (2003). Mediji u slobodnom vremenu djece i komunikacija o medijskim sadržajima. *Medijska istraživanja: znanstveno-stručni časopis za novinarstvo i medije*, vol. 9, br. 2, str. 9-34.
- Ilišin, V. i Spajić-Vrkaš, V. (2017). *Generacija osujećenih: mladi u Hrvatskoj na početku 21. stoljeća*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Ilišin, V., Bouillet, D., Gvozdanović, A., Potočnik, D. (2013). *Mladi u vremenu krize*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja i Friedrich Ebert Stiftung.
- Ivanišević, K. (2014). *Promocija zdravlja u školskom okruženju*. Završni rad, Odjel za zdravstvene studije Sveučilišta u Splitu.
- Ivanović, J. i Marković, D. (2017) *Mapa puta prevencije online i drugih nasilja nad decom na internetu u Republici Srbiji*. Save the Children in North West Balkans
- Jandrić, A. (2005). Lokalna zajednica u prevenciji poremećaja u ponašanju: koncept pozitivnog razvoja mladih. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, vol. 41, br. 2, str. 3-18.
- Jeđud, I. (2007). Alisa u zemlji čuda – Kvalitativna metodologija i metoda utemeljene teorije. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, vol. 43, br. 2, str. 83-101.
- Karić, E. i Grandić, R. (2010). *Pedagogija i slobodno vreme*. Tuzla: BOOK.

- Kepeš, N. (2007). Etiologija društveno neprihvatljivih oblika ponašanja maloljetnika. *Obrazovanje odraslih: časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*, vol. 1., br. 1. str. 37-55.
- Kepeš, N. (2014). *Socijalna pedagogija u funkciji prevencije i resocijalizacije poremećaja u ponašanju kod djece i adolescenata*. Bihać: Islamski pedagoški fakultet u Bihaću.
- Klarin, M. i Đerđa, V. (2014). Roditeljsko ponašanje i problemi u ponašanju kod adolescenata. *Ljetopis socijalnog rada*, vol. 21, br. 2, str. 243-262.
- Koić, E. (2009). *Problematično i patološko kockanje - priručnik*. Virovitica: Zavod za javno zdravstvo.
- Koller-Trbović, N., Nikolić, B. i Dugandžić, V. (2009). Procjena čimbenika rizika kod djece i mladih u riziku ili s poremećajima u ponašanju u različitim intervencijskim sustavima: socio-ekološki model. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, vol. 45, br. 2, str. 37-54.
- Kovačević, S. (2007). Slobodno vrijeme i računalne igre. *Školski vjesnik: časopis za pedagošku teoriju i praksu*, vol. 56, br. 1-2, str. 49-63.
- Kranželić, V., Ferić-Šlehan, M. i Jerković, D. (2013). Prevention science as a base for substance abuse prevention planning – lessons learned for improving the prevention. *Kriminologija i socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, vol. 2, br. 2, str. 61-75.
- Kranželić-Tavra, V. (2007). *Lokalna zajednica i škola u prevenciji poremećaja u ponašanju djece i mladih: primjer Istarske županije*. Doktorska disertacija, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Kranželić-Tavra, V. i Lebedina-Manzoni, M. (2003). Doživljaj odrastanja kao moguća zaštita u razvoju poremećaja u ponašanju. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, vol. 39, br. 1, str. 33-48.
- Križaj, M. (2018). *Konzumacija alkohola među mladima*. Završni rad, Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Krstić, Ž. (2014). Činitelji delinkventnog ponašanja. *Jahr: Europski časopis za bioetiku*, vol. 5, br. 2, str. 323-348.
- Kunczik, M. i Zipfel, A. (2006). *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*. Zagreb: Zaklada Friedrich Ebert.
- Kunić, I., Vučković-Matić, M. i Sindik, J. (2016). Društvene mreže i zdravlje. *Hrvatski časopis za javno zdravstvo*, vol. 47, br. 12, str. 110-114.
- Kvesić, I. (2018). *Prospektivna analiza povezanosti bavljenja sportom s konzumiranjem cigareta, alkohola i droga kod adolescenata*. Doktorska disertacija, Kineziološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Lakić, B. (2017). *Provođenje promotivnih i preventivnih aktivnosti u oblasti mentalnog zdravlja – teorijski i praktični okvir*. Sarajevo/Banja Luka: Asocijacija XY.
- Lebedina-Manzoni, M. (2000). Razvojne prednosti – pomoć pri razumijevanju i prevenciji rizičnog ponašanja adolescenata. *Kriminologija i socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, vol. 8, br. 1-2, str. 11-20.
- Lebedina-Manzoni, M., Lotar, M. i Ricijaš, N. (2008). Podložnost vršnjačkom pritisku i samopoštovanje kod studenata. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, vol. 44, br. 1, str. 77-92.
- Lemiš, D. (2008). *Deca i televizija*. Beograd: Clio.

- Livazović, G. i Vranješ, A. (2012). Pedagoška prevencija nasilničkog ponašanja osnovnoškولaca. *Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja*, vol. 58, br. 27, str. 55-75.
- Mađarac, D. (2019). *Mediji kao nadvršnjak u seksualnom odgoju adolescenata*. Završni rad, Filozofski fakultet Sveučilišta J.J. Strossmayera u Osijeku.
- Mahoney, J. L. i Stattin, H. (2000). Leisure activities and adolescent antisocial behavior: The role of structure and social context. *Journal of Adolescence*, vol. 23, br. 2, str. 113-127.
- Malatestinić, Đ., Roviš, D., Mataija-Redžović, A., Dabo, J. i Janković, S. (2008). Prevalencija rizičnih ponašanja adolescenata: anketni upitnik. *Medicina*, vol. 44, br. 1, str. 80-84.
- Mandić, S., Dodig-Hundrić, D. i Ricijaš, N. (2019). Tretmanski pristupi ovisnosti o Internetu. *Kriminologija i socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, vol. 27, br. 2, str. 235-255.
- Mandić-Gajić, G. (2008). Psihoaktivne supstancije i mladi – da li smo svesni stvarne opasnosti? *Vojnosanitetski pregled*, vol. 65, br. 6, str. 421-423.
- Maretić, E. i Sindik, J. (2013). Agresivno ponašanje, zaštitni čimbenici i školsko postignuće učenika izvan i unutar sustava institucionalne skrbi. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, vol. 12, br. 1, str. 43-62.
- Marković, N. (2009). *Europski priručnik za prevenciju pušenja, alkohola i droga*. Zagreb: Udruga za unapređenje kvalitete življenja LET.
- Martinjak, D. i Odeljan, R. (2016). *Etiološki i fenomenološki čimbenici maloljetničke delinkvencije*. Zagreb: Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Hrvatske i Policijska akademija.
- Martinjak, D. i Odeljan, R. (2016). Etiološki i fenomenološki čimbenici maloljetničke delinkvencije. U: Jelovčić, N. (ur.), *Nastavni materijal za praćenje nastave i pripremanje ispita iz predmeta Kriminalitet djece i maloljetnika*, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Hrvatske, Policijska akademija.
- Masten, A. S. i Obradović, J. (2008). Disaster Preparation and Recovery: Lessons from Research on Resilience in Human Development. *Ecology and society*, vol. 13, br. 1.
- Maurović, I. (2015). *Otpornost adolescenata u dječjim domovima*. Doktorska disertacija, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Mayer, D. (2015). *Povezanost pušenja duhana adolescenata s medijskim porukama o pušenju*. Doktorska disertacija, Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Mešćić-Blažević, Lj. (2007). Pedagoška prevencija poremećaja u ponašanju adolescenata. *Pedagogijska istraživanja*, vol. 4, br. 2, str. 301-308.
- Mihić, J. i Bašić, J. (2008). Preventivne strategije – eksternalizirani poremećaji u ponašanju i rizična ponašanja djece i mladih. *Ljetopis socijalnog rada*, vol. 15, br. 3, str. 445-471.
- Mijatović, M. (2014). Mogući načini organizovanja slobodnog vremena mladih. *Istraživanja u pedagogiji*, vol. 4, br. 2, str. 37-47.
- Mikas, D., Šimić, K. i Rajič, I. (2019). Kockanje – zabava ili opasna ovisnost? *Zbornik Odseka za pedagogiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, br. 28., str. 111-136.
- Milas, G. (2005). *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*. Jatrebarsko: Naklada Slap.
- Miliša, Z. i Milačić, V. (2010). Uloga medija u kreiranju slobodnog vremena mladih. *Riječki teološki časopis*, vol. 36, br. 2, str. 571-590.

- Miliša, Z., Tolić, M., Vertovšek, N. (2009). *Mediji i mladi: prevencija ovisnosti o medijskoj manipulaciji*. Zagreb: Sveučilišna knjižara.
- Milosavljević, M., Radovanović, S., Kocić, S., Vasić, M. i Milovanović, N. (2011). Konzumiranje cigareta kod srednjoškolske omladine u gradu Kragujevcu. *Medicinski časopis Srpskog lekarskog društva*, vol. 45, br. 3, str. 16-20.
- Miljković, D. (2017). Odgoj, obrazovanje i psihološka (ne)otpornost djece i mladih. *Radovi Zavoda za znanstveno-istraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, br. 11, str. 33-46.
- Mlinarević, V. i Gajger, V. (2010). *Slobodno vrijeme mladih – prostor kreativnog djelovanja*. Međunarodna kolonija mladih Ernestinovo: 2003.-2008. Zbornik radova znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem; Martinčić, J. i Hackenberger, D (ur.). Osijek: HAZU, Zavod za znanstveni i umjetnički rad, str. 43-58.
- Mlinarević, V., Miliša, Z., Proroković, A. (2007). Slobodno vrijeme mladih u procesima modernizacije – usporedba slavonskih gradova i Zadra. *Pedagogijska istraživanja*, vol. 4, br. 1, str. 81-99.
- Mužić, V. (1999). *Uvod u metodologiju istraživanja odgoja i obrazovanja*. Zagreb: Educa.
- Nikčević-Milković, A. (2014). *Pregled istraživanja elektroničkog nasilja među djecom i mladima*. Knjiga sažetaka sa znanstveno-stručnog skup posvećen pitanjima nasilja: e-nasilje – izazovi proučavanja i preveniranja nasilja u okviru novih medija, Osijek.
- Nikolić-Ristanović, V. (2017). *Delinkvencija i viktimizacija maloletnih lica u Srbiji*. Rezultati Međunarodne ankete samoprijavlivanjem delinkvencije: sažetak i preporuke. Beograd: Izdavačko-grafičko preduzeće Prometej.
- Nikolovski, M., Micevska, B. i Petrevski, B. (2013). Grupno izvršavanje krivičnih dela od strane maloletnih prestupnika. U: Šikman, M. (Ur). Zbornik radova – Međunarodna naučnostručna konferencija: *Vršnjačko nasilje (etiologija, fenomenologija, načini prevazilaženja i komparativna iskustva)*, str. 41-55.
- Novak, M., Ferić, M., Kranželić, V. i Mihić, J. (2019). Konceptualni pristupi pozitivnom razvoju adolescenata. *Ljetopis socijalnog rada*, vol. 26, br. 2, str. 155-184.
- Obradović, V. (2005). *Preddelinkventno ponašanje učenika osnovnih i srednjih škola Kantona Sarajevo*. Sarajevo: Kantonalna javna ustanova Porodično savjetovalište.
- Pavić-Šimetin I., Koštić, I. i Veber, S. (2012). *Kockanje i mladi: Kocka nije cool*. Zagreb: Ravnateljstvo Policije.
- Pehar-Zvačko, L. (2003). *Slobodno vrijeme mladih ili...* Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- Pehlić, I. (2014). *Slobodno vrijeme mladih: Socijalnopedagoške refleksije*. Sarajevo: Centar za napredne studije.
- Pejić-Papak, P., Vidulin-Orbanić, S. i Rončević, A. (2012). Uloga organiziranih aktivnosti u kulturnom životu učenika. *Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja*, vol. 58, br. 28, str. 188-202.
- Pešić, J., Videnović, M., Plut, D. (2009). Problemi mladih u Srbiji: odrastanje u uslovima društvene krize. *Srpska politička misao*, vol. 25, br. 3, str. 157-182.
- Petani, R. i Vulin, A. (2018). Spolno ponašanje adolescenata, njihova informiranost i mišljenje o seksualnosti. *Acta Iadertina*, vol. 15, br. 1, str. 35-58.
- Petrović, J. i Zotović, M. (2010). *Isti ili drugačiji: slobodno vreme mladih u Vojvodini i u svetu*. Zbornik Matice srpske za društvene nauke 130, str. 73-88.
- Petrović, M. (2014). Prednosti i nedostaci onlajn-istraživanja. *Marketing*, vol. 45, br. 1, str. 63-74

- Polić, M. i Polić, R. (2009). Vrijeme, slobodno od čega i za što? *Filozofska istraživanja*, Vol. 29, br. 2, str. 255-270.
- Popić, M., Savić, S. i Branković, I. (2014). *Mentalno zdravlje mladih u Srbiji*. Beograd: Centar za edukaciju, istraživanje i razvoj.
- Popović-Čitić, B. i Žunić-Pavlović, V. (2006). Spremnost zajednice kao faktor preventivnog delovanja. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, br. 1-2, str. 11-29.
- Previšić, V. (2000). Slobodno vrijeme između pedagogijske teorije i odgojne prakse. *Napredak*, vol. 141, Br. 4, str. 403-410.
- Puharić, Z., Stašević, I., Ropac, D., Petričević, N. i Jurišić, I. (2014). Istraživanje čimbenika nastanka ovisnosti o Internetu. *Acta medica Croatica*, vol. 68, br. 4-5, str. 361-372.
- Puljiz, S. (2010) Grupni rad s djecom, mladima i članovima obitelji. U: Puljiz, S. (ur.) *Raditi s djecom, mladima i obitelji. Iskustva Centra za djecu, mlade i obitelj Velika Gorica*. Velika Gorica: Centar za djecu, mlade i obitelj Velika Gorica, str. 67-76.
- Putnik, N., Milošević, M. i Bošković, M. (2013). Elektronsko nasilje – novi oblik vršnjačkog nasilja. U: Šikman, M. (Ur). Zbornik radova – Međunarodna naučnostručna konferencija: *Vršnjačko nasilje (etiologija, fenomenologija, načini prevazilaženja i komparativna iskustva)*, str. 307-323.
- Raboteg-Šarić, Z., Sakoman, S., Brajša-Žganec, A. (2002). Stilovi roditeljskoga odgoja, slobodno vrijeme i rizično ponašanje mladih. *Društvena istraživanja*, vol. 11, br. 2-3, str. 239-263.
- Radosavljev-Kirćanski, J. D. (2014). *Emocionalni i bihevioralni problemi adolescenata izloženih nasilju u zajednici*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Radovanović, I. (2015). Učestalost zloupotrebe droge u populaciji učenika srednjih škola u Beogradu. U: Butorac, K. (ur.): Zbornik radova IV. Međunarodne znanstveno-stručne konferencije „Istraživački dani visoke policijske škole u Zagrebu“. Zagreb: Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, Policijska akademija.
- Radovanović, S. (2013). *Faktori rizika za zloupotrebu psihoaktivnih supstanci kod mladih u Srbiji*. Doktorska disertacija, Fakultet medicinskih nauka Univerziteta u Kragujevcu.
- Rašković, I. (2014). *Savremeni problemi slobodnog vremena*. Tivat: Fakultet za mediteranske poslovne studije.
- Ratković, Ž. (2013). Definisanje i vrste nasilja među djecom i maloljetnicima. U: Šikman, M. (Ur). Zbornik radova – Međunarodna naučnostručna konferencija: *Vršnjačko nasilje (etiologija, fenomenologija, načini prevazilaženja i komparativna iskustva)*, str. 259-269. Laktaši: Visoka škola unutrašnjih poslova.
- Rattinger, M. (2017). Aktivnosti i društvene mreže u slobodnom vremenu mlađih tinejdžera. *Školski vjesnik: časopis za pedagogijsku teoriju i praksu*, vol. 66, br. 2, str. 222-237.
- Rattinger, M. (2018). Odnos slobodnog vremena i kvalitete života srednjoškolaca. *Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja*, vol. 64, br. 1, str. 43-57.
- Ricijaš, N. (2009). Atribuiranje vlastitog delinkventnog ponašanja nisko rizičnih i visoko rizičnih maloljetnih delinkvenata. *Kriminologija i socijalna integracija*, vol. 17, br. 1, str. 13-26.
- Ricijaš, N., Dodig, D., Huić, A. i Kranželić, V. (2011). *Navike i obilježja kockanja adolescenata u urbanim sredinama - izvještaj o rezultatima istraživanja*. Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

- Ricijaš, N., Krajcer, M. i Bouillet, D. (2010). Rizična ponašanja zagrebačkih srednjoškolaca – razlike s obzirom na spol. *Odgojne znanosti*, vol. 12, br. 1, str. 45-63.
- Ricijaš, N., Kranželić, V. i Dodig-Hundrić, D. (2015). Sportsko klađenje i druga rizična ponašanja hrvatskih srednjoškolaca. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, vol. 51, br. 2, str. 41-56.
- Robotić, P. (2015). Zamke virtualnog svijeta: zaštita djece i mladih na internetu i prevencija ovisnosti. *Časopis za primijenjene zdravstvene znanosti*, vol. 1, br. 2, str. 81-96.
- Roviš, D. (2016). *Izazovi izgradnje cjelovitog pristupa prevenciji ovisnosti te liječenju, resocijalizaciji i socijalnoj reintegraciji ovisnika u Republici Hrvatskoj - Analiza stanja i potreba te iskustava Primorsko-goranske županije*. Rijeka: Medicinski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Nastavni zavod za javno zdravstvo Primorsko-goranske županije.
- Sakoman, S. (2009). *Školski program prevencije ovisnosti*. Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje.
- Sakoman, S., Kuzman, M. i Šakić, V. (1997). Pušačke navike zagrebačkih srednjoškolaca. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, vol. 6, br. 4-5, str. 513-535.
- Sindik, J. i Rončević, T. (2014). *Metode zdravstvenog odgoja i promocije zdravlja*. Dubrovnik: Sveučilište u Dubrovniku.
- Softić, J., Brdarević, M., Habibović, S., Telalović, M., Kasper, S., Awad, H. (2013). Rasprostranjenost igara na sreću među učenicima srednjih škola na području općina Zenica i Kakanj. *Bilten ljekarske komore*, br. 19, str. 9-13.
- Sokač, A. (2014). Čimbenici koji utječu na rizično ponašanje djece i mladih. *Educatio biologiae: časopis edukacije biologije*, br. 1, str. 117-124.
- Stanković, A. (2010). *Problemi i rizici maloljetničkih brakova*. Banja Luka: Ombudsman za djecu Republike Srpske.
- Stojisavljević, S. (2018). Radna verzija dokumenta, „Priručnik sa resursima za prevenciju rizičnih ponašanja i promovisanje zdravlja zasnovano na dokazima“ - za korištenje u lokalnim zajednicama, među kreatorima politika i donosiocima odluka, te licima koja rade u praksi na projektu “Smanjivanje faktora rizika po zdravlje u Bosni i Hercegovini”.
- Šaljić, Z. (2014). *Vaspitni rad u školi u funkciji prevencije nepoželjnih ponašanja učenika*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Šiljak, S., Stojisavljević, D. i Niškanović, J. (2008). Socijalno-demografske determinante rizičnog saobraćajnog ponašanja odraslog stanovništva Republike Srpske. *Medical data*, vol. 9, br. 3, str. 223-228.
- Šiljković, Ž., Rajić, V., Bertić, D. (2007). Izvannastavne i izvanškolske aktivnosti. *Odgojne znanosti*, vol. 9, br. 2, str. 133-145.
- Šimleša, P. i Potkonjak, N., (1989). *Pedagoška enciklopedija II*. Novi Sad: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Škundrić, S. (2015). *Podložnost adolescenata vršnjačkom pritisku*. Završni rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- Štulhofer, A. i Hodžić, A. (2003). Seksualna edukacija u školi: što je s Hrvatskom? *Napredak*, vol. 144, br. 1, str. 40-52.
- Štulhofer, A., Jureša, V. i Mamula, M. (2000). Problematični užici: rizično seksualno ponašanje u kasnoj adolescenciji. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, vol. 9, br. 6, str. 867-893.
- Tapscott, D. (2009). *Grown up digital: how the net generation is changing your world*. McGraw-Hill eBooks.

- Telebak, D., Sibinčić, S., Babić, N. i Lučić, N. (2017). Upotreba psihoaktivnih supstanci u adolescenciji. *Biomedicinska istraživanja*, vol. 8, br. 2, str. 165-171.
- Tolić, M. (2013). Komunikacija u obitelji o medijskim sadržajima. *Pedagogijska istraživanja*, vol. 10, br. 1, str. 103-115.
- Tomić, R. (2005). *Poremećaji u ponašanju kod djece i mladih*. Tuzla: OFF-SET.
- Tomić, R. i Hasanović, I. (2007). *Mladi i slobodno vrijeme*. Tuzla: OFF-set.
- Trajkov, I., Stamenkova-Trajkova, V., Arnaudova, S. (2012). Socijalizacija dece s rizičnim ponašanjem. U: Jovanović, B., Krstić, M. (ur.), *Socijalizacija u uslovima društvene krize*, Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini.
- Uzelac, S. (1995). *Socijalna edukologija: osnove socijalne edukologije mladih s poremećajima u socijalnom ponašanju*. Zagreb: Sagona.
- Valjan-Vukić, V. (2013). Slobodno vrijeme kao „prostor“ razvijanja vrijednosti u učenika. *Magistra Iadertina*, vol. 8., br. 1., str. 59-73.
- Valjan-Vukić, V. (2016). Izvannastavne i izvanškolske aktivnosti učenika - višestruke perspektive. *Školski vjesnik: časopis za pedagogijsku teoriju i praksu*, vol. 65, br. 1, str. 33-57.
- Velki, T. (2008). Pojavnost nasilja među srednjoškolicima. U: *Zbornik radova sa skupa Nasilje nad djecom i među djecom*. Osijek: Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera, str. 267-282.
- Vidulin-Orbanić, S. (2008). Fenomen slobodnog vremena u postmodernom društvu. *Metodički obzori*, vol. 3, br. 2, str. 19-33.
- Vizek Vidović, V., Rijavec, M., Vlahović-Štetić, V. i Miljković, D. (2003). *Psihologija obrazovanja*. Zagreb: IEP; VERN.
- Vlček, M. (2016). *Ovisnost o računalu kao suvremena bihevioralna ovisnost*. Završni rad, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Vrkić-Dimić, J. (2005). Stvarne i željene aktivnosti studenata u slobodnom vremenu. *Pedagogijska istraživanja*, vol. 2, br. 2, str. 313-325.
- Vrselja, I. (2010). Etiologija delinkventnog ponašanja: Prikaz Pattersonove i Moffittine teorije razvojne psihopatologije. *Psihologijske teme*, vol. 19, br. 1, str. 145-168.
- Vukasović, A. (1999). *Pedagogija*. 6. izdanje. Zagreb: Hrvatski katolički zbor MI.
- Zečević-Božić, K. (2019). *Problemi mentalnog zdravlja milenijske generacije*. Završni rad, Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.
- Zenzerović-Šloser, I. i Jurman, L. (2014). *Nasilje ostavlja tragove - Zvoni za nenasilje!* Zagreb: Centar za mirovne studije.
- Zloković, J. i Vrcelj, S. (2010). Rizična ponašanja djece i mladih. *Odgojne znanosti*, vol. 12. br. 1, str. 197-213.
- Zrlić, S. (2008). Povezanost konzumacijskih navika srednjoškolaca i školskih izostanaka. *Pedagogijska istraživanja*, vol. 5, br. 2, str. 167-184.
- Zvizdić, S. (2015). *Socijalna podrška i rezilijencija kod djece i adolescenata – elektronsko izdanje*. Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- Žuvela Piculin, I., Vučković-Matić, M. i Sindik, J. (2016). Devijantno ponašanje maloljetnika i uloga obitelji. *Hrvatski časopis za javno zdravstvo*, vol. 12, br. 47, str. 19-23.

Popis tabela

Tabela 1. <i>Vršnjačko nasilje prema stepenu ozbiljnosti ozbiljnosti</i>	57
Tabela 2. <i>Aktivnosti u neorganizovanom slobodnom vremenu ispitanika</i>	104
Tabela 3. <i>Društveno neprihvatljiva ponašanja mladih u slobodnom vremenu</i>	107

Popis grafikona

Grafikon 1. <i>Spol ispitanika</i>	97
Grafikon 2. <i>Škola koju ispitanici pohađaju</i>	97
Grafikon 3. <i>Razred koji ispitanici pohađaju</i>	98
Grafikon 4. <i>Školski uspjeh ispitanika u prethodnom razredu</i>	98
Grafikon 5. <i>Socio-ekonomski status ispitanika</i>	99
Grafikon 6. <i>Količina dnevnog slobodnog vremena ispitanika</i>	99
Grafikon 7. <i>Socijalni odnosi u slobodnom vremenu ispitanika</i>	100
Grafikon 8. <i>Zadovoljstvo načinom provođenja slobodnog vremena ispitanika</i>	100
Grafikon 9. <i>Razlozi nezadovoljstva ispitanika načinom provođenja slobodnog vremena</i>	101
Grafikon 10. <i>Stepen participacije ispitanika u vannastavnim aktivnostima</i>	101
Grafikon 11. <i>Stepen participacije ispitanika u vanškolskim aktivnostima</i>	103
Grafikon 12. <i>Učešće ispitanika u vanškolskim aktivnostima na sedmičnoj osnovi</i>	103
Grafikon 13. <i>Konzumacija opojnih sredstava ispitanika</i>	106
Grafikon 14. <i>Kompjuterske/internetske navike ispitanika</i>	107
Grafikon 15. <i>Snošenje posljedica ispitanika za kršenje društvenih/pravnih normi</i>	109
Grafikon 16. <i>Stepen učešća ispitanika u školskim preventivnim programima/aktivnostima</i>	110
Grafikon 17. <i>Mišljenja ispitanika o uspješnosti preventivnih programa/aktivnosti u školi</i>	110
Grafikon 18. <i>Godine radnog staža ispitanika</i>	112

Prilozi

Prilog 1. Anketni upitnik za učenike srednjih škola

Dragi učenici,

molim vas za učestvovanje u istraživanju koje provodim u okviru izrade master rada na Odsjeku za pedagogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Cilj istraživanja je utvrditi sadržaje, oblike i aktivnosti slobodnog vremena u funkciji pedagoške prevencije neprihvatljivih oblika ponašanja mladih, zbog čega želimo ispitati vaša mišljenja, ponašanja i stavove.

U nastavku se nalazi niz pitanja o tome kako provodiš slobodno vrijeme, tvojim ponašanjima, navikama i sl. Učešće je anonimno, što znači da nigdje ne trebaš upisati svoje lične podatke, te da će odgovori ostati u tajnosti i strogo povjerljivi. Dakle, niko neće moći povezati ispunjeni upitnik s tvojim identitetom, a podaci će se koristiti isključivo u naučne svrhe.

Pri odgovaranju na pitanja trebaš znati da nema tačnih i netačnih odgovora, ali te molim da budeš iskren/a jer nas zanima tvoje realno iskustvo, kako bi naše istraživanje prikupilo valjane podatke. Također, molim te da odgovoriš na sva pitanja na predviđeni način i imaš u vidu da u bilo kojem trenutku možeš odustati od daljnjeg ispunjavanja upitnika.

Hvala!

Draga Šijaković

Sociodemografski podaci

1. Pol

M

Ž

2. Razred

I   II   III   IV

3. Školski uspjeh u prethodnom razredu

odličan   vrlo dobar   dobar   dovoljan   drugo

4. Socioekonomski status

ispodprosječan   prosječan   iznadprosječan

Slobodno vrijeme

Slobodno vrijeme je ono vrijeme koje preostane nakon što obaviš sve školske obaveze i obaveze u kući, tj. vrijeme u kojem možeš raditi aktivnosti po slobodnom izboru.

6. Koliko slobodnog vremena imaš dnevno?

- a) uopšte nemam slobodnog vremena
- b) manje od dva sata
- c) od dva do četiri sata
- d) više od četiri sata

7. S kim uglavnom provodiš svoje slobodno vrijeme?

- a) sam/a
- b) s porodicom

- c) s prijateljima
- d) drugo: _____

8. Da li si zadovoljan/na načinom na koji provodiš slobodno vrijeme?

(1 – u potpunosti sam zadovoljan/na - 5 - u potpunosti sam nezadovoljan/na)

1   2   3   4   5

Ukoliko si na prethodno pitanje odgovorio/la sa 3, 4 ili 5, molim te da odgovoriš na 9. pitanje.

Ukoliko si na prethodno pitanje odgovorio/la sa 1 ili 2, molim te da odgovoriš na 10. pitanje.

9. Zbog čega nisi zadovoljan/na?

- a) nemam dovoljno slobodnog vremena
- b) u mojoj bližoj okolini ne postoje adekvatna mjesta za provođenje slobodnog vremena
- c) nemam dovoljno novca za provođenje slobodnog vremena kako bih želio/željela
- d) roditelji mi ne dozvoljavaju slobodu odlučivanja u slobodnom vremenu
- e) drugo: _____

10. Učestvuješ li u nekim vannastavnim aktivnostima (npr. školska sekcija, družina, klub)?

DA

NE

Ukoliko si na prethodno pitanje odgovorio/la s DA, molim te da odgovoriš na pitanja 11. i 12.

Ukoliko si na prethodno pitanje odgovorio s NE, molim te da odgovoriš na pitanje 13.

11. U kojim vannastavnim aktivnostima učestvuješ?

---

12. Zbog čega se uključuješ u vannastavne aktivnosti? (možeš zaokružiti više odgovora)

- a) zbog zanimljivosti programa/predmeta
- b) zbog sticanja dodatnog znanja iz određenog područja
- c) po preporuci nastavnika
- d) po preporuci voditelja
- e) zbog izvrsnog voditelja
- f) jer su u uključeni i moji prijatelji
- g) drugo: _____

13. Zbog čega ne učestvuješ u vannastavnim aktivnostima?

- a) nemam dovoljno vremena
- b) ponuđene aktivnosti mi nisu interesantne
- c) roditelji mi ne dozvoljavaju sudjelovanje
- d) drugo: _____

14. Koje bi vannastavne aktivnosti volio/voljela pohađati, a nema ih u tvojoj školi?

---

15. Učestvuješ li u nekoj organizovanoj vanškolskoj aktivnosti (npr. klub, kurs, volontiranje)?

DA

NE

Ukoliko si na prethodno pitanje odgovorio/la s DA, molim te da odgovoriš na pitanja 16 i 17.

Ukoliko si na prethodno pitanje odgovorio/la s NE, molim te da odgovoriš na pitanje 18.

16. Koliko puta sedmično sudjeluješ u toj aktivnosti/ma?

- a) 1 ili 2 puta
- b) 3 ili 4 puta
- c) 5 ili 6 puta

17. Označi ono što najbolje opisuje čime se grupa ili organizacija u koju si uključen/na bavi (*možeš zaokružiti više odgovora*).

a) sport i fitness	h) prirodne nauke
b) muzika i ples	i) filmska umjetnost
c) strani jezici	j) ljudska prava
d) volontiranje	k) tehničke nauke
e) likovna umjetnost	l) ekologija
f) pozorišna umjetnost	m) političke aktivnosti
g) ručni rad i majstorstvo	n) angažman u vjerskoj zajednici

18. Zašto ne učestvuješ u vanškolskim aktivnostima? (*možeš zaokružiti više odgovora*)

a) nedostatak vremena	e) materijalne poteškoće
b) neinteresantne aktivnosti	f) roditeljske zabrane
c) neinformisanost	g) zdravstvene poteškoće
d) nedostatak samopouzdanja	h) drugo: _____

19. Kako provodiš svoje slobodno vrijeme ako nisi u nekoj sekciji/klubu/grupi/organizaciji?

	Nikad	Rijetko	Često	Vrlo često
Gledam TV				
Čitam knjige i/ili stripove				
Slušam muziku				
Igram video-igrice				
Igram društvene igre				
Surfujem internetom				
Rekreativno trčim/treniram				
Posjećujem sportske događaje				
Posjećujem muzeje i galerije				
Posjećujem kino i pozorište				
Posjećujem vjerske objekte				
Posjećujem predavanja i tribine				
Posjećujem teretane/fitness centre				
Posjećujem kafiće i klubove				
Bavim se kućanskim poslovima				
Uređujem vrt ili okućnicu				
Sviram muzički instrument				
Odmaram se, izležavam i spavam				
Putujem i turistički istražujem				
Družim se s članovima porodice				
Družim se s prijateljima				
Družim se s momkom/djevojkom				
Brinem se o mlađim članovima porodice				
Brinem se o kućnom ljubimcu				
Bavim se nekim hobijem				

Rizična ponašanja

20. Koliko često konzumiraš sljedeće:

	Nikad	Rijetko	Ponekad	Često	Vrlo često
Cigarete i duhanske proizvode					
Pivo, cider i vino					
Žestoka alkoholna pića					
Tablete za smirenje					
Marihuanu ili hašiš					
Amfetamine (speed, ecstasy)					
Halucinogene (LSD)					
Kokain					
Opijate (heroin, metadon)					

21. U kojoj se mjeri sljedeće tvrdnje odnose na tebe:

	Slažem se u potpunosti	Slažem se	Ne slažem se	Ne slažem se u potpunosti
Više vremena provodim na kompjuteru nego s prijateljima				
Zanemarujem školske obaveze zbog aktivnosti na kompjuteru				
Ne spavam dovoljno jer sam na kompjuteru				
Kad nemam pristup internetu osjećam se razdražljivo				

Moji ukućani smatraju da provodim previše vremena na kompjuteru				
Moj život bez kompjutera i interneta bio bi dosadan i prazan				
Sedmično provedem više od 40 sati na kompjuteru				

22. Koliko često praktikuješ sljedeće radnje:

	Nikad	Rijetko	Ponekad	Često	Vrlo često
Laganje roditelja					
Laganje školskih radnika					
Laganje vršnjaka					
Laganje službenih lica					
Krađa u prodavnici					
Krađa od poznanika/prijatelja					
Krađa od roditelja/porodice					
Krađa od nepoznatih osoba					
Namjerno kašnjenje na nastavu					
Markiranje iz škole					
Bježanje od kuće					
Guranje, šamaranje, udaranje					
Prisustvovanje tuči					
Sudjelovanje u tuči					
Vrijeđanje i psovanje					
Ogovaranje i ignorisanje					
Ucjenjivanje i zastrašivanje					
Dobacivanje i vulgarnizmi					

Hakovanje tuđeg profila/stranice					
Sexting i distribucija eksplicitnih fotografija/video uradaka					
Seksualni odnos bez zaštite					
Mijenjanje seksualnih partnera					
Igranje lutrijskih igrara					
Sportsko klađenje					
Igre na automatima i u kazinima					
Online kockanje					
Pisanje/crtanje grafita					
Neovlaštena vožnja					
Oštećivanje javne imovine					
Oštećivanje privatne imovine					
Preprodaja droge					
Nošenje hladnog oružja					
Nošenje vatrenog oružja					
Krivotvorenje dokumenata					

23. Da li ti se nešto od sljedećeg desilo barem jednom do sada:

	DA	NE
Smanjenje školskog vladanja zbog neprimjerenog ponašanja u školi		
Opomena službenog lica zbog neprimjerenog ponašanja na javnom mjestu		
Ispitivanje u policijskoj stanici kao sumnjivog zbog nekog kaznenog djela		
Sankcionisanje na sudu zbog počinjavanja kaznenog ili prekršajnog djela		

Preventivne aktivnosti u školi

24. Da li si učestvovao/la u nekom školskom preventivnom programu i/ili aktivnosti?

DA

NE

Ako si na prethodno pitanje odgovorio/la s DA, molim te odgovori na 24. i 25. pitanje.

Ako si prethodno pitanje odgovorio/la s NE, molim te odgovori na 26. pitanje.

25. Kojom se temom ili temama bavio taj program/aktivnost?

---

26. Smatraš li da je program bio uspješan tj. da si kroz njega stekao/la nova znanja i vještine?

DA

NE

27. Koje teme smatraš važnim za obradu u sklopu preventivnih programa i aktivnosti neprihvatljivih oblika ponašanja u školama kako bi ih se unaprijedilo i prilagodilo potrebama mladih?

---

28. Molim te da ovdje napišeš ukoliko postoji nešto što te nismo pitali, a želiš reći/naglasiti /izdvojiti.

Hvala na saradnji! :)

Prilog 2. Protokol intervjua s školskim pedagogima

Voditelj:	Škola:
Datum intervjua:	Pol ispitanika:
Vrijeme intervjua:	Stručna sprema ispitanika:
Trajanje intervjua:	Radni staž ispitanika:

a) Pojavnost društveno neprihvatljivih ponašanja mladih

1. Koje oblike društveno neprihvatljivih ponašanja mladih uočavate u Vašoj školskoj praksi?
2. Smatrate li da je pojava neprihvatljivih oblika ponašanja mladih intenzivnija nego ranije? Ako da, šta držite razlogom?
3. Postoje li i, ako da, koje su razlike u učestalosti i oblicima manifestovanja neprihvatljivih oblika ponašanja s obzirom na dob učenika, tj. njihovo pohađanje nižih ili viših razreda srednje škole?
4. Postoje li i, ako da, koje su razlike u učestalosti i oblicima manifestovanja neprihvatljivih oblika ponašanja s obzirom na pol učenika?
5. Smatrate li da postoje razlike u učestalosti i oblicima manifestovanja neprihvatljivih oblika ponašanja s obzirom na socioekonomski status učenika tj. njegove obitelji?

b) Provedba preventivnih programa

6. Da li se u Vašoj školi provode neki preventivni programi neprihvatljivih oblika ponašanja mladih? Ako da, koji su to programi? Kada se provode i koliko često? Ko ih provodi?
7. Koja je Vaša uloga u provedbi tih preventivnih programa/aktivnosti? Objasnite poziciju koju one imaju u djelokrugu poslova koje obavljate u Vašoj ustanovi.
8. Kako evaluirate preventivne programe? Uočavate li neke njihove pozitivne efekte? Ako da, kakvi su i koliki ti efekti? Ako ne, zašto mislite da ne dolazi do pozitivnih promjena?
9. Postoje li neke poteškoće koje se pojavljuju u provedbi preventivnih programa i aktivnosti? Ako da, koje su to poteškoće i šta držite razlozima njihovog nastanka? Kako ih prevazići?

10. Dobijate li podršku od drugih subjekata odgoja i obrazovanja u provođenju preventivnih programa i aktivnosti u Vašoj školi? S kim najčešće saradujete?

11. Dobijate li podršku šire društvene zajednice za preventivne aktivnosti u Vašoj praksi? Ako da, od kojih njezinih subjekata i na koji način? Ako ne, zbog čega?

c) Rad s učenicima i roditeljima na prevenciji

12. Koji su učenici uključeni u preventivne programe – svi ili oni kod kojih su se neprihvatljivi oblici ponašanja već manifestovali, ili kod kojih postoje naznake da će se pojaviti?

13. Koje metode, oblike i sredstva primjenjujete u radu s učenicima? Da li češće provodite grupne ili individualne aktivnosti/intervencije? Da li učenici sudjeluju u kreiranju programa?

14. Uključuju li preventivni programi rad s roditeljima? Ako da, na koji način i koliko često? Ako ne, šta smatrate glavnim preprekama za saradnju obitelji i škole?

15. Da li su svi roditelji obuhvaćeni tim aktivnostima? Sudjeluju li u kreiranju i/ili odabiranju programa?

d) Lične kompetencije pedagoga

16. Smatrate li se kompetentnima za provedbu preventivnih programa i aktivnosti? Da/ne, zbog čega? Osjećate li potrebu za dodatnom edukacijom ili treningom u ovom području?

17. Smatrate li da ste svojim inicijalnim obrazovanjem stekli potrebna znanja i vještine za ostvarivanje preventivne djelatnosti u školi? Ako da, možete li navesti konkretne kolegije u kojima je ova tema bila zastupljena?

18. Da li ste pohađali neke vidove stručnog usavršavanja u pogledu preventivnih programa i aktivnosti? Ako da, koje i kada? Ako ne, zbog čega?

19. Jeste li u toku s aktuelnim naučnim spoznajama vezanim uz prevenciju neprihvatljivih oblika ponašanja mladih? Pratite li domaća i inostrana istraživanja ove problematike?

20. Kako biste unaprijedili praksu prevencije neprihvatljivih oblika ponašanja u Vašoj srednjoj školi?